

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОЇ БЕЗПЕКИ

КАФЕДРА ФІЛОСОФІЇ ТА ПОЛІТОЛОГІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ КОНТЕНТ

СОЦІОЛОГІЯ

Освітній ступінь: бакалавр

Спеціальність 081 «Право»

Освітня програма: «Право (поліцейські)» №491 від 25.06.2019

Статус навчальної дисципліни: нормативна

Мова навчання: українська

Навчальний контент обговорено та схвалено на засіданні кафедри філософії та політології протокол від 23.08.2019 № 16

Завідувача кафедри

Вячеслав Кузьменко

Дніпро – 2019

Соціологія // Навчальний контент (конспект або розширений план лекцій) з навчальної дисципліни для денної форми навчання – Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. – 157с.

РОЗРОБНИК:

Підлісний М.М. доцент кафедри філософії та політології, кандидат філософських наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Побочий І.А., завідувач кафедри соціології та політології НМетАУ, доктор політичних наук, професор.

Палагута В.І., завідувач кафедри інженерної педагогіки Національної металургійної академії України, доктор філософських наук, професор.

Розглянуто на засіданні кафедри філософії та політології
23.08.2019, протокол №16

Завідувач кафедри

Вячеслав КУЗЬМЕНКО

**ТЕМА № 1. «СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО,
ЇЇ ПРЕДМЕТ СТРУКТУРА ФУНКЦІЙ. ОСНОВНІ ЕТАПИ
РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ»
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЙ:

ВСТУП

1. Предмет, закони і категорії соціології.
2. Зв'язок соціології з іншими галузями наукового знання.
3. Основні етапи і тенденції розвитку соціологічної думки.

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ю.Г. Основы социологии и политологии. – М.: 2 изд., доп., 2019.
2. Горлач Н.Л, Кремень В.М. Соціологія. Підручник. – К: Центр навчальної літератури. 2019.
3. Касьянова В.В Социология. М.; 2019.
4. Ленова О.В. История классической социологии. М; 2019.
5. Мкртчян Е.Р. Основы социологии: учебное пособие. Волгоград, 2017.
6. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
7. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.

МЕТА ЛЕКЦІЙ:

розкрити сутність і призначення загальної соціології, її специфіку і відмінність від інших суспільних наук, обґрунтувати необхідність вивчення соціології майбутнім юристам, проаналізувати основні підходи до розуміння методологічного наповнення дисципліни.

ВСТУП

Навчальна дисципліна «соціологія» - необхідний елемент теоретичної, світоглядної, методологічної та спеціальної підготовки юристів. Соціологія – система наукового знання, яка прагне пояснити механізми взаємозв'язку і взаємодії різноманітних соціальних спільнот, закономірностей соціальних дій і масової поведінки. Соціологія пов'язана з такими суспільними науками, як соціальна філософія, історія, правознавство, політологія, соціальна психологія та ін.

Задачі лекції: соціологія передбачає вивчення ключового поняття «соціальне», суть і особливості соціальних законів, явищ, тенденцій розвитку, а також основні категорії, якими оперує соціологія. Тому, розв'язання існуючих проблем і пояснення суті основних функцій – мета даної лекції.

Ключові слова: «соціологія», «макросоціологія», «мікросоціологія», «об'єкт соціології», «предмет соціології», «фундаментальна соціологія», «теоретична соціологія», «прикладна соціологія», «емпірична соціологія», «соціальне», «категорії соціології», «методи соціології», «функції соціології», «структура соціологічного знання»

1. ПРЕДМЕТ, ЗАКОНИ І КАТЕГОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ

Визначення предмета та об'єкта соціології

Виникнення соціології як науки можна розглядати як своєрідну відповідь на потребу часу. У XIX ст. докорінно змінився спосіб життя людства, відбулися промислова і політична революції. Перша перетворила аграрні суспільства на індустріальні, друга змінила феодально-капіталістичні імперії на національні демократії і привела до влади нові соціальні сили. Мабуть, саме це і стало підґрунтям проблеми думки про суспільнознавчу науку.

Термін “соціологія” походить від латинського слова “societas” (суспільство) та грецького “logos” (слово, вчення). У буквальному розумінні соціологія – наука про суспільство. Намагання пізнати, осмислити суспільство, висловити своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії.

Поняття “соціологія” впроваджено до наукового вжитку у 30-х роках XIX ст., французьким філософом *Огюстом Контом* (1798–1857) Який розумів соціологію як науку, тотожну суспільствознавству, що містило всі галузі знань про суспільство. Філософія Конта дістала назву “позитивізм”. Він був провідним напрямом у суспільствознавстві, методологічні й світоглядні установки якого сформульовані Сен-Сімоном. Позитивізм склався на противагу спекулятивному соціально-філософському теоретизуванню. Головне прагнення позитивізму – відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної соціальної теорії, що мала стати такою ж доказовою і загальнозначимою, як і природничі наукові теорії. Проголошена Контом “позитивна філософія” зводилася до простого нагромадження загальних висновків окремих наук. Цей принцип поширював він і на соціологію, роль якої убачав у спостереженні, описі й систематизації фактів, процесів суспільного життя. Філософське їх осмислення принципово заперечував як “схоластику” й “метафізику”.

Точка зору Конта на соціологію панувала до кінця XIX ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у наукових дослідженнях суспільства поряд з економічним, демографічним, правовим та іншими аспектами став виокремлюватися й соціальний. Відповідно звужувався предмет соціології, обмежуючись вивченням соціальних сторін суспільного розвитку.

Першим, хто навів “вузьке” трактування соціології як науки, був *Еміль Дюркгейм* (1858–1917) – французький соціолог і філософ, який створив так звану французьку соціологічну школу. З його ім'ям пов'язаний перехід соціології від науки, тотожної суспільствознавству, до науки, зосередженої на вивченні соціальних процесів і соціальних явищ суспільного життя, тобто

самостійної науки, яка межує з іншими суспільними науками – історією, філософією, політекономією тощо.

Розбіжності у поглядах на соціологію як науку не вдалося подолати й донині. Відомо до 100 визначень соціології, запропонованих найвідомішими спеціалістами у цій галузі. Не вщухають дискусії і щодо предмета соціології. Одна з них велася на сторінках часописів колишнього Радянського Союзу в 60–90-ті роки і мала значною мірою ідеологічний характер. Вона була пов'язана з ідеологічними соціальними замовленнями, які впливали на соціологічну науку. На початку 90-х років під впливом нових соціальних запитів і у зв'язку з розвитком національної соціології пріоритет при виборі ключових понять соціології віддається “соціальним спільнотам”. Усі визначення зводяться до того, що соціологія – це наука про соціальні спільноти, становлення, функціонування й розвиток яких відбувається у певних соціальних системах з притаманними їм соціальною структурою та характером суспільних відносин. Певну специфіку мають подібні дискусії в пострадянських державах. У процесі яких трактування предмета соціології тісно пов'язується з трансформацією політичної системи.

Попередні трактування предмета соціології підкреслювали об'єктивний характер соціологічної дійсності соціальної структури суспільства, культивувалися ідею закономірностей і характеру, акцентували увагу на розмежуванні відображеного й відображаючого, об'єктивного і суб'єктивного чинників первинного і вторинного порядку, до яких зараховували ідеологію і всю надбудову.

Нині переважає позиція активістської соціології, яка в трактуванні її предмета на перше місце висуває активний фактор у соціальних відносинах, тобто суб'єкт дії, дійову особу, виділяючи поняття соціальної спільноти як основоположної категорії соціологічного аналізу. Деякі автори дотримуються думки, що соціологія – наука про соціальні відносини. Інші, пропонуючи істотні уточнення у трактуванні поняття “соціальні відносини”, вважають, що соціологія повинна не тільки сконцентрувати свої зусилля на аналізі суб'єктів історичної дії, а й стати знаряддям освіти широких верств населення, інструментом самопізнання суспільства і людини.

Висловлюються міркування, що при з'ясуванні предмета соціології необхідно враховувати філософську орієнтацію науки; прогрес наукових знань, рівень соціологічної думки, культурно-історичні традиції суспільства, постійно змінювані потреби суспільства.

Предмет та об'єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні, оскільки об'єктом є все, на що спрямоване відповідне дослідження, а предметом – окремі аспекти, властивості, відносини, які становлять об'єкт конкретного дослідження. Один і той самий об'єкт може вивчатися різними науками, предмет завжди чітко окреслює сферу й мету дослідження.

Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати особливості даного етапу соціологічного пізнання, насамперед те, що соціологія є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Будучи нефілософською наукою і спираючись на узагальнення соціальних факторів, соціологія визначає свій предмет на рівні макротеоретичного аналізу. Тому вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Окрім загальнотеоретичного осмислення свого предмета, соціологія охоплює низку соціологічних теорій, які вивчають особливі стани і форми буття соціальних спільнот – соціальну структуру, культуру, соціальні інститути і організації, особистості, а також процеси соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти.

Соціологія вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи. Але у всіх висвітлених проєкціях на передньому плані – особистість. Проте соціологія розглядає її не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології), а з позиції соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. В соціології особистість – не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної групи, носій властивих цій групі норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Тобто, людина як сукупність усіх суспільних відносин керується у своїй поведінці передусім набутими та установленими нормами, і відносини утворюються не за родинним зв'язком і знайомством, а згідно зі сформованими соціальними цінностями, правилами, законами.

Не обминуло це й соціологію. Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається з певним конкретним явищем суспільного життя (наприклад, формою територіальної цінності), навіть явищем суто соціальним (груповою взаємодією), бо цей об'єкт може бути виокремлений з об'єктивної реальності та класифікований за різними аспектами.

Загалом об'єктом соціологічного пізнання є сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Оскільки ці зв'язки і відносини у кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, об'єкт соціологічного пізнання виступає тільки як соціальна система.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує вивчення відповідно до мети дослідження та його предметного аналізу (соціальні спільноти, соціальні суб'єкти, соціальні процеси у їх конкретному стані та взаємодії, що мають відносну завершеність і цінність тощо).

Закони і категорії соціології

Закони соціології

У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, епізодичне, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними законами і закономірностями.

Під законом мається на увазі існуючий зв'язок або існуючі відносини, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю за даних умов.

Соціальний закон – *об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.*

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Це – відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю.

Як і закони природи, соціальні закони перебувають у природному плині подій. Вони є результатом цілеспрямованих послідовних дій більшості індивідів у соціальних ситуаціях та об'єктивних зв'язках (причинних, функціональних та ін.). Об'єктивність соціального закону полягає в тому, що нові покоління набувають готових відносин, зв'язків, тенденцій, що склалися без їх участі, тобто є сукупністю дій мільйонів людей.

Соціальні закони розрізняють за масштабом їх здійснення. Загальні закони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин). Дія специфічних законів обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

Розрізняють їх також за ступенем спільності: одні характеризують розвиток соціальної сфери в цілому; інші визначають розвиток окремих її елементів – класів, груп, націй тощо.

За способом вияву соціальні закони поділяють на динамічні й статичні (стохастичні). Динамічні визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. Статичні (стохастичні) закони не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденції до збереження стабільності соціального цілого. Ці закони зумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з визначеним ступенем вірогідності.

Динамічні закони поділяють на причинні та функціональні. Причинні динамічні закони фіксують суворо детерміновані зв'язки розвитку соціальних явищ, наприклад роль способу виробництва при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Функціональні динамічні закони відображають емпірично спостережувані й суворо повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Різновидами стохастичних законів можуть бути як закони розвитку (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, розвиток самоуправління), так і закони функціонування (скажімо, єдність формальної і неформальної структур трудового колективу, розподіл рольових функцій у сім'ї).

Взявши за основу форми зв'язку, можна виокремити **п'ять категорій соціальних законів**:

1. Закони, які відображають інваріантне співіснування соціальних явищ: якщо існує явище “А”, обов'язково повинно існувати і явище “Б”.
2. Закони, які відображають тенденції розвитку: зміну структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.
3. Закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами, тобто залежність, за якою зміни елементів системи не зумовлюють суттєвої зміни структури.
4. Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами, але лише з функціональної, тобто необов'язкової точки зору.
5. Закони, які встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами.

Потрібно розрізняти форми вияву законів соціального розвитку і законів функціонування: закони соціального розвитку – як причинні умови зміни процесів, ситуацій; закони функціонування – як наслідок функціонування явищ, що сприяють збереженню соціальної системи, в якій дані явища діють. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти.

Соціологічні дослідження відносин між класами, соціальними верствами, групами, особами дають змогу не тільки з'ясувати форми вияву соціальних законів у різних сферах життєдіяльності суспільства, включаючи дисфункціональні елементи в соціальному механізмі, а й ліквідувати останні.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Характерною рисою сучасного суспільства є функціонування в ньому великої кількості різних видів і типів соціальних спільнот. У процесі спілкування між ними виникають і формуються необхідні і сталі соціальні зв'язки і відносини, основні категорії та поняття соціології відображають універсальні особливості соціальної дійсності, загальні закономірності соціальних явищ.

2. ЗВ'ЯЗОК СОЦІОЛОГІЇ З ІНШИМИ ГАЛУЗЯМИ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

У системі соціальних і гуманітарних наук соціологія посідає важливе місце. Це зумовлено тим, що вона: є наукою про суспільство, його процеси та явища; охоплює загальну соціологічну теорію (теорію суспільства), яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук. Усі науки, які вивчають різноманітні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які досліджуються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Техніка й методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального вимірювання, які розробляються соціологією, використовуються всіма суспільними та гуманітарними науками. На перетині соціології з іншими науками склалася ціла система досліджень: соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін. Соціологія як система знань не може розвиватися і виконувати свої функції не взаємодіючи з іншими науками. Те, що соціологія посідає загальне, а не окреме місце серед суспільних і гуманітарних наук, не означає, що вона є філософською наукою. Її значення для інших наук полягає в тому, що вона дає науково обґрунтовану теорію про суспільство та його структури, забезпечує розуміння законів і закономірностей взаємодії його різноманітних структур.

У системі суспільних наук соціологія найбільше пов'язана з *історією*. Об'єктом і предметом досліджень історії і соціології є суспільство та його закономірності у їх конкретних проявах. Обидві науки відтворюють соціальну дійсність в єдності необхідного й випадкового. Відмінність між ними полягає в тому, що історія вивчає не сьогоднішній день, а минуле суспільства, відображає процес у хронологічній послідовності, причому часто іншими засобами, ніж соціологія. Джерела, використовувані історією та соціологією, збігаються лише частково.

Багато спільного між соціологією та *філософією*. Але, на відміну від філософії, соціологія має справу не лише з абстрактними законами та категоріями, а й з конкретними фактами дійсності. Її висновки та узагальнення мають частковий характер.

Соціологія працює і на межі з *економічною наукою*, предметом якої є вивчення закономірностей і форм функціонування й розвитку відносин, що складаються в процесі виробництва, обміну й розподілу матеріальних благ. Оскільки спосіб виробництва лежить в основі всіх соціальних відносин і процесів, є умовою всієї життєдіяльності людини, зрозуміло, що багато економічних досліджень безпосередньо змикаються з соціологічними студіями. І навпаки, соціологічні дослідження (соціологія праці, міста і села, економічна соціологія тощо) значною мірою базуються на результатах пошуку економічної науки.

Соціологія тісно пов'язана з *політологією*. Їх зв'язок визначається тим, що виявляти закономірності політичного життя можна, лише враховуючи особливості суспільства в цілому як соціальної системи. Крім того, суспільство

не можна зрозуміти і змінити без впливу на політичні структури. Взаємодія двох наук породжує, нову галузь науки – політичну соціологію.

Вивчаючи міжкласові та внутрікласові відносини, соціальні дії мас та особистостей, соціологія спирається на дані *правових наук*, в полі зору яких – юридичні норми, що законодавчо закріплюють певні відносини між класами та регулюють соціальну поведінку людей.

Із *психології* як науки соціологія запозичує теорію мотивів поведінки, особистих та масових реакцій, методи дослідження соціальних орієнтацій особистості, які є необхідними компонентами при дослідженні поведінки особистості в колективі та суспільстві.

Різноманітні галузі *педагогіки*, як соціальної психології мають велике значення при вивченні соціологічних проблем освіти.

Вивчаючи взаємовідносини людей у колективі, сім'ї, їх ставлення до праці, власності тощо, соціологія використовує понятійний апарат, основні ідеї *етики*.

У процесі дослідження системи “людина – техніка” соціологія вступає у певні взаємовідносини і з *технічними науками*. Це стосується окремих виробничих процесів, виробництва, галузей, зокрема при вивченні соціальних аспектів роботизації, автоматизації виробництва.

Широко застосовує соціологія математичні методи, вироблені *кібернетикою, теорією інформації, теорією ділових ігор* тощо. Створюються і спеціальні математичні методи та теорії (шкальний, факторний, причинний і латентний аналізи), пристосовані до специфіки соціологічного дослідження.

Таким чином, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, яка в кожному конкретному випадку має свої специфічні аспекти. Вона виконує функцію генератора ідей, теорій про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Соціологія не може успішно розвиватися, не спираючись на результати досліджень соціальної філософії, економічної теорії, політології, етнографії, етнології, культурології тощо. Не випадково творці соціології були людьми з широкою гуманітарною і соціальною освітою, широко окреслювали межі соціологічних досліджень.

3. ОСНОВНІ ЕТАПИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Протосоціологічні вчення від стародавніх часів до початку XIX ст.

В історії соціологічної думки науковці виділяють декілька періодів. Останнім часом дедалі більша кількість вчених пристає до тієї точки зору, що починати історію соціології з того моменту, коли О. Конт ввів у науковий обіг поняття “соціологія”, некоректно. До того ж, Сам французький вчений стверджував, що його вчення нерозривно пов’язано з попередніми дослідженнями суспільства та його окремих елементів. Тому першим з етапів розвитку соціологічної думки вважається **протосоціологічний період**, який охоплює довгий історичний проміжок часу, починаючи від доби античності і закінчуючи теоріями безпосередніх попередників Конта – Канта, Сен-Сімона, Кондорсе та ін. Крім того, у заданий період існувало багато наукових концепцій, які пояснювали закономірності суспільного розвитку, особливості побудови суспільства, хоча й не вважалися суто соціологічними.

Джерела історії соціологічних знань впливають з сивої давнини, коли з’являються перші уявлення про суспільство, виникають ідеї і формуються теорії про суспільне життя, соціальні процеси, розвиток людської культури. По мірі розвитку суспільства, еволюції процесів самопізнання та осмислення соціальних явищ і процесів людиною зростає потреба у соціологічних знаннях. Поступово, збагачуючись історичним досвідом, ускладнюються і вдосконалюються погляди вчених, так само як ускладнюється і вдосконалюється сам процес пізнання та його об’єкт.

Однак всередині протосоціологічного періоду доцільно виділити декілька етапів, під час котрих формувались різноманітні, іноді протилежні погляди на суспільство та закони його розвитку, а саме: **античний етап**, який досягає наукової концентрації в першу чергу у протосоціологічних концепціях давньогрецьких науковців Платона та Арістотеля; **середньовічний етап**, який поєднує ранньохристиянську думку (вчення Ф. Аквінського, Ціцерона, А. Августина); **етап Відродження** (соціально-утопічні концепції Т. Мора, Ф. Бекона, наукові програми Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Д. Локка); **етап Просвітництва**, який пов’язаний передусім з соціально-філософськими вченнями французьких просвітників Ш. Монтеск’є, Ж.Ж. Руссо, концепціями природного права та суспільного договору, а також новоєвропейськими теоріями Прогресу А.Р. Тюрго, Ж.А. Кондорсе та І. Канта. Особливе місце займає передісторія емпіричної соціології, особливості розвитку державознавства та політичної арифметики.

Таким чином, протосоціологічний період в історії соціологічної думки посідає важливе місце і має велике значення для подальшого розвитку науки, помітно впливаючи на формування не тільки класичних, але й сучасних поглядів на закономірності становлення та розвитку суспільства.

Протосоціологічні погляди античних і середньовічних мислителів

Стародавні політико-соціальні вчення Єгипту, Двуріччя, Індії, Китаю, Риму, Греції відображали основні риси ранніх типів суспільств, які змінили первісний лад і де панувало патріархальне натуральне господарство, стійка державна форма власності на землю, суспільне землеволодіння, що визначало соціальну структуру системи земельних общин. Враховуючи традиціоналізм общинного життя, незрілість соціальних спільнот і соціальної свідомості, можна з'ясувати, що політична та соціальна думка Стародавнього Сходу розвивалась на основі релігійно-міфологічної свідомості, обожнювання існуючої влади та залишалась суцільно прикладною. Головними для неї були питання політичного управління, функціонування влади та правосуддя. Але вже на цьому етапі нагромаджується знання про суспільне життя, формуються теорії права, моралі, держави і самого суспільства.

***Міфологія** – фантастичне відображення дійсності, реальних подій у первісній свідомості, втілене в усну творчість.*

***Міф** (від. грец. *mythos* – слово) – це своєрідна форма прояву світогляду, світосприйняття стародавнього суспільства.*

Аналізуючи первісні міфи, соціологи можуть відтворити характер соціальних процесів у первісному суспільстві, особливості пануючих цінностей і норм, соціальної структури тощо. З розвитком суспільства, зменшенням залежності людини від природи відбувається поступовий перехід від міфологічного сприйняття дійсності, реальності подій і явищ, що відбуваються, до інших форм відображення. Виникають нові форми світосприйняття, помітне місце серед яких займає епос.

***Епос** – оповідь про минуле, що малює картину життя народу, розповідає про його ідеали, мораль, прагнення.*

З виникненням науки історична пам'ять матеріалізується в письмових джерелах і документах, які створювались **логографами**, з якими пов'язується перехід від усної оповіді до письмової фіксації подій.

Соціальний та історичний прогрес породжує нові форми суспільної думки, нову форму пізнання дійсності – **філософію**. Міфологія та епос замінюються **історичними хроніками**. Особливо велике значення для розвитку наукової думки має створення соціальної верстви людей, які професійно займаються інтелектуальною діяльністю.

Спроби формування соціальних теорій зустрічаються у творчості **Демокріта, Платона, Арістотеля** та інших мислителів античності. Джерела, що дійшли до сучасності, свідчать про спроби пояснити сутність різноманітних фактів, процесів, явищ суспільного розвитку.

Для античної суспільно-політичної думки, на відміну від етичної, характерна відсутність теоретично артикульованого розмежування суспільства і держави. **Демокріт** (близько 470 р. до н. е. – помер у глибокій старості), стверджував, що шляхом забезпечення потреб людей було створене цивілізоване суспільство. Найважливішою умовою життя людей Демокрит вважає поділ праці, результати якого він оцінює з погляду інтересів рабовласницького класу.

Одним з найвідоміших античних суспільствознавців є **Платон**, справжнє ім'я – Арістокл (427–347 до н. е.), творчість якого ще й досі викликає у дослідників суперечливі оцінки. Соціальну філософію Платона можна вважати однаковою мірою реформістською та утопічною. Платон наводить свій погляд на ідеальну державу, вважаючи, що більшість людей одними власними зусиллями не можуть наблизитися до досконалості, що спричиняє необхідність у державі й законах.

Ідеальна держава, на думку Платона, створюється не в інтересах індивіда або окремого прошарку, а заради цілого, тобто самої держави, поза якою індивід існувати не може. Основне зло сучасного йому суспільства Платон бачив у людському егоїзмі, що впливає з комерціалізації людських відносин. Жадоба, користь, свавілля підривають стабільність суспільства, воно хворіє з середини і його потрібно лікувати. Індивід прагне до держави і законів, щоб наблизитися до суспільного ідеалу.

Платон намагається сконструювати свій ідеальний поліс за допомогою творчої трансформації принципів східного ієрархічного управління – генерального поділу суспільства на два стани: управлінців і виробників. **Людина для держави, а не держава для людини** – ось кредо політичної філософії Платона. Найповніше ці питання вирішуються в його діалогах “Політика”, “Держава”, “Закони”. Використовуючи принцип соціального зооморфізму, Платон стверджує, що “людина – соціальна тварина”, при цьому він акцентує на обох частинах висловлювання. Платон досліджує типологію особистості: тимократичну, олігархічну, демократичну та тиранічну. Ідеальним типом він вважає **аристократичний тип** особистості. Решта можуть діалектично переходити один в одний. Він розшифровує соціологічний зміст поняття “натовп”.

Поняття “суспільство” ототожнюється спочатку у Платона з поняттям держави, потім суспільство, на його думку, розпадається, зовнішнім проявом чого є поляризація справедливості і несправедливості. Внаслідок своєрідного заперечення ця протилежність усувається, і суспільство повертається до вихідного стану. Тобто Платон намагається позбавити ідеальну державу можливості розвитку, залишаючи їй право лише функціонувати. На його думку, будь-які суспільні зміни є не прогресом, а регресом. Кругообіг державних форм і складає філософію історії Платона, яка за своєю формою, наведеною у “Державі”, є критикою неприйнятних для нього форм державного ладу.

Держава Платона – це **ідеократія**. Його підхід до цієї побудови можна назвати **етичним раціоналізмом**, що насправді ототожнюється з утопізмом і впроваджуватися без насильства над людиною не може. Виховання і просвіта займають важливе місце у системі соціальних поглядів Платона, проте розглядає він їх з позицій кожної верстви окремо. Задля соціальної справедливості Платон пропонував скасувати сім'ю як соціальний інститут і підпорядковував сімейні стосунки людей керуванню держави. Він вважав, що індивідуального щастя його держава не передбачає – члени ідеальної держави щасливі гуртом.

Таким чином, Платон був одним з перших, хто спробував пояснити причини соціальної нерівності, тобто створив власну теорію соціальної стратифікації. На його думку, соціальна структура суспільства створювалась внаслідок дії надлюдського розуму. Він наполягав, що теорія управління державою має бути заснована на вивченні людини, а здорове суспільство не може складатися з людей, яких переслідують страх і невпевненість.

Утопія Платона має амбівалентний (подвійний) характер: його ідеальна держава, незважаючи на похибки, заперечує існуючі рабовласницькі держави, а також несправедливість в цілому. Обидві тенденції були достатньо прогресивними і для того часу, і для науки в цілому. Наукові погляди Платона, здобувши послідовників і супротивників, сприяли новим науковим пошукам.

Значний внесок у розвиток соціологічної думки, вчення про державу і суспільство вніс інший відомий давньогрецький філософ, учень Платона, **Арістотель** (384–322 р. р. до н. е.). Він започаткував логіку, психологію, політику та інші галузі знання і залишив велику спадщину: вчення про суспільство, державу і владу. Його основними творами у протосоціологічному контексті можна вважати *“Політику”*, *“Етику”*, *“Риторику”*.

За Арістотелем, першою “цеглинкою” будь-якої історичної одиниці є родова община. Вона складається зі чоловіка й жінки і ставлення батька до дітей. Держава ж є не що інше, як об'єднання цих родових громад.

Інший основний елемент будь-якої історичної держави – рабство. Жодна держава, за Арістотелем, немислима без панів і рабів.

Усупереч Платонові Арістотель виступає як прихильник індивідуальної приватної власності. Як і Платон, Арістотель вважає, що людина за природою – істота державна. Поза держави залишаються лише або нерозвинуті морально істоти, або надлюдина. На думку Арістотеля, держава є сформована певна сукупність громадян. Громадянин – той, хто може брати участь у законодавчій і судовій владі держави.

Арістотелевська ідеальна держава відображає насамперед загальногрецький ідеал помірності й гармонії, тобто найкращу (найоптимальнішу, як висловилися б сьогодні) комбінацію елементів фактично наданих суспільно-політичних форм і фактично наданого "людського матеріалу".

Ідеальна перспектива найкращого державного устрою і засоби її досягнення виявилися залежними від розуміння тодішніх тенденцій суспільного розвитку не лише у “реаліста” Арістотеля, але й “романтика” Платона. Тільки перший філософ оцінював їх, відштовхуючись від переконання, що сила – на боці “демократії” і без залучення цієї сили не обійтись. Другий же вважав, що сила – на боці тиранії, отже, необхідно знайти (або виховати) такого тирана, який, погоджуючись взяти на себе місію освітленого монарха, царя-філософа, філософа-законодавця, здійснив би ідеал платонівської “Держави”.

Керівник держави повинен маніпулювати суспільною свідомістю за допомогою софістики, демагогії, політичного акторства. Визнаючи вічність існування світу та вічний рух, Арістотель приходить до висновку щодо причин

цього явища. Сенс життя людини – досягнення вищого блага діяльністю, творчою, продуктивною працею, яка робить людину красивою. Для Арістотеля основна дилема – влада законів чи влада людей. Розглядаючи якісні ознаки влади, він вважає кориснішою для розвитку суспільства законну владу. Ці його думки знайшли подальший розвиток у середньовічній соціально-політичній думці, а його вчення про “середній клас” стало джерелом “теорії середнього класу” у XX ст.

Таким чином, арістотелевська система містить багато наукових знань, які входять до предметної сфери протосоціології, розглядає питання способу життя, дозвілля і вільного часу, соціального управління і соціальних цінностей тощо.

Класичний період у розвитку світової соціології

На початку XIX ст. конкретизується проблематика традиційної соціальної філософії, розвитку набувають емпіричні соціальні дослідження. Французький мислитель **К.А.Сен-Сімон** (1760–1825) одним з перших порушив питання про те, що науку про людину необхідно вивести на рівень знань, які ґрунтуються на спостереженні і запропонував зайнятися “встановленням послідовних рядів фактів”, оскільки, на його думку, це справді надійна частина знань. Сен-Сімон виробив концепцію “соціальної фізіології”, в якій раціоналістичні погляди X(III) ст. поєднував з історизмом у дослідженні суспільних явищ. Він зробив перший крок до вивчення суспільних явищ як елементів цілісного організму, що закономірно розвивається.

Методологічні розробки Сен-Сімона сприяли формуванню позитивізму як напряму в філософії та соціології (від лат. *positivus* – заснований на досвіді, фактах, реальний). Головне спрямування позитивізму полягало у відмові від абстрактних міркувань про суспільство, у створенні “позитивної” соціологічної теорії, яка повинна була стати такою ж доказовою і загальнозначущою, як і природничі теорії.

Родоначалником позитивізму вважають французького філософа, соціолога *О. Конта* (1798–1857). Спочатку він був домашнім учителем математики, потім працював секретарем у Сен-Сімона, написав разом з ним низку спільних наукових праць. Однак розбіжності з принципових теоретичних і політичних питань (Конту був чужий сен-сімонівський соціалізм) призвели до розриву їх творчих взаємин.

Основна наукова розробка О. Конта “*Курс позитивної філософії*” у 6 томах була опублікована у 1830–1842 р.р. Створюючи свою позитивістську концепцію, Конт спочатку наводить визначення суспільної науки як “соціальної фізики”, а відтак – як “соціології”. Цей термін, складений з коренів латинської і грецької мов, у наукових колах було зустрінuto досить скептично, але згодом він прижився. Розвиток суспільства, за Контом, підлягає тим самим законам, що й природа, тому соціологія є частиною природознавства.

Контівська соціологія ґрунтувалася на законах біології, але й передбачала ймовірність змін впливу цих законів внаслідок взаємодії індивідів, яка дедалі ускладнювалася через вплив кожного покоління на наступне. На той час це

була досить новаторська думка, як і вимога до соціології вивчати існуючі закони, а не шукати трансцендентних (апріорних) причин, обґрунтовувати достовірність своїх висновків фактами та їх взаємозв'язками, а не філософськими інтерпретаціями сутності історії.

Істотними у контівській соціології є методи дослідження суспільства. Виступаючи проти уможлядності, з одного боку, і крайнощів емпіризму, – з іншого, Конт обґрунтував застосування в соціології методу спостереження, а також експериментального й історичного методів. Основним способом дослідження в соціології він вважав спостереження, а адекватнішим природі соціальних явищ, специфічним – історичний метод, тобто спосіб історичного порівняння різних послідовних станів людства.

Конт поділяв соціологію на дві частини: *соціальну статіку*, яка розглядає суспільство як єдине органічне ціле, вивчає умови його існування, закони функціонування, і *соціальну динаміку*, що вивчає процеси суспільних змін, закони розвитку соціальних систем. Соціальна статіка – це теорія суспільного порядку, організації, гармонії. Така концепція спрямована проти індивідуалістичних теорій, спроб розглядати суспільство як продукт договору між індивідами. У соціальній статистиці головним є питання природи соціального зв'язку, взаємодії елементів соціального організму, що існують за всіх історичних умов. Тут у Конта на передній план виходить поняття “система”, яке дотепер є одним з центральних у соціології. У Конта воно органічно пов'язане з ідеєю еволюції.

У розумінні закономірностей розвитку природи і суспільства О. Конт виходив із закону трьох стадій розвитку пізнавальної діяльності людей, їх суспільної свідомості:

- теологічна – домінує релігійна міфологія, явища природи і життя людей пояснюються впливом надприродних сил. Відбувається перехід від політеїзму до монотеїзму;
- метафізична – місце релігійного уявлення займає дослідне знання про явища світу і життя людей, але при слабкому розвитку науки поняття, що відображають ці явища, досить абстрактні;
- позитивна – на зміну теологічним і метафізичним підходам приходять наукові дослідження законів довкілля і життя людей;

Закон трьох стадій О. Конт застосував і для пояснення еволюції суспільства. Кожна з цих стадій розвитку людського інтелекту створює основу всієї соціальної організації і пронизує всі сторони суспільного життя.

Інтерес до позитивізму пожвавився вже після смерті його автора, починаючи з 60-х років XIX ст. Ідеї Конта були уточнені, поглиблені й розвинуті **Гербертом Спенсером** (1820–1903) англійським філософом і соціологом, який відзначався надзвичайною ерудицією та працездатністю. Ним залишена величезна наукова спадщина. Його робота “Основи соціології” (1877р.) була однією з перших спроб побудови цілісної соціологічної системи на етнографічному матеріалі. Загальновизнана заслуга вченого полягає у застосуванні принципу еволюції як методологічної основи будь-якого знання,

що дало змогу розглядати суспільство з точки зору поступальності його розвитку.

Соціальна еволюція, вважав Г. Спенсер – це прогресивний розвиток суспільства по шляху його ускладнення і вдосконалення діяльності соціальних інститутів.

Основними складовими еволюції, в тому числі соціальної, з погляду Г. Спенсера є: *інтеграція* – перехід від простого до складного; *диференціація* – перехід від однорідного до різнорідного; *зростання порядку* – перехід від невизначеного до визначеного.

Спенсер визнавав аналогію між суспільством і живим організмом, вважаючи, що розподіл функцій між органами – спільна риса як суспільства, так і живого організму. Але він бачив і суттєві відмінності між ними. Еволюція, за Спенсером, – ніщо інше як реалізація принципу “інтеграції матерії” і джерело руху. Відносини суспільства з довкіллям регулюються принципом рівності енергії. Це регулювання виявляється в боротьбі за існування як між суспільством і навколишнім середовищем, так і між різними типами суспільств, між індивідами, що є основою суспільства. Джерелом класових відмінностей Спенсер вважав завоювання: переможці утворюють панівний клас, переможені стають рабами чи кріпаками.

Кожне розвинуте суспільство, вважав Г.Спенсер, має три системи органів: виробничу, розподільну і регулятивну. Як специфічні частини суспільства він виділяв соціальні інститути: домашні, обрядові, політичні, церковні, професійні та промислові. Всі вони розглядаються ним як продукти повільної еволюції.

Г.Спенсер виокремив *два типи суспільства*: військове та індустріальне. *Військове суспільство* характеризується посиленням централізованим контролем та ієрархічною системою влади. Все життя насамперед підпорядковане дисципліні, церква схожа на військову організацію. В *індустріальному суспільстві* переважає промисловість і торгівля, тут з'являється політична свобода, а соціальна організація стає гнучкішою. Головною ознакою суспільного розвитку Спенсер вважав розподіл праці, який веде до становлення індустріального суспільства.

Соціологія Спенсера підкреслено індивідуалістична: “Суспільство існує для блага своїх членів, а не члени його існують заради суспільства”. Філософ сформулював закон “рівної свободи”: всі індивіди повинні користуватися таким її обсягом, який узгоджується з рівною свободою інших індивідів. Держава – вільна організація, що охороняє вільних індивідів. Вона не повинна займатися комерційним законодавством, керувати релігійними установами, благодійними товариствами. Головне завдання держави – здійснення правосуддя і забезпечення дотримання закону рівної свободи, що практично означає захист власності громадян від пограбування і війн.

У теоретичному відношенні заслугою Спенсера була спроба сформулювати структурно-функціональний підхід до вивчення суспільства як суспільного явища. Своєю концепцією структурної диференціації, розумінням суспільства як саморегульованої системи, аналізом взаємозв'язку соціальних

функцій зі структурою суспільства Спенсер передбачив багато положень структурного функціоналізму в соціології та етнології. Він першим почав систематично використовувати у соціології поняття “система”, “функція”, “структура”, “інститут”. Мислителів другої половини XIX ст. приваблювали у Спенсерові впевненість у нездоланності соціальної еволюції, визнання закономірності всього існуючого, точність висновків.

Зародження і розвиток соціологічної думки в Україні

Початок української соціології

Другий період розвитку соціологічної думки в Україні безпосередньо пов'язаний з виникненням соціології як окремої науки, котрий в наукових колах називають періодом академічної соціології, розпочинається в Україні в умовах існування та інституціоналізації соціології на заході, що породжує певні способи бачення й моделі пізнавальної соціальної реальності, нові підходи, способи вирішення й засоби реалізації соціальних цілей, інтересів і потреб, оскільки соціологічні принципи, методи та концепції були вже досить відомими серед українських науковців.

Прийнято вважати, що українська соціологія заявила про себе у 80-х роках XIX ст. дослідженнями Женевського гуртка українських учених, праці яких друкувалися найчастіше в тамтешньому журналі “Громада”.

Учені, які досліджують особливості тогочасної української соціологічної думки наприкінці XIX ст., відзначають, що тодішні дослідження здебільшого певною мірою трансформували ідеї О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, виявляючи при цьому обмаль критичного ставлення до надбань своїх попередників, орієнтації до вироблення власних соціологічних теорій, хоча окремі оригінальні ідеї вони висловлювали. Визначальною рисою соціологічної думки в Україні є тісний взаємозв'язок із суспільно-політичними проблемами, з завданням утвердження національної державності, боротьбою за незалежність, національно-культурне відродження. Специфічною ознакою формування соціології в Україні було її самовизначення як одного з засобів державотворення, розвитку національної самосвідомості.

Про це свідчить, хоча б такий факт, що перші українські соціологи були, насамперед громадськими діячами, а вже потім науковцями.

Характернішим у тогочасній соціологічній думці є звернення до проблем соціально-культурної сфери. Як уже зазначалося, вона функціонувала тільки в координатах традиційних проблем. А тоді у соціології домінував позитивізм, який тяжів до еволюціонізму, органіцизму чи соціал-дарвінізму.

Так, у соціологічних студіях публіциста, економіста, соціолога **Сергія Подолинського** (1850–1891) сусідили марксистські і соціал-дарвіністські, “громадівські” погляди. Вважаючи, що суспільне життя відбувається згідно з законом боротьби за існування, він і положення про додаткову вартість розглядав як одну з форм цієї боротьби. Але поряд із законом боротьби за існування, твердив С. Подолинський, діє і закон зростання солідарності людей. З часом людські громади, піддавшись почуттю прихильності, можуть перестати боротися між собою. Все це матиме неабиякий сенс для людей, які вивільнять

свої сили для взаємодії з часом, з навколишньою природою, що інколи схожа на боротьбу і умови боротьби з природою стануть однаковими для різних груп людей. У свою чергу, зростатиме середній рівень розвитку більшості людей, з'являться можливості для самовираження талантів.

С. Подолинський значну увагу приділяв аналізу соціального становища різних груп людей, причин соціальної диференціації (їх він убачав у привласненні панівним класом додаткової вартості), соціальної мобільності (залежить від національної належності особи). Ці думки висловлені вченим у праці “Ремесла і фабрики на Україні”.

Серед вчених-дослідників українського суспільства кінця ХІХ ст. насамперед вирізняється постать **Михайла Драгоманова** (1841–1895), який чимало уваги приділяв перспективності історичного проступу України і можливості її самостійного існування на європейському терені. Національне питання він вважав одним з найважливіших. Основу для його вирішення вбачав передусім у демократизації суспільства, запровадженні політичних свобод, під якими розумів всенародне земське представництво з контролем за діями виконавчої влади і недоторканими свободами особи, слова, товариств. На його думку, політичні та національні інтереси російського населення у найкращий спосіб можуть бути забезпечені тільки за повної децентралізації управління економічним і культурним життям. Він обґрунтував тезу, що справжньої політичної свободи не може бути за тогочасної централізації. На підтвердження цього Драгоманов наводить факт, що в Європі з часів Великої французької революції всі перевороти саме тому і не досягали найближчої мети, бо самодержавство королів змінювалося самодержавством парламентської більшості, залишаючи недоторканою і навіть удосконалюючи централізовану бюрократичну машину управління країною.

Драгоманов критикував ідеологію російських народників П. Лаврова, П. Ткачова, Г. Плеханова та інших за те, що вони у своїх політичних програмах навіть не обіцяли жодних автономій іншим народам у майбутньому. Російські революційні діячі не сприйняли тоді ідей Драгоманова про федеративний принцип взаємозв'язку народів Росії. Але концепція Драгоманова набула широкого розголосу поміж української інтелігенції, справила позитивне враження і на Європу. Зокрема, її підтримував Е. Бернштейн.

Драгоманов черпав досвід з демократичних надбань європейських держав. Йому була близькою соціальна проблема у марксизмі, але не відкидав він і національних засад у розвитку людства, через які суспільство має засвоювати найпрогресивніші надбання. Він намагався наповнити ідею національності “всесвітньою правдою”, яка допомагала б кожній нації рухатися шляхом історичного поступу, бо лише погляди щодо національності та її пріоритетності як найважливішого чинника у будь-якому аспекті життєдіяльності не може бути причиною насилля над людьми і “великої неправди”. Тому вчений відстоював рівні права осіб будь-якої національності.

Розглядаючи соціологію як науку про суспільство, важливу роль він відводив порівняльному методу досліджень, намагаючись піднести їх до світових зразків.

Один з найвідоміших у минулому вітчизняних соціологів **Максим Ковалевський** (1851—1916) сповідував плуралістичний підхід до суспільства, намагався при вирішенні складних соціологічних проблем брати до уваги не один якийсь момент, а всю сукупність соціальних чинників та елементів. У двотомній праці *“Соціологія”* (1910) писав, що соціологія, на відміну, наприклад, від історії, відволікається від маси конкретних фактів і вказує лише на загальну їх тенденцію, не втрачаючи при цьому свого основного завдання – розкриття причин спокою чи руху людських суспільств, стабільності й розвитку порядку в різні епохи. Тільки соціологія, стверджував він, може ставити собі за мету розкриття елементів, необхідних для блага суспільства, тобто для його порядку і прогресу, а також всіх різноманітних біосоціальних причин, від яких вони залежать.

У своєму підході до соціології як системи наукового знання Ковалевський дотримувався тієї ж класифікації наук, що й Конт, але, психологія є галуззю не біології, а соціології. Конкретні науки (етнографія, статистика, політична економія та ін.) забезпечують соціологію необхідними даними. У свою чергу, ці науки повинні спиратися на ті загальні закони співіснування і розвитку, які покликана встановлювати соціологія як наука про порядок і прогрес людських суспільств. Однак соціологія має не запозичувати у конкретних дисциплін основні засади, а виробляти їх сама, беручи до уваги різноманітні людські відчуття і потреби.

Ковалевський не вважав, що ідеї правлять світом чи перетворюють його на хаос. Він стверджував, що не існує єдиного визначального соціального чинника. Говорити про головний фактор — те саме, що говорити про ті краплі річкової води, які своїм рухом зумовлюють переважно її течію. Соціологічна теорія Ковалевського – явище складне, різноманітне, органічно пов'язане з його історичними дослідженнями.

Відомий вчений **Володимир Антонович** (1834—1908) використовував свої історичні, етнографічні, археологічні знання для вивчення соціальної структури, психосоціальних типів, поведінки натовпу, чинників соціального, розвитку. Він є одним з перших вітчизняних дослідників, які пов'язували назву “Русь” зі слов'янським племенем полян, і всупереч польським націоналістичним історикам, а також російській великодержавно-шовіністичній історіографії вказує на її генетичний зв'язок з історією Київської Русі. Саме Антонович запропонував для практичного вжитку термін “Україна-Русь”, який, на його думку, мав не лише стверджувати наступність історичного минулого і сьогодення, а й певною мірою самою згадкою про старі часи сприяти консолідації українського народу, територіально поділеного між Австро-Угорщиною та Росією.

Учень Антоновича **Михайло Грушевський** (1866–1934) вважав, що соціальний прогрес однаковою мірою визначається біологічними, економічними та психологічними чинниками. Значне місце в його дослідженнях відведена вивченню історії Київської Русі, України, історичного процесу взагалі, проблемам генезису східнослов'янських народів. На особливу увагу заслуговують соціологічні погляди Грушевського щодо питання

виникнення і розвитку української та російської народностей, становлення державності в Україні та Росії.

До Грушевського в російській історіографії загальноприйнятою була така схема історії Російської держави: передісторія Східної Європи, неслов'янська колонізація, розселення слов'ян, формування Київської держави, історія яка сягала XII ст. Потім вона переходила до Великого князівства Володимирського, від нього в XIV ст. – до князівства Московського, від якого започатковувалася історія Московської держави, згодом імперії, з історії українсько-руських і білоруських земель, які лишилися за межами Московської держави, часом бралися найважливіші епізоди (держава Данила, формування Великого князівства Литовського і унія з Польщею тощо) з прилученням до російської держави. Ця схема у своїй основі мала генеологічну ідею – довести право московської династії князів, а потім царів, тримати під владою не тільки власне московські, а й інші, завойовані, землі. Згодом, коли основний акцент був перенесений на історію народу, суспільства, культури, дана концепція стала історією великоросійського народу, вона активно використовувалася для обґрунтування ідеї Москви як третього Риму. Грушевський довів, що Київська держава, право, культура були утворені українсько-руською народністю. Володимиро-московська держава – то справа іншої, великоруської народності.

Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський (XIII ст.), потім – литовсько-польський (XIV–XVI ст.). Володимиро-московська держава не була, ані спадкоємицею, ані наступницею Київської, вона виросла зі свого кореня, і відносини її з Київською можна було б скоріше прирівняти, наприклад, до відносин Римської держави з її гальськими провінціями. Проте це не може розглядатися як спадкоємність двох періодів у політичному і культурному житті Франції. Грушевський вважав, що московські князі пересадили у великоросійські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включати Київську державу в історію з великоросійської народності. Етнографічна й історична близькість української народності до великоросійської не повинна служити причиною їх перемішувань. Такий підхід дає можливість послідовно представляти історію великоросійської, українсько-руської і білоруської народностей, а не заступати історію східного слов'янства історією великоруського народу, не ігнорувати історію білоруської та українсько-руської народностей або поєднувати її з великоруською, вирваними з них і попришиваними клаптиками”. Грушевський наполягав на тому, щоб усунути еклектичний характер “руської історії”, припинити зшивання докупи епізодів з історії різних народностей, консквентно (послідовно) перевести історію східнослов'янських народностей і поставити історію державного життя на відповідне місце з іншими історичними факторами (культурними, економічними тощо), представляти історію кожної народності в “її генетичному приємстві від початків аж донині”.

Під час вимушеної еміграції (1919–1924) Грушевський створив у Відні Український соціологічний інститут. Крім видання наукових праць, співробітники цього закладу проводили лекційну, пропагандистську і наукову

діяльність. Були видані соціологічні дослідження М. Грушевського, а також монографії В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського. Загалом під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 праць, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя України. Для українських емігрантів були організовані безплатні загальнодоступні курси із суспільних наук. Вони охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії: початки громадського і державного життя, або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг) та ін.

Помітно збагатив українську соціологічну думку кінця XIX — початку XX ст. **Іван Франко** (1856—1916), який, аналізуючи “генезу творення людської спільності” і держави, немало роздумував над проблемами справедливості, нового соціального порядку, за якого торжествуватиме самоуправління народу, його праця задля власного розвитку. У громадсько-федеративному суспільному устрої він вбачав основу свободи особи і громади, об'єднання громад та народів, обстоюючи свободу та автономію громад як одиниць суспільного життя. Згодом його федералістичні погляди еволюціонували до визнання федеративних зв'язків між незалежними державами.

Основні школи та концептуальні напрями сучасної західної соціології

Західна соціологія у XX ст. відзначається великою різноманітністю шкіл і течій, які розвиваються за багатьма напрямками. Осягнути неосяжне неможливо, тому зупинимось на концепціях, які відіграли або відіграють важливу роль у соціологічній теорії і становлять найбільший інтерес з пізнавальної точки зору.

Функціоналізм

Функціоналізм — один з головних напрямів в американській соціології після Другої світової війни. Вперше ідеї щодо функціонального принципу в осмисленні суспільства висловлені у працях О. Конта і Г. Спенсера. Так, соціальна статика Конта спиралася на положення, за яким інститути, вірування, моральні цінності суспільства взаємопов'язані і становлять одне ціле. Пояснити будь-яке явище можна, описавши закон його співіснування з іншими явищами. Спенсер використовував спеціальні аналогії між процесами в людському організмі і суспільстві. Соціологія Дюркгейма ґрунтувалася на визнанні того, що суспільство володіє власною, незалежною від людей реальністю; що це не просто ідеальне буття, а система активних сил, “друга природа”; що пояснення соціального життя треба шукати у властивостях самого суспільства. Функціональні аспекти розвитку суспільства, соціальних явищ розробляли англійський соціолог **А.Радкліфф-Браун** (1881–1955) та американець польського походження **В.Малиновський** (1884–1942). Цікаву систему пояснення суспільства з функціональних позицій виробили американські соціологи **Толкотт Парсонс** (1902–1979) і **Роберт Мертон** (нар. в 1910 р.).

Головне завдання соціології, на їх думку, полягає у вивченні механізмів і структур, які забезпечують сталість соціальної системи.

Функціоналізм часто поєднували з структурним аналізом. Тому в соціологічній літературі вони постають як єдина структурно-функціональна теорія або як окремі функціоналістичні та структуралістичні концепції. Проте, існують суттєві відмінності між структурно-функціональним аналізом як теорією і як методом соціального дослідження.

Структурно-функціональний аналіз як теорія суспільства

Т. Парсонс вважав одним з ключових завдань соціології аналіз суспільства як системи функціонально взаємопов'язаних змінних. На практиці це означало, що аналіз будь-якого соціального процесу – це частина дослідження певної системи з усталеними межами. Систему Парсонс розумів як будь-який сталий комплекс повторюваних і взаємопов'язаних дій (теорія соціальної дії), а потреби особистості – як змінні у соціальній системі.

Парсонс та інші дослідники намагалися не тільки виробити правила функціонування будь-якої системи, а й визначити сукупність необхідних умов або “функціональних передумов” для всіх соціальних систем. Ці умови, необхідні для існування будь-якої системи, стосувалися не тільки соціальної системи, а й її складових. Кожна соціальна система має задовольняти певні фізичні потреби своїх елементів, забезпечуючи їх виживання. Вона повинна володіти і певними способами розподілу матеріальних ресурсів. Крім того, система має виробити певний процес соціалізації людей, даючи їм змогу сформувати або суб'єктивні мотивації підпорядкування конкретним нормам, або певну загальну потребу такого підпорядкування нормам. Водночас кожна система повинна мати певну організацію видів діяльності та інституційні засоби, щоб успішно протидіяти порушенням цієї організації, вдаючись до примусу або переконання. І, нарешті, суспільні інститути мають бути відносно сумісні один з одним.

У кожному суспільстві, крім соціальних норм, існують властиві тільки йому цінності. За відсутності таких цінностей малоімовірно, що окремі особи зможуть успішно використати потреби підпорядкування нормам. Фундаментальні ж цінності мають стати частиною особистості.

Теоретичну схему Парсонса об'єднує та організовує проблема соціального порядку. Поняття “соціальний порядок” охоплює існування певних обмежень, заборон, контролю в суспільному житті, а також певних взаємин у ньому: наявність у суспільному житті елемента передбачуваності й повторюваності (люди можуть діяти тільки в тому разі, коли знають, чого чекати один від одного); більш-менш тривалу сталість у збереженні форм соціального життя. Різні аспекти соціального порядку відображені у багатьох поняттях, основні з яких – “система”, і “структура”. Вони вживаються як щодо емпіричних об'єктів і відношень, так і щодо абстрактних об'єктів.

Теорії соціального конфлікту

З'явившись у зв'язку з критикою структурно-функціонального аналізу, різноманітні теорії визнають конфлікт одним з найважливіших чинників соціального розвитку. Авторитетними щодо вивчення проблем соціального конфлікту вважаються праці **К. Маркса і Г. Зімеля**.

Прихильники теорій соціального конфлікту не згодні, зокрема, з твердженнями, що нерівність – природний спосіб забезпечення виживання суспільства. Вони не тільки вказують на недоліки теорій функціоналізму (хіба справедливо, наприклад, що торговець жуйкою заробляє більше, ніж люди, які навчають його дітей?), але й стверджують, що функціоналізм – не більше, ніж спроба виправдати статус. На їх думку, нерівність є результатом такого становища, коли люди, які контролюють суспільні цінності (головним чином багатство і владу), мають змогу здобувати для себе вигоди.

Американський соціолог Л. Козер вважає, що в кожному суспільстві існують певні елементи напруження і потенційного соціального конфлікту, який є найважливішим компонентом соціальної взаємодії і сприяє руйнуванню чи зміцненню соціальних зв'язків. Якщо у ригідних (закритих) суспільствах соціальні конфлікти поділяють суспільство на дві "ворожі" групи або два "ворожі" класи, підривають основи колективної "злагоди", загрожують руйнуванням соціальних зв'язків і суспільної системи через революційне насильство, то у, "плюралістичних" (відкритих) суспільствах вони знаходять своє вирішення, а соціальні інститути оберігають суспільну злагоду. Цінність конфліктів полягає у тому, що вони запобігають окостенінню соціальної системи, відкривають шлях інноваціям, тобто впровадженню нових форм організації праці та управління, що охоплюють не тільки окремі підприємства, а й їх сукупність, галузі.

Німецький соціолог **Ральф Дарендорф** (нар. у 1929 р.), називаючи свою соціологічну концепцію "теорією конфлікту", протиставляє її як марксистській теорії класів, так і концепціям соціальної злагоди. Соціальний конфлікт він вважає наслідком опору відносинам панування і підкорення. Придушення соціального конфлікту, за Дарендорфом, призводить до його загострення, а "раціональна регуляція" – до "контрольованої еволюції". Хоча причини для конфліктів завжди існують, ліберальне суспільство може владнати їх на рівні конкуренції між індивідами, групами, класами.

Теорія соціального обміну

Теорія соціального обміну, фундатором якої вважають **Джорджа Хоманса** (1910–1989), втілює спроби встановити ланки між макро- і мікрорівнями соціальної реальності. Представники цієї концепції розглядають обмін різними видами діяльності як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій формуються ті чи інші структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та ін.). Варіанти теорій соціального обміну набули поширення у соціології, соціальній психології, політології, економіці.

Згідно з цією теорією люди взаємодіють між собою на основі аналізу власного досвіду і потенційних винагород і покарань. Існують дві переумови теорії соціального обміну. Перша виходить з припущення, що у поведінці

людини переважає раціональне начало, яке націлює її на одержання певних вигод, таких як гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, кохання та ін. Типи вигод концептуалізуються по-різному: “*цінність*” – у соціології; “*корисність*” – в економіці; “*нагорода*”, “*плата*” – у соціальній психології. Друга розкриває зміст назви цієї концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми різними вигодами. “*Обмінні угоди*” розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а дедалі складніші структурні утворення (соціальні інститути та організації) вважаються такими, що виростають з обмінних відносин.

Концепції соціального обміну часто конвергують з іншими методологічними концепціями емпіричної соціології – аналізом соціальних мереж, теорією ролей та ін.

Психоаналітичні теорії

Поштовх до розвитку психоаналітичних теорій дало психологічне вчення відомого австрійця *Зігмунда Фрейда* (1856–1939), який висунув гіпотезу про домінуючу роль у людському житті несвідомих імпульсів, переважно сексуального характеру. Звичайно, між соціальною доктриною Фрейда і психоаналізом як конкретним методом вивчення неусвідомлених психічних процесів існує суттєва відмінність.

Згідно з Фрейдом проблема розв'язання сексуальних колізій має вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку, а й в історичному процесі. В основі соціокультурної, художньої та інших видів людської діяльності лежить сублімація сексуальної енергії.

Теорія міжособистісного спілкування Фрейда заснована на переконанні, що в процесі взаємодії людей відтворюється їх дитячий досвід. Будучи дорослими, вони застосовують у різних життєвих ситуаціях поняття, засвоєні у ранньому дитинстві. Схильність з повагою ставитися до особистості, наділеної владою, наприклад до керівника, зумовлена тим, що він нагадує когось з батьків. Фрейд вважав, що люди належать до різних соціальних груп і залишаються у них здебільшого тому, що переживають почуття відданості та покірності лідерам груп. Він пояснював це не якимись особливими якостями лідерів, а швидше ототожненням їх з могутніми, богоподібними особистостями, яких у дитинстві уособлювали батьки.

Послідовники Фрейда, часто не погоджуючись з основними його твердженнями щодо ролі сексуального чинника у соціальному житті, все ж таки застосовували психоаналітичний метод у вивченні підсвідомих неусвідомлених процесів, їх ролі у формуванні поведінки людей. Так, американська дослідниця **Карен Хорні** (1885–1952) займалася вивченням соціальних аспектів появи неврозів. Розглядаючи ірраціональність неврозу як відображення ірраціональних аспектів суспільства, Хорні вважала рушійною силою неврозу стан “основного страху”, породженого ворожим середовищем. Як реакція на страх “включаються” різні захисні механізми: придушення страху, внаслідок чого з'являються інші симптоми; “наркотизація” страху – безпосередня (за

допомогою алкоголю) або опосередкована (у вигляді бурхливої зовнішньої діяльності тощо); втеча від ситуацій, що викликають страх. Ці засоби захисту породжують чотири “великі неврози” нашого часу: невроз прихильності – пошуки любові, кохання і схвалення будь-якою ціною; невроз влади – гонитва за владою, престижем і володінням; невроз покірності (конформізм автомата); невроїзоляція – втеча від суспільства. Але ці ірраціональні способи вирішення конфліктів посилюють самовідчуження особистості. Завдання психотерапії психоаналітики вбачають у виявленні дефектів у системі соціальних зв'язків пацієнта для кращої адаптації його до існуючого способу життя.

Помітною постаттю в соціології ХХ ст. став німецько-американський соціолог і психолог **Еріх Фромм** (1900–1980). Спочатку він розробляв теорію фрейдистського напрямку, співробітничав з вченими франкфуртської школи, так званими неомарксистами М. Хоркхаймером, Г. Маркузе та ін. Тому Е. Фромма часто вважають неофрейдистом або неомарксистом. Насправді у 50–80-х роках він створив оригінальну соціологічну теорію, використовуючи і критично оцінюючи при цьому різні соціологічні течії. Сам Фромм виокремив *три концептуальні підходи до вивчення суспільства*, які відрізняються від його власного:

Символічний інтеракціонізм

Серед парадигм сучасної соціології важливе місце займає символічний інтеракціонізм. Його головною особливістю є аналіз соціальних взаємодій на основі символічного змісту, яке вкладають у свої конкретні дії люди. В межах цієї теорії розглядаються значення символів, які виступають необхідними засобами соціальних взаємодій. Причому велика увага приділяється головному символічному засобу взаємодії – мові. Соціальний символ, що має риси знакової структури, є необхідним елементом виконання соціальної ролі, без якої говорити про взаємодії безглуздо. За соціальним символом приховується зіставлення індивідом своїх дій з соціальними нормами і зразками поведінки. Пізнавши соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати її особливості.

Засновник символічного інтеракціонізму – американський соціолог **Джорж Герберт Мід** (1863–1934), хоча сам термін був введений у науковий обіг не ним, а його учнем – **Гербертом Блумером** (1900–1978). Д. Мід вважав, що соціальний світ людини і людства формується в результаті процесів соціальних взаємодій, в яких вирішальну роль відіграє “символічне оточення” завдяки двом своїм головним засобам – жестам і мові. Соціальне життя залежить від нашої здатності уявляти себе в інших соціальних ролях, подібне прийняття ролі залежить, у свою чергу, від нашої здатності до внутрішнього діалогу з собою.

Послідовники Міда – Г. Блумер, Т. Шибутані, Т. Партленд та інші – представляють дві школи символічного інтеракціонізму – чиказьку та айовську. Прихильники першої, вивчаючи взаємодію, роблять акценти на процесуальній його стороні, представники іншої – на стабільних символічних структурах. Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення і зміна соціальних

значень, які не мають суворой причинної зумовленості, залежні більше від суб'єктів взаємодії, ніж від об'єктивних причин.

Із символічним інтеракціонізмом пов'язаний так званий *соціодраматичний підхід*, який тлумачить соціальне життя як реалізацію "драматичної" метафори (переносного значення), аналізує взаємодію у таких термінах: "актор", "маска", "сцена", "сценарій" тощо.

Феноменологічна соціологія

Її вважають різновидом "розуміючої соціології", бо вона розглядає суспільство як явище, створене і постійно відтворюване у духовній взаємодії індивідів (в міжіндивідуальній комунікації). Основоположник феноменологічної соціології – австрійський соціолог **Альфред Шюц** (1899–1959).

Прихильники феноменологічної соціології, звинувачуючи позитивізм і натуралізм у відчуженні, упредметнювані соціальних явищ, намагаються теоретично осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями, мотивами практично діючих соціальних індивідів. Однак феноменологічна методологія за своєю природою не пристосована до аналізу об'єктивних предметно-діяльних процесів, тому призводить до підміни об'єктивності явищ, що трактуються, феноменологічною інтерсуб'єктивністю. Внаслідок цього соціальне життя (як воно зображається у феноменологічній соціології) втрачає об'єктивний характер, зводиться до уявлень про суспільство, взаємодії і взаємовпливу цих уявлень у свідомості індивідів. Феноменологічна соціологія дедалі більше інтегрується у традиційні напрями, школи, привносячи туди вміння сприймати і концептуалізувати суб'єктивні чинники об'єктивних соціальних процесів.

Неомарксизм

Засновниками неомарксизму на Заході вважають Д. Лукача (Угорщина) і А. Грамші (Італія). Їхні теоретичні розробки започаткували "діалектико-гуманістичний" напрям у марксистській думці. До цього напрямку, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса належать теоретики франкфуртської школи (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Ю. Хабермас), пов'язані з цією школою фрейдомарксистки (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксистки-екзистенціалісти (Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті) та ін.

Присутній у неомарксизмі й інший напрям, представлений марксистами-сцієнтристами (Л. Альтюссер, Л. Кoen, Д. Ельстер, Д. Ремер). Його прихильники прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів соціологічної науки: структурно-функціонального підходу, структурації тощо.

Існує також група неомарксистів, що не вкладаються у рамки згаданих напрямів. Вони орієнтуються на дослідження проблем "третього світу", аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо. У 60-і роки неомарксизм виступив і як особлива соціологічна тенденція, критично

протиставлена офіційній соціології (Р. Мілс, Н. Бірнбаум, А. Гоулднер та ін).

Сучасні неомарксистичні уточнюють і марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, а також розуміння способів їх подолання. Ю. Хамермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, плануванні виробництва й розподілі матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавили його колишніх гострих економічних криз.

Західні вчені неодноразово наголошували неминучий крах революційної доктрини Маркса. Проте після кожного смертного вироку вона відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні роки популярність марксизму на Заході мала декілька злетів. Остання за часом модифікація пов'язана з спробами вирішення нових проблем постіндустріального та інформаційного суспільства.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Серед класиків – засновників соціології можна відмітити п'ять особливо важливих постатей: О.Конт, Г.Спенсер, К.Маркс, Е.Дюкерегейм і М.Вебер, які творили в середині XIX ст., започаткували кілька головних напрямків соціології.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Соціологія – система наукового знання, яка прагне пояснити механізми взаємозв'язку і взаємодії різноманітних соціальних спільнот, закономірностей соціальних дій і масової поведінки. Соціологія пов'язана з такими суспільними науками, як соціальна філософія, історія, правознавство, політологія, соціальна психологія та ін.
2. Об'єктом соціології є цілісна соціальна система, вся сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Предметом соціології є соціальне життя суспільства, закони і закономірності розвитку суспільства. Основним поняттям соціології є «соціальне». Під соціальним розуміють сукупність тих чи інших властивостей і особливостей суспільних відносин.
3. Категорії соціології – найбільш загальні поняття, які показують суттєві сторони її об'єкта і предмета. Соціологія дотримується принципів історизму, порівняння, узагальнення, методологічного плюралізму, системного аналізу.
4. Функції соціології визначаються її завданням перед суспільством. Найголовнішими функціями соціології є пізнавальна, прогностична, виховна, інструментальна, ідеологічна, гуманістична, соціального управління, практична, інформаційна.

ТЕМА № 2. «СУСПІЛЬСТВО ЯК СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА, ЙОГО СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ»

(2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку.
2. Соціальна структура суспільства та соціальна стратифікація.

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ю.Г. Основы социологии и политологии. – М.: 2 изд., доп., 2019.
2. Горлач Н.Л, Кремень В.М. Соціологія. Підручник. – К: Центр навчальної літератури. 2019.
3. Касьянова В.В Социология. М.; 2019.
4. Ленова О.В. История классической социологии. М; 2019.
5. Мкртчян Е.Р. Основы социологии: учебное пособие. Волгоград, 2017.
6. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
7. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

курсанти повинні знати еволюцію уявлень про суспільство та його походження, специфіку соціологічного аналізу суспільства, основні поняття, сутність соціальної структури суспільства і її складових елементів, сутність соціальної стратифікації.

ВСТУП

«Суспільство» є буденним поняттям, зміст якого більшість людей ніколи і не намагалися сформулювати. Суспільство оточує нас постійно. Інтуїція з приводу суспільства підказує нам три узагальнених уявлення:

- суспільство – це люди (тобто це не одна людина);
- ці люди чимось об'єднані, що дає змогу відрізняти «наших» від «не-наших»;
- для людини суспільство є необхідним (і вигідним).

Задачі лекції: пояснити основний зміст поняття суспільство як соціальна система, охарактеризувати процеси трансформації сучасного українського

суспільства, джерела і види соціальних змін, аналізувати процеси соціальних переміщень в сучасному суспільстві.

Ключові слова: «суспільство», «соціальні зміни», «модернізація», «постіндустріальне суспільство», «соціальна структура», «соціальна стратифікація», «соціальна мобільність», «соціальна роль».

1. СУСПІЛЬСТВО: СУТНІСТЬ, ТИПИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Протягом усього періоду формування та розвитку соціологічного знання вчені намагалися знайти відповідь на такі фундаментальні питання, як: що таке суспільство? як воно існує? які його характерні риси? та ін. Осмислення того, що людина живе у суспільстві, відбулося у процесі розвитку соціально-філософської думки. Так, античні філософи, зокрема Арістотель, Платон ототожнювали суспільство з державою. У середньовіччя поширення дістала думка про те, що суспільство виникло як результат домовленості людини з Богом; у нові часи існувала ідея суспільного договору між людьми, результатом якого стало виникнення суспільства, хоча деякі філософи (наприклад, Д. Дідро) вважали, що життя людей завжди було суспільним.

Якісно нове розуміння категорії “**суспільство**” можна простежити у соціологів в середині XIX – на початку XX ст. Так, О. Конт та Г. Спенсер вважали, що **суспільство** – це динамічне утворення, що перебуває у постійному розвитку (як і кожний живий організм). При цьому особливістю суспільства є наявність саморегулюючих процесів. Е. Дюркгейм розглядав суспільство як надіндивідуальну реальність, що заснована на колективних уявленнях. Для М. Вебера **суспільство** – це взаємодія людей, що є продуктом соціальних, тобто орієнтованих на інших людей, дій. Г. Тард розумів суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному переконань, бажань, спонукань тощо. З точки зору К. Маркса **суспільство** – це живий організм, сутністю якого є залежність усіх соціальних підсистем від економічної; це сукупність відносин між людьми, що історично розвиваються та складаються у процесі спільної діяльності. Сучасні соціологічні напрями та концепції теж вирішують питання про те, що є суспільство.

Отже, суспільство – це фундаментальна категорія соціології, а розвиток останньої фактично є послідовною зміною відповідних теорій суспільства. Можливо визначити три періоди у розвитку цих теорій:

а) кінець XVIII – початок XX ст.

Соціологія виникла як теорія промислового суспільства, всі теорії цього періоду збігаються стосовно того, що суспільство, яке зароджується, має, по-перше, індустріальний характер; по-друге, саме економічна система визначає тип суспільства, задає принцип суспільного порядку;

б) 20-ті – кінець 60-х років XX ст.

Мета всіх теорій цього періоду – зафіксувати нові специфічні риси, явища, зумовлені переходом до стадії організованого капіталізму. Економічна сфера продовжує домінувати в усіх теоріях. У цей період суспільство розумілось як державно-монополістичний (з точки зору форми власності),

організований (з огляду соціальні та економічні процеси у сфері економіки та держави) капіталізм, як менеджеріальне суспільство (враховуючи домінуючу професію у всіх галузях), як суспільство масової культури, зрілий розвинутий капіталізм.

в) 70-ті – 90-ті роки XX ст.

Третій період характеризується фундаментальною зміною парадигми в галузі теорії суспільства: виникає ряд нових концепцій суспільства, які намагалися і намагаються зафіксувати ті зміни, що відбуваються у цей період в суспільстві Їх можна об'єднати однією назвою – “концепції інформаційного суспільства” (йдеться про теорії Д. Белла, Р. Дарендофа, О. Тоффлера, Ф. Ферроратті та інших вчених). Дані концепції фіксують трансформації, що відбуваються в економічній системі, структурі формальної і неформальної влади, особливо у розрізі виникнення нових самостійних інформаційних систем – телекомунікаційних та освітянських технологій. Усі теорії визначають інформаційне суспільство як особливу стадію в історичному та соціально-економічному розвитку людства.

Розглянувши еволюцію уявлень про суспільство, спробуємо з'ясувати, що ж таке суспільство і як воно виникло. Дане питання не є таке й просте, як це вважається на перший погляд. По-перше, це досить обсягова і високоабстрактна за характером категорія; по-друге, суспільство надзвичайно складне, багатопланове явище, яке дозволяє розглядати його у найрізноманітніших ракурсах. По-третє, суспільство – це поняття історичне, загальне визначення котрого повинно охоплювати всі етапи його розвитку; по-четверте, це стикова категорія соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, кожна з яких формує дане поняття відповідно до свого предмету; по-п'яте, категорія “суспільство” вживається у широкому та вузькому смислі, що потребує певних застережень. Неоднозначність даного поняття зумовило те, що в соціології не існує єдиного визначення, щодо суспільства. На наш погляд, нижче наведене формулювання може бути прийнятим при вивченні даної теми.

***Суспільство** – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають сумісну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.*

У вузькому смислі, під суспільством розуміється **конкретний вид суспільства** з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

Аналіз багатьох визначень категорії “суспільство”, дає можливість окреслити характерні риси та ознаки суспільства:

- спільність території, на якій мешкають люди, що взаємодіють і спілкуються між собою;
- цілісність і сталість як певного єдиного цілого;
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, які лежать в основі соціальних зв'язків між людьми;

- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

З соціологічної точки зору досить повно характеризують суспільство ознаки, що визначив американський соціолог Е. Шілз, який вважав, що суспільством є об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- воно не є частиною якої-небудь більшої системи;
- має територію, яку вважає своєю;
- у нього є власна назва та історія;
- шлюби укладаються між представниками даного об'єднання;
- поповнюється за рахунок дітей тих людей, які вже є визнаними представниками;
- дане об'єднання існує довше, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- його поєднує загальна система цінностей (традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо), яку називають культурою.

Таким чином, ці конкретні ознаки та характерні риси суспільства дозволяють трактувати його як соціальну систему, тобто цілісне утворення, основним елементом якої є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільності, норми і цінності. Кожен з них перебуває у взаємозв'язку з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у суспільстві. У зв'язку з цим завдання соціології полягає в тому, щоб визначити структуру суспільства, дати наукову характеристику його елементам, з'ясувати їх взаємодію і взаємозв'язок.

О. Тоффлер визначає такі компоненти структури суспільства:

- 1.) техносферу (енергетична підсистема, система виробництва, система розподілу);
- 2.) соціосферу (різні соціальні інститути);
- 3.) біосферу;
- 4.) сферу влади (формальні і неформальні інститути політики);
- 5.) іносферу (системи інформації та соціальної комунікації);
- 6.) психосферу (сферу міжособистих відносин).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. При цьому саме завдяки своїй структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає і стабільність суспільства як системи. Саме таке об'єднання є соціальним організмом, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й інша точка зору на цю проблему. Наприклад, Т. Манн відзначає, що якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії “суспільство”. На його думку, суспільство не являє собою соціальної системи – ні закритої, ні відкритої. Оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Найкращим тлумаченням суспільств, включаючи вивчення їх структури та історії, будуть термінологічні пояснення взаємовідносин чотирьох джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. При цьому ці джерела рівнозначні. У кожний конкретний історичний момент може статися їх

непередбачене співвідношення, що і визначить конкретну історичну якість суспільства. Такий погляд на суспільство – як “не на систему” – є дещо винятковим.

Отже, визначення категорії “суспільство”, сформульоване його характерні ознаки окресленні, а головні елементи визначені. Можна перейти до наступного, не менш важливого питання: яким чином виникло суспільство? Майже всі ми знайомі з трьома теоріями виникнення суспільства:

- природна (праця створила людину та перетворила стадо на культурне угруповання виробників);
- божественна (Бог створив людину і заповідав їй матеріальний світ і моральний закон);
- космічна (інопланетяни створили людей та маніпулюють прогресом у своїх цілях);

Ці теорії по-різному пояснюють виникнення суспільства, але всі вони занадто абстрактні, філософські. У соціології ж існує ряд наукових концепцій, які по-своєму трактують походження суспільства.

1. Інструментальна концепція.

Головне місце дана теорія відводить здогадливості та кмітливості людини, що спричинило винахід нею спеціальних знарядь для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші та більш ускладнені, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі та тепла.

Використовуючи знаряддя, люди навчилися працювати, поліпшився їх добробут. Це призвело до функціонального дроблення родової общини та закріплення системи розподілу праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З'явилася і почала розвиватися соціальна організація.

2. Сексуальна концепція.

Дана теорія будується на такій особливості людини, як позасезонний характер розмноження та задоволення від спарювання. Подібна фізіологічна характеристика виявляється причиною спонтанного, позаконтрольного хаосу виношувань і народжень, які роблять існування групи непередбаченим. Виникає потреба у підвищеному захисті слабких членів общини та може з'являтися навантаження, що стане загибельним для конкретного угруповання. Встановлення контролю над народжуваністю пов'язане з формуванням родин і виникненням норм, які регулюють сексуальні та інші відносини членів угруповання. Дані норми склали регламент утворення який розвивався, приносив результати у вигляді більш-менш передбаченої перспективи, можливості планувати господарське життя, персональні взаємовідносини. Все це призвело до виникнення соціальної організації.

3. Кратична концепція.

Сила та розум, властиві людям, розподілені між ними нерівномірно. Об'єднуючись з природною експансивністю (жадобою і цікавістю), ці якості

легко перетворюються на “монополії”, коли пріоритет людини за значущим критерієм (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дозволяє йому зайняти позицію лідера та прибрати до рук усі радощі життя: краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери починають затверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які зберігають і підтримують відносини нерівності, стають підґрунтям соціальної організації, тобто регламентованої, упорядкованої, підконтрольної у своїй діяльності та розвитку людської асоціації. Еліта з одного боку, використовує владу як різноманітні підйоми впливу на масу та привласнює ресурси, що створювалися групою, але з іншого боку, забезпечує розквіт та зростання угруповання.

4. Гендерна концепція.

Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, а в силу фізичної недієздатності немовлят стає не тільки кровним, але й першим взірцем для наслідування, вона досить значуща і має розпорядливу волю. Чоловік через ті самі чинники індивідуально незначний і замінний, він займає роль серверу по обслуговуванню процесу відтворення, забезпечує зачаття, захист, тепло, їжу, кров. Незадоволені своєю допоміжною функцією, чоловіки створюють штучну протизагу жіночій монополії відтворення у вигляді чоловічої монополії на встановлення порядку. У той момент, коли відбувається договір між чоловіками про розподіл жінок, виникає соціальна організація. Незважаючи на те, що чоловіки споконвіку порушували власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки ті не допускають жінок до соціально значущих сфер, які пов'язані з владою, управлінням, розпорядженням ресурсів.

5. Семантична концепція.

Ця теорія будується на визнанні слабкості людини як біологічної істоти. Люди вразливі як у фізичному, так і психологічному розумінні, не є найрозумнішими та найхитрішими на планеті, проте це один з наймолодших видів живої істоти (8–10 млн років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації. Групова взаємодія пов'язана з координацією зусиль диференціацією, та комбінуванням функцій. Така діяльність потребує попередньої домовленості, а це можливо лише з розвитком спілкування, вживанням тієї чи іншої мови. Розробляючи символи та позначення, домовляючись про правила тлумачення знаків, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації, яка передусь, опосередковує і завершує цикли матеріальної продуктивної діяльності. Як наслідок виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Таким чином, соціологічні концепції походження суспільства різноманітні, вони апелюють до різних чинників формування суспільної

реальності. І дійсно, техніка, родина, влада, нерівність, мова є істотними факторами організації суспільства.

Проблема типологізації суспільств.

Перед тим, як розглянути проблему типізації суспільств, слід відокремити такі поняття, як суспільство і природа, держава, країна, і з'ясувати співвідношення між ними. Ми часто кажемо, що людина і суспільство є частиною природи та одночасно різко протиставимо людину і суспільство природі. У чому тут справа? Потрібно запам'ятати, якщо мова йде про природу у широкому сенсі (мається на увазі природна єдність усього світу, всієї дійсності), то тут лінія “суспільство – природа” відображає той факт, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються у своєму розвитку певним спільним фундаментальним законам. Але якщо йдеться про природу у вузькому сенсі (не як про весь реальний світ, а лише його частину, зовнішнє, природно-географічне середовище щодо суспільства), тоді необхідно підкреслити, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним створінням, а життя суспільства – це своєрідне соціальне життя, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Наукове розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину природно-соціальну основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності. В історії соціології мали місце обидві полярні точки зору: абсолютний відрив людини, суспільства від їх природних основ та абсолютизація місця і ролі біологічного на противагу соціальному. Представники сучасної американської соціології підкреслюють, що у ХХ ст. сформувалася так звана “парадигма людської винятковості”, сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Основні положення даної концепції формулюються таким чином:

- люди істотно відрізняються від тварин;
- людина – господар своєї долі, вона може робити що завгодно для досягнення своєї мети;
- соціальні і культурні чинники є для людини головними;
- соціокультурне середовище є визначальним у той час, коли біофізичне середовище можна ігнорувати;
- соціальний і технологічний процес не має меж, усі проблеми можна вирішити за допомогою науки.

Проте, сучасний стан суспільства, людини і середовища їх проживання доводить, що ми не маємо права абсолютно протиставити суспільство і природу, оскільки природа має дуже високу цінність. Варто дещо вирівняти еволюційнуче зростання, бо природні ресурси не безмежні.

Щодо співвідношення категорій “суспільство”, “держава” і “країна” то їх потрібно суворо розмежовувати. “Країна” – це поняття, яке є переважно

географічною характеристикою частини нашої планети; “держава” – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Про “суспільство” вже йшлося вище.

Зважаючи на співвідношення між даними категоріями, і з'ясувавши їх можна перейти до вивчення проблеми типологізації суспільств.

***Типологізація суспільств** – це їх класифікація на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.*

Соціологи по-різному підходили до вирішення цієї проблеми. Наприклад, німецький соціолог Ф. Тьонніс визначав два основних типи суспільства: *традиційне* або *допромислове* (“Гемайншафт”) та *промислове* (“Гезельшафт”).

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські розрізняють суспільства за головним способом набуття засобів до існування та виокремлюють:

а) суспільства мисливців і збирачів.

Мають просту структуру, їх соціальне життя організовується на основі родинних зв'язків, політичної структури не існує, в чолі – вождь;

б) садівничі суспільства.

Також не виробляють додаткового продукту, в основі їх соціальної структури лежать родинні зв'язки. Але система суспільств цього типу вже розвинутіша, складніша;

в) Аграрні суспільства.

Для них характерні поява додаткового продукту, розвиток торгівлі та ремесел, виникнення держави. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства;

г) Промислові суспільства.

Виникають наприкінці XVIII ст. Основні риси – поява промислового виробництва, використання наукового знання у виробництві, великий додатковий продукт, розвиток системи державного управління.

Як приклад сучасної типологізації наведемо ключові положення концепції Д. Рісмана (1953 р.), який визначає три типи соціального рівня розвитку суспільства:

а) *традиційне суспільство*, в якому поведінкою індивідів керують традиційні цінності. Це насамперед аграрне суспільство, в якому професія переходить від батька до сина. Людина в такому суспільстві практично не має вибору: вона повинна діяти так, як наказують традиції;

б) *суспільство, яке управляється зсередини* і в якому поведінкою індивідів керують особисті цінності. Таке суспільство активізує індивідуальність, особистий вибір, самостійне рішення, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, і людина повинна шукати опору в собі;

в) *суспільство, яке управляється ззовні* і в якому індивід спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки, що виходять від колег, друзів, сусідів, чи на громадську думку. Таке суспільство характеризується тертіальним (лат. *тертіус* – третій) промислами, під якими маються на увазі маркетинг і послуги. З'являються нові професії та нові групи робітників,

формується нові громадські організації. Для досягнення мети та успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини та пристосуватися до них.

Крім вищенаведених типологій, існує ще багато класифікацій, в основі кожної лежить певний той чи інший критерій. Якщо головною ознакою є писемність, то визначають дописемні і писемні суспільства; якщо число рівнів управління і ступінь соціального розширення, то визначають прості і складні суспільства. Розглянемо останні типи детальніше.

Прості суспільства – це соціальна організація, де не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основними характерними рисами цього типу суспільств є соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі розміри даного об'єднання, пріоритет кровних зв'язків.

Головними ознаками **складного суспільства** (за В. Чайлдом) є такі:

- розселення людей по містах;
- розвиток позааграрної спеціалізації праці;
- виникнення та накопичення додаткового продукту;
- виникнення чітких класових дистанцій;
- перехід від звичайного права до юридичних законів;
- виникнення заморської торгівлі;
- виникнення писемності, елітарної культури;
- зародження практики великомасштабних суспільних робіт.

Якщо провідним критерієм, що покладений в основу класифікації, є спосіб здобування засобів існування, соціологи визначають:

- а) суспільство мисливців і збирачів;
- б) суспільство садівниче;
- в) аграрне суспільство;
- г) індустріальне суспільство;
- д) постіндустріальне суспільство.

Суспільства також можуть класифікуватися за **політичними критеріями** (демократичні, авторитарні, тоталітарні), за **критерієм панівної релігії** (християнське, мусульманське). Марксизм поділив усі суспільства на п'ять суспільно-економічних формацій: первісно-общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична. В основі кожної з них лежить певний засіб виробництва та виробничі відносини.

Характерні риси сучасного суспільства.

Передусім, потрібно визначити, якими **головними рисами** характеризується сучасне суспільство:

- рольовим характером взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються суспільним статусом і соціальними функціями індивідів);
- поглибленим розподілом праці (на професійно-кваліфікаційній основі, що пов'язана з освітою та досвідом роботи);

- формальною системою регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);
- складною системою соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризацією релігії;
- виокремленням безлічі соціальних інститутів.

Таким чином, сучасному суспільству притаманне ускладнення соціальних зв'язків, що призводять до формалізації міжлюдських стосунків.

Для характеристики сучасного суспільства американський соціолог Д. Белл запровадив в ужиток термін “постіндустріальне суспільство”, який означає, що суспільство дійшло до стадії тертіальних промислів, а в сфері послуг зайнято не менше, ніж 50% працюючого населення. Постіндустріальне суспільство здатне виробляти як аграрні, так і промислові продукти, при цьому набагато перевищуючи власні потреби.

Сучасне постіндустріальне суспільство – це період надвиробництва, для якого притаманний максимальний розвиток маркетингу і послуг, спрямованість у майбутнє, міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості.

У постіндустріальний період відбуваються зміни фактично в усіх системах та підсистемах суспільства. Трансформується економічна система: колись земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, а сьогодні в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. Змінами позначена і політична сфера: відходить в минуле національна держава, відбувається децентралізація політичної влади, влада дедалі частіше делегується згори донизу. При цьому політична сфера перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. Політичний конфлікт має індустріальні форми. Змінюється й тип організації, при цьому руйнуються централізовані інститути. Соціальне життя будується на основі принципів низового рівня. Відбувається перехід від ієрархії до сіткової організації, рішення приймаються колегіально, попередньо обговорюються, тобто відбувається остаточний перехід до демократії. Власність вже не є головним критерієм для формування структури соціальної диференціації. Класова структура поступово змінюється на статусну ієрархію, яка формується вже не на основі професії, а на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи не володіння власністю, а по лінії володіння освітою та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Сьогодні телекомунікації визначають комунікаційні та інформаційні спроможності суспільства в цілому, створюють для кожної людини можливість безпосереднього членства у суспільстві без посередництва яких-небудь груп, ідеологій; вони підвищують значення кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту у самостійну систему, причому у реально домінуючу, яка визначає

сферу праці та економіки і виступає стратегічним ресурсом у рамках державних політичних структур, а також пріоритетним статусом і групоутворюючим принципом.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Всі існуючі суспільства соціологи поділяють на певні типи. Одна з найбільш поширених типологій – розподіл суспільства на традиційні, індустріальні та постіндустріальні. Процес соціальних змін, що відбувається впродовж періоду переходу від доіндустріальної до індустріальної форми життя носить назву модернізація.

2. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Соціальна структура суспільства: основні види та елементи

Як складна соціальна система суспільство являє собою **структурно організоване ціле**, що містить безліч різних елементів, компонентів, підрозділів, що організуються на різних рівнях у різні структурні форми. Соціальна структура суспільства, відповідно, є комплексне і багатомірне утворення.

***Соціальна структура** – це внутрішній устрій суспільства, який складається з певним чином розташованих, упорядкованих, взаємодіючих між собою елементів: класів, спільно, соціальних груп, організацій та інститутів.*

Історія соціології свідчить про те, що поняття соціальної структури, як правило, включає два основних аспекти: системно-організаційний і стратифікаційний.

У першому випадку – у **системно-організаційному** – головний зміст соціальної структури створюють соціальні інститути, насамперед такі, як економіка, політика (держава), наука, освіта, сім'я, оскільки саме вони зберігають і підтримують існуючі в суспільстві відносини і зв'язки. З однієї сторони, ці інститути нормативно регулюють, контролюють і спрямовують поведінку людей у життєво важливих сферах. З іншої сторони, ці інститути визначають досить стійкі, регулярно відтворені рольові позиції (статуси), що люди займають у різних типах соціальних організацій та інститутів.

***Соціальний статус** – це початковий елемент, що розкриває місце особистості в соціальній структурі суспільства. Він зумовлений професією, віком, освітою, прибутком і т. д.*

Наприклад, структура сім'ї утворюється взаємозалежною мережею позицій – чоловік, дружина, діти; у системі освіти – учитель, учень; в економіці – підприємець, робітник і т. д. Соціальні позиції та утворені між ними зв'язки визначають характер соціальних відносин. На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

***Соціальна група** – це відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.*

Поняття “соціальна група” є родовим щодо понять: “клас”, “соціальна верства”, “колектив”, “нація”, “етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти”, оскільки фіксує соціальні відмінності, що виникають між окремим сукупностями людей у процесі розподілу праці і діяльності. Ці відмінності мають в основі відношення до засобів виробництва, влади, характеру праці, фаху, освіти, рівня й структури прибутків, статі, віку, національної приналежності, місце проживання, стилю життя та ін.

У будь-якому суспільстві існує певна кількість соціальних груп, які передбачають:

- спільну діяльність (йдеться про професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної і духовної діяльності);
- спільне просторово-тимчасове існування (звідси – загальне середовище, територія, комунікація);
- групові установки та орієнтації.

У соціальні групи людей об'єднують соціальні інтереси, які зумовлюють їх дії і формуються в представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника одні, а в підприємця – інші, тож вони реально і становлять різні соціальні групи, тобто “неформально” об'єднуються. При цьому соціальні інтереси груп, утворюючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілого, що відображають вже спільні риси соціального стану окремих індивідів, що входять до цієї групи. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її положення в суспільстві.

У соціальній структурі суспільства прийнято розрізняти малі і великі соціальні групи.

***Мала соціальна група** – нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні один з одним, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.*

Родовою ознакою малої групи є її належність до безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія). Наприклад, сім'я, виробнича бригада, шкільний клас, науковий, військовий колективи, колективи космічних, арктичних станцій, спортивна команда, релігійна секта, група друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

***Велика соціальна група** – багаточисленна за складом спільність людей, які також об'єднуються для спільної діяльності, але характер взаємодії між ними формальніший. До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, а також соціальні класи.*

Отже, ми навели досить загальну характеристику соціальної структури суспільства, яка у даному разі асоціюється із системою стійких відносин між виокремленими за певними критеріями елементами суспільства – соціальними групами, спільнотами, класами, верствами. Зрозуміло, що соціальна структура завжди припускає певне угруповання елементів. Як критерії їх диференціації чи інтеграції застосовується єдине відношення до тих чи інших суспільних ресурсів (влада, власність), тотожність виконуваних у суспільстві функцій (соціальна роль), соціальний статус (ієрархічне місце в суспільстві), єдність культурних норм і цінностей (культурна ідентичність) і т. д.

У цілому факторів, що визначають структурну організацію того чи іншого суспільства, досить багато, і всі вони повинні враховуватися. У

соціологічній літературі найпоширенішою є наступна диференціація соціальної структури.

Залежно від критерію класифікації можна також виділити сімейно-побутову, релігійну, соціально-політичну, освітню й інші підструктури.

Характер динаміки соціальної структури залежить насамперед від результатів соціальної мобільності.

***Соціальна мобільність** – міжгрупова чи просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень.*

Соціальні переміщення є виявом соціальної мобільності, яка виражається у переходах індивідів з одного класу в інший, з однієї внутрішньокласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки. За напрямом переміщення розрізняють вертикальну мобільність – посадове, кваліфікаційне зростання чи декваліфікація, перехід до групи та верстви з нижчим статусом в ієрархічно впорядкованих зрізах соціальної структури і горизонтальну мобільність – рух між однорідними в соціальному відношенні позиціями й категоріями населення. У житті горизонтальні й вертикальні переміщення переплітаються, взаємодіють. Соціальну мобільність зумовлюють об'єктивні обставини:

- структурні зрушення в економіці;
- зміни у характері й змісті суспільного розподілу праці й відносин власності;
- послаблення закріпленості груп працівників за соціально та економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціальні переміщення між групами є досить складними і супроводжуються істотними соціальними наслідками для тих чи інших груп. Найважливіший з них – постійна наявність перехідних, так званих маргінальних верств, тобто межових або проміжних, відносно тих чи інших соціальних спільнот.

Соціальна структура в кожному конкретному випадку її існування являє собою не простий опис соціальної будови суспільства, її "горизонтальної проекції", а відображення **соціальної нерівності**.

Нерівність індивідів і соціальних груп є первісною ознакою соціальної структури, що розуміється у ***стратифікаційному значенні***. У протилежному разі (у випадку рівності чи навіть тотожності елементів, які складають систему), просто не було б сенсу говорити про суспільну організацію, систему, структуру. Мова мала б йти просто про абстрактну безліч елементів. Звідси, соціальна структура суспільства в її "вертикальній проекції" – це сукупність статусів, груп, верств, класів, організованих в ієрархічному порядку, тобто нерівних ресурсів, якими володіє соціальна система.

Крім того, саме факт нерівності, як показує досвід, зумовлює розвиток і зміну соціальної структури. Нерівність людей між собою є емпіричним фактом. Люди різняться за своїми смаками, кольором волосся, прибутком, знаннями, фактичною чи формальною освітою, фізичною силою, професією, за рівнем власності – нерухомість, земля, засоби виробництва тощо. Але не всі

розбіжності є соціально значущими. Про соціальну нерівність можна говорити тільки тоді, коли важливість розбіжностей людей за якимись з перелічених чи не згаданих параметрів людської нерівності закріплена інституціонально як базисний принцип вертикальної класифікації людей. Наприклад, у простих (досучасних) суспільствах соціально значимими є приналежність до певного роду, стать і вік, що, відповідно, трансформуються в ієрархію родинних, вікових і статевих груп. У сучасному суспільстві порівняно з простим кількість таких класифікаційних ознак істотно зростає.

У соціології соціальна нерівність розглядається як результат соціальної стратифікації.

Теорія соціальної стратифікації

Теорія соціальної стратифікації була створена на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Т. Парсонсом, Р. Мертоном, К. Девісом, У. Муром та іншими, які вважали, що соціальну стратифікацію спричинив розподіл функцій у суспільстві. На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує відокремлення впорядкованої сукупності соціальних верств, що відрізняються одна від одної певними важливими для даного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром прибутку, обсягом влади, освітою, престижем, національними чи іншими рисами. При цьому соціально стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Цей підхід сповідує такі *основні принципи*:

- обов'язковість дослідження всіх без винятку верств суспільства;
- необхідність застосування при їх порівнянні якогось єдиного критерію;
- достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – шар) – розподіл суспільства на розташовані у вертикальному порядку соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і результат цього процесу. Соціальна стратифікація – не просто різне положення в суспільстві окремих індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств даного суспільства, але й портретом цього суспільства. Простратифікувавши все населення країни за тими чи іншими критеріями, можна виділити страти (верстви), з яких це населення складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства. Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, каста, стани і класи.

Рабство, як відомо, було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими буквально як своєю власністю. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб

перебував практично поза законом (класична форма рабства), в іншому – виконував "почесні" функції слуги чи навіть солдата.

Поділ на *касти*, що має у різних регіонах різні форми, особливо характерний для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з вченням про "переселення душі". Сподівання на те, що в "наступному" житті його каста підвищиться, допомагає індивіду скористатися з приналежності до низької касты в реальному житті.

Стани – риса європейського феодалізму. Феодальний стан ґрунтувався на диференціації різних обов'язків і прав членів соціуму. Багато привілеїв були узаконені. Найвищий стан складали аристократи і вельможі. До наступного стану належало духовництво, в якого був дещо нижчий статус, але досить помітних привілеїв. До третього стану належали вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці і ремісники. Границі між станами не були такими різкими, як у кастовій системі, і соціальне переміщення зі стану в стан певною мірою було можливим, хоча й складним.

Клас як форма стратифікації – головний об'єкт інтересу багатьох дослідників, насамперед соціології марксизму. Основоположник класичної концепції класів К. Маркс вважав, що класова структура індустріального суспільства – основа розвитку і змін. Виникнення класів у теорії К. Маркса пояснюється головним чином економічними факторами – суспільним поділом праці і формуванням відносин приватної власності. Ленінська версія класів вписується в марксистську теорію, хоча і має певні розбіжності. В. Ленін навів багатофакторний аналіз класоутворюючих ознак, які стали класичними: місце в системі суспільного виробництва, відношення до власності на засоби виробництва, роль у суспільній організації праці, розміри доходів та ін.

Сучасні дослідники (П. Бурдьє) як фактори, що визначають природу класу, розглядає не тільки економічний капітал (те, що може приносити соціальну вигоду), вимірюваний у категоріях власності і доходу, але й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки) і, нарешті, символічний (авторитет, престиж, репутація). В цілому якщо соціальна страта може позначати поділ за одним параметром, класове структурування припускає розгляд соціальної диференціації суспільства в сукупності ряду зазначених та інших критеріїв.

Клас не є детермінованим віросповіданням або законом; приналежність до класу не залежить також від спадкоємної позиції, обумовленої законом і моральною практикою. Клас – більш відкритий тип стратифікації, ніж інші, і класові границі не настільки суворі і категоричні. Тому соціальне переміщення з одного класу в інший не тільки можливе, але й звичайне явище на практиці, оскільки приналежність до класу, як уже зазначалося, багато в чому залежить від самого індивіду, оскільки пов'язане з його професією, матеріальним рівнем, майновим цензом, прилученням/неприлученням до ключових контролюючих позицій у суспільстві, та ін.

Клас у найбільш загальному вигляді можна визначити як групування людей на основі нерівного положення стосовно

основних соціальних ресурсів, що визначає їхні життєві шанси, соціальні претензії і соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи.

Вищий клас об'єднує роботодавців, керівників, тол-менеджерів і взагалі людей, які володіють виробничими силами чи контролюють їх, що визначає їх власний дуже високий майновий ценз, інакше кажучи – багатство.

Середній клас – феномен, який міг скластися тільки на стадії індустріального суспільства і розвинутися повною мірою в постіндустріальному. Існує різноманіття визначень середнього класу в цілому можна звести до чотирьох загальновизнаних характеристик, що відрізняють середній клас розвинутих суспільств Заходу:

1) сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, і виконують в наслідок цього функцію свого роду соціального медіатора;

2) порівняно високо забезпечена частина суспільства, що має власність, яка забезпечує особисту економічну незалежність, свободу вибору сфери діяльності. Висока якість і сучасний стиль життя, задоволеність сьогоденням, впевненість у майбутньому зумовлюють зацікавленість середнього класу в збереженні соціального порядку, що надає йому (середньому класу) функцію соціального стабілізатора суспільства;

3) елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх рядах кваліфікованіші кадри суспільства, які відрізняються високим професіоналізмом, значним діяльнісним потенціалом, соціальною активністю. Професійний склад середнього класу включає наукових і інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які мають затребувану кваліфікацію і працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, міських і сільських дрібних власників, у тому числі велику частину фермерства, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства (наприклад у США) складають приблизно 80 %. Звідси – високий соціальний престиж середнього класу і виконувана ним функція агента технологічного і соціально-економічного прогресу;

4) більшість населення високорозвинутих західних країн, що виступає основним носієм, з однієї сторони суспільних інтересів, а з іншої – національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм, зразків поведінки, стилів життя. Поширюючи зразки власної культури на вищі і нижчі верстви, середній клас виступає в ролі культурного інтегратора суспільства.

До *нижчого класу* ("синіх комірців") належать малокваліфіковані робітники і люди без професійної кваліфікації.

В цілому при всій своїй значущості класова система в історичному аспекті – це все ж таки тільки один з проявів соціальної стратифікації. При цьому класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки: на підставі визначення в науковому аналізі реально існуючих класів, верств, інших соціальних груп можна побудувати "об'ємну", а

не однолінійну модель соціальної структури, що має міцну емпіричну соціологічну базу.

Отже, розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дозволяє описати механізми і способи утворення тієї чи іншої ієрархії в суспільстві. Важливість цього підходу особливо зростає при дослідженні перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Трансформація соціальної структури українського суспільства

Щоб скласти уявлення про процеси, що відбуваються в соціальній структурі сучасного українського суспільства, необхідно розглянути їх у зіставленні з тим, яким було суспільство всього кілька років тому, що закріпилося в ньому здавна і що складало основу його колишньої соціальної структури. Це дало змогу визначити головне, що відбувається в трансформації суспільства, встановити основні тенденції розвитку і ті елементи соціальної структури, що відіграють у суспільстві ключову роль.

Соціальна структура, що існувала в Радянському Союзі, – це структура тоталітарного суспільства, яка не допускає самостійного розвитку інших форм власності, крім державної, всі види економічної діяльності пов'язані з останньою чи перебувають під її впливом. Державна власність створює міцну і непохитну вертикаль ієрархічних відносин, за яких володіння владою надає право розпоряджатися власністю і брати участь у процесі її розподілу. У подібному суспільстві немає реальних класів через відсутність економічних основ для їх існування. Тут не існує дійсний власник і вільний найманий робітник, матеріальне становище залежить виключно від приналежності до певної сходинки в соціальній ієрархії.

Незважаючи на безсуб'єктність та аморфність тоталітарного суспільства, його соціальна структура жорстко детермінована: жодні нові впливи не можуть зруйнувати головної соціальної межі – між правлячою елітою (номенклатурою, що складається з вищих верств господарського, партійного, державного керівництва країни) і іншим суспільством. З роками в радянському суспільстві склався механізм самовідтворення еліти (номенклатури). Тут мали місце горизонтальні і вертикальні зв'язки: існування неписаних правил апаратної гри зумовлювало дотримання визначеного типу поведінки; приналежність до владної еліти – систему привілеїв, юридично закріплену і не наслідувану, але традиційно поширювану і на нащадків. Кастовість і корпоративізм робив еліту замкненою стратою, ротація кадрів здійснювалася за суворо визначеними правилами, що виключає появу нових, незнайомих персонажів.

Решта суспільства, що не входила в еліту, в соціальному відношенні була слабо диференційованою. Через відчуження від власності і влади, ліквідацію багатьох економічних ролей, небезпечних для повного одержавлення економіки, вона виявилась нереальним суб'єктом соціальної активності. Тут існувала можливість переважно горизонтальних переміщень, які носять скоріше професійний характер. Вони не означають зміни соціальної позиції в суспільній ієрархії, оскільки реально (а не декларативно) соціальні позиції

робітника, селянина, інтелігента відрізняються мало. Звідси – порівнюваність у споживанні, низький життєвий стандарт, практична неможливість переміщення у верхні верстви суспільства. Таким чином, слабка вертикальна мобільність підживляла стимули соціальної і трудової активності.

Повне відчуження – і юридичне, і фактичне – від власності (за винятком невеликих присадибних наділів) нівелювало принципову різницю між двома декларованими класами – робітників і колгоспників і соціальною верствою – інтелігенцією. Незважаючи на деякі розбіжності в характері і змісті праці, освіті і психології, ці соціальні групи не були різними класами у власному сенсі слова, а являли собою масу найманих робітників, слабо структуровану за доходами, участю (вірніше, не участю) у прийнятті рішень, ціннісно-ідеологічними настановами.

Зміна соціальної структури сучасного українського суспільства перебуває у міцній залежності від загального ходу здійснюваних сьогодні соціальних трансформацій, суть яких – у зміні функціональних зв'язків у суспільстві. Соціальна структура в даний час складається під впливом різних факторів:

1). Змінюється суспільна форма всіх основних соціальних інститутів – економічних, політичних, культурних, освітніх і, в першу чергу, інститутів власності і влади; відбувається глибокий суспільний переворот і перетворення тих соціальних основ і регуляторів, що формують соціальну структуру. Остання стала менш жорсткою, рухливішою.

2). Трансформується сама соціальна природа основних компонентів соціальної структури – класів, груп і спільнот; відбувається їх відновлення як суб'єктів власності і влади. Триває процес появи економічних класів, верств і страт з усією системою соціальних конфліктів і суперечностей.

3). Поглиблюються розмитість і прозорість існуючих у суспільстві стратифікаційних бар'єрів. Відкрилися нові канали підвищення статусів, підсилилися горизонтальна і вертикальна мобільність українців. Однак масова складна мобільність членів суспільства різко домінує над індивідуальною висхідною мобільністю.

4). Активізуються процеси маргіналізації.

Маргіналізація (від лат. *margo* – край, межа) – це втрата особистістю об'єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм і цінностей відповідної субкультури.

Тобто в узагальненому вигляді маргіналізація – це процес зміни суб'єктом одного соціально-економічного статусу на інший. При цьому сьогодні вона характеризується переходом переважно в нижчі верстви населення; прикладом тут може служити феномен “нових бідних” (соціальні групи військовослужбовців, інтелігенції).

5). Змінилася порівняльна роль компонентів соціального статусу. Якщо в стратифікації радянського суспільства домінував адміністративно-посадовий критерій, пов'язаний з місцем у системі влади та управління, то тепер вирішальну роль має критерій власності і доходів. Зв'язок між політико-управлінським та економічним статусами не тільки посилюється, але й змінив

свій знак: раніше політичний статус визначав матеріальне становище людей, а тепер величина капіталу визначає їх політичну вагу.

6) Становлення ринку праці призвело до певного підвищення соціального престижу освіти і кваліфікації, посилення ролі культурного фактора у формуванні високостатусних груп. Про це свідчать, зокрема, піднесення рівня освіченості вищої верстви, інтенсивне соціальне розшарування інтелігенції і робітничого класу за професійно кваліфікаційною ознакою, зріст інструментальної цінності вищої освіти серед молоді. Однак усе перелічене відноситься тільки до тих видів освіти, які користуються попитом на ринку, насамперед – економічної, юридичної та управлінської. Інженерна, соціальна і гуманітарна освіта затребувані набагато менше, що зумовлено різким зниженням статусу кваліфікованих фахівців, професії яких не мають безпосереднього відношення до ринку, особливо, якщо вони пов'язані з роботою у бюджетній сфері.

7). Під впливом демографічних факторів змінюються якісні й кількісні параметри соціальної структури. Загальновідомо, чим прогресивніша статевікова структура, тим значнішими можливостями розвитку вона наділена, тим стійкіший соціальний (трудовий, інтелектуальний, культурний) потенціал населення. Внаслідок негативних демографічних тенденцій наше населення щорічно зменшується на 400 тис. чол. (на початок 2000 року за даними Держкомстату України, населення України становило 49 млн 700 тис. осіб), на фоні загальної депопуляції населення (кожна п'ята українська родина не має дітей), падає рівень народжуваності, скорочується середня тривалість життя (якщо на початку 90-х років по показниках здоров'я Україна посідала 40-і місце у світі, то на сьогодні в цьому ранжирі вона перемістилася вже у другу сотню).

8) У багато разів поглибилась соціальна поляризація суспільства. Майновий фактор є справжнім стрижнем трансформацій, які відбуваються у межах соціальної структури. Економічний статус і спосіб життя еліт і вищої верстви здійнялися на якісно вищий ступінь, у той час як у більшості населення він різко знизився. Розширилися межі зубожіння і бідності, виокремилося соціальне "дно" – жебраки, бомжі, декласовані елементи. Як емпіричний аргумент наведемо дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України: якщо у 1994 р. 81 % респондентів оцінили матеріальний рівень своєї сім'ї як низький і дуже низький, то у 1999 р. такі оцінки склали вже 86 % опитаних. Водночас частка людей, які вважають себе малозабезпеченими, зросла з 47 % (1994 р.) до 70 % (1999 р.). Така статусна самоідентифікація, хоча й є суб'єктивною за своїм характером, все ж таки спричинена реальним процесом зубожіння населення, який триває і зараз.

У цілому структура українського суспільства зазнала помітних змін порівняно з радянським часом, але разом з тим і досі зберігає багато колишніх рис. Для її істотної трансформації необхідне системне перетворення інститутів власності і влади, що триватиме багато років. Тим часом стратифікація суспільства буде і надалі втрачати стабільність і однозначність. Межі між групами і верствами стануть прозорішими, виникне безліч маргінальних груп з невизначеним чи суперечливим статусом. На перший погляд, ця тенденція

нагадує розмивання соціально-класової структури, що спостерігається в сучасних західних суспільствах, але на думку ряду дослідників (Т. Заславської, З. Голенкової, В. Радаєва, С. Макєєва та ін.) ця подібність формальна. Справа в тому, що поява відносно однорідних "суспільств середнього класу" характерно для постіндустріалізму. Пострадянські країни, у тому числі Україна, не тільки не переросли індустріальної стадії, але й переживають найтяжку соціетальну кризу, яка відкинула їх економіку далеко назад. За цих умов соціально-класові розбіжності в положенні суспільних груп набувають особливої значимості.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ

Вивчення соціальної структури суспільства має велике прикладне значення для державних органів, які здійснюють управління макросоціальними процесами. Так і для окремого індивіда, котрий планує свою кар'єру і прагне обрати оптимальні варіанти поведінки в соціальному просторі.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. У соціології прийнято виділяти декілька типологій суспільства. Одна з найбільш поширених – розподіл суспільства на до індустріальні, індустріальні та постіндустріальні.
2. Для пояснення процесу соціальних змін існують чисельні теорії: еволюційні, циклічні, функціоналістичські, теорії конфлікту.
3. Найважливішими елементами соціальної структури суспільства є соціальні статуси, ролі, індивіди, соціальні групи та спільноти, соціальні організації та інститути.
4. Поняття соціальної стратифікації відображає наявність у певному суспільстві численних соціальних утворень.
5. Спільноти і групи формуються в суспільстві в наслідок процесів соціальної диференціації та стратифікації.

**ТЕМА № 3. «ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. МЕТОДИ
ЗБОРУ ТА АНАЛІЗУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ»
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Програмування та організація дослідження.
2. Опитування як метод збору соціологічної інформації.
3. Аналіз документів і спостереження в соціології.
4. Обробка та аналіз соціологічної інформації.

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.
2. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
3. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
4. Катаєв С.А. Історія та теорія соціології. – Запоріжжя, 2009.
5. Сірий Є.В. Соціологія – К., 2007.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

розкрити сутність соціологічного дослідження і його значення у житті сучасного суспільства, показати основні етапи і види соціологічних досліджень, а також основні методи збору соціологічної інформації.

ВСТУП

Конкретні соціологічні дослідження це процес, який охоплює теоретико-методологічні і емпіричні рівні пізнання, тобто йдеться про діалектичний процес, у якому поєднуються дедуктивний і індуктивний методи пізнання що забезпечує цілісність пізнання і уявлень про соціальні явища.

Соціальними є дослідження, які проводяться в інших суспільних науках – в економічній науці, політології, правознавстві, етнографії, демографії, культурології, психології.

КСД має ряд етапів свого здійснення, які різняться один від одного характером і змістом, формами і процедурами дослідницької діяльності.

Задачі лекції: під КСД зазвичай розуміють систему логічно послідовних методологічних, методичних і організаційно технічних процедур, підпорядкованих єдиній меті: отримати точні об'єктивні данні про соціальне явище чи процес.

Ключові слова: «соціологічне дослідження», «види соц. дослідження», «етапи соц. дослідження», «соціальний моніторинг», «соціальна проблема», «респондент», «об'єкт соц. дослідження», «предмет соц. дослідження», «програма соц. дослідження».

1. ПРОГРАМУВАННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціологічне дослідження – це система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою загальною метою – отримати наукові знання про соціальне явище чи процес, що вивчаються, для їх подальшого використання в соціальній практиці.

Соціологічне дослідження виконує такі функції:

- **пізнавальну** (за допомогою соціологічних досліджень соціологічна наука набуває нових знань про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, поглиблює уявлення про сутність соціальних явищ і процесів, розкриває роль людини в суспільному житті, здобуває змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму та зробити коротко- і довгострокові прогнози його розвитку);
- **методологічну** (за допомогою цієї функції вдається реалізувати міждисциплінарний зв'язок, який об'єднує науковий пошук у галузі соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює народження нових підходів у вивченні соціальної дійсності, важливі досягнення на перехресті наукових напрямів);
- **практичну** (завдяки їй розробляються практичні заходи по вдосконаленню соціальної реальності, з'являється можливість здійснювати ефективний соціальний контроль щодо соціальних процесів);
- **інформаційну** (за допомогою цієї функції одержується соціальна інформація різних рівнів, яка характеризує стан і тенденції розвитку різноманітних явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, соціальних груп, окремих індивідів, їх потреби, мотиви, реальну і вербальну поведінку, громадську думку, що дає змогу створити інформаційну базу для пізнання соціальної реальності);
- **управлінську** (реалізація цієї функції дозволяє здійснювати соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, встановлювати так званий “зворотний зв'язок” між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, приймати науково обґрунтовані управлінські рішення).

Поняття програми соціологічного дослідження та її основні компоненти

Підготовка соціологічного дослідження – процес, насичений різноманітними видами робіт, специфічними науковими процедурами та операціями. У загальному плані можна визначити основні з них, виконання яких є необхідним для підготовки дослідження:

- вибір методології, згідно з якою проводитиметься дослідження і будуть інтерпретовані отримані дані;

- обґрунтування теоретичної основи, логічної послідовності майбутнього дослідження;
- розробка інструментарію (анкети, бланка інтерв'ю, кодувального бланка для проведення спостереження тощо);
- розробка методичних документів для збирання первинної інформації (поради інтерв'юєру, спостерігачу тощо);
- формування дослідницької групи відповідно до мети і завдань дослідження – розробників програми та інструментарію, спеціалістів, які проводитимуть польові дослідження, обробників отриманої інформації, аналітиків, які аналізуватимуть дані і готуватимуть заключний звіт;
- навчання спеціалістів, які будуть проводити польові роботи (інтерв'юєрів, спостерігачів та ін.);
- розробка необхідної програми обробки даних, отриманих у ході дослідження, з використанням сучасних математичних методів аналізу.

Схематично представити основні етапи і стандартні процедури соціологічного дослідження, які є усталеними в емпіричній соціології, виглядатимуть таким чином.

Розробка методологічного розділу програми <i>Перший етап дослідження</i>			
1.1. Інформаційний пошук	1.2. Визначення проблемної ситуації	1.3. Формулювання проблеми	1.4. Визначення мети і завдань дослідження
1.5. Визначення об'єкту і предмету дослідження	1.6. Системний аналіз предмету дослідження	1.7. Формулювання гіпотез	1.8. Інтерпретація та операціоналізація основних понять

Розробка методичного розділу програми <i>Другий етап дослідження</i>		
2.1. Розробка стратегічного плану дослідження	2.2. Розробка методичного плану дослідження	2.3. Розробка інструментарію
2.4. Обґрунтування виборки	2.5. Визначення методів дослідження	2.6. Визначення методів аналізу

Збирання та обробка первинних даних <i>Третій етап дослідження</i>		
3.1. Розробка робочого плану дослідження	3.2. Проведення пілотажного дослідження	3.3. Уточнення інструментарію
3.4. Проведення польових робіт	3.5. Перевірка, кодування, підготовка даних для обробки	3.6. Обробка даних вручну чи за допомогою ЕОМ

Аналіз та інтерпретація отриманих даних <i>Четвертий етап дослідження</i>			
4.1. Статистичний аналіз	4.2. Перевірка гіпотез	4.3. Написання звіту	4.4. Розробка і впровадження рекомендацій

Процедури та етапи соціологічного дослідження

Треба констатувати, що кожне соціологічне дослідження починається з попередньої організаційної роботи з його замовником. Саме ця робота, якщо вдається провести її на належному рівні, дає змогу визначити наміри замовника, сформулювати тему дослідження, встановити строки і необхідні витрати, вирішити організаційні, фінансові, матеріально-технічні питання, які дозволять провести дослідження з максимальною ефективністю. Після цього починається безпосередня дослідницька робота, початок якої пов'язаний з розробкою програми.

Програма соціологічного дослідження – це науковий документ, в якому розроблена і представлена схема логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про певне соціальне явище або процес, які вивчаються, до розробки відповідного інструментарію і виконання дослідницьких процедур – збирання, обробки та аналізу інформації.

Невипадково програму називають стратегічним документом, Вона дає змогу ще до проведення дослідження побачити дослідження в цілому – від початку до кінця і на цій підставі дійти висновків щодо концептуального підґрунтя, проаналізувати обрані методи проведення, скласти попередні прогнози відносно результативності дослідження і досягнення поставленої мети.

Що ж являє собою програма соціологічного дослідження з огляду на її структуру та особливості розробки? Розглянемо головні, базові елементи програми, визначення яких дає можливість соціологу розробити інструментарій та ефективно провести соціологічне дослідження. До речі, лише професійно розроблена програма дає змогу визначити (саме визначити, а не придумати) запитання, які складуть підґрунтя робочого інструментарію, за допомогою якого будуть зібрані первинні дані.

Програма соціологічного дослідження виконує такі функції: методологічну, методичну, організаційну. Реалізація цих функцій передбачає специфічну структуру програм.

Остання складається з двох частин: методологічної і методичної.

Методологічна частина програми включає такі компоненти:

- формулювання та обґрунтування проблеми;
- розробка мети і завдань дослідження;

- визначення об'єкта і предмета дослідження;
- системний аналіз об'єкту дослідження;
- формулювання робочих гіпотез дослідження;
- інтерпретація та операціоналізація основних понять дослідження.

Методична частина програми передбачає:

- розробку стратегічного плану дослідження;
- визначення досліджуваної сукупності, розробка вибірки дослідження;
- вибір і опис методів, за допомогою яких буде проведено збирання первинної соціологічної інформації (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент);
- обґрунтування логіки аналізу та інтерпретація зібраної первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм;
- описання схеми аналізу отриманих даних.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Під програмою КСД розуміють документ, в якому розроблена і представлена схема логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про певне соціальне явище або процес, які вивчаються, до розробки відповідного інструментарію і виконання дослідницьких процедур – збирання, обробки та аналізу інформації.

2. ОПИТУВАННЯ ЯК МЕТОД ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Опитування — метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані соціологом запитання, які впливають з цілей і завдань дослідження.

Найпопулярнішим методом соціологічного дослідження є метод опитування. За його допомогою збирається більш ніж 90% усіх соціологічних даних. Методи опитування мають різні форми: бесіда, усне опитування (інтерв'ю), письмове опитування (анкетування), соціометричні дослідження. Соціологічне опитування не можна замінити іншим видом соціологічного дослідження, коли йдеться про вивчення змістовних характеристик суспільної, колективної, індивідуальної свідомості та суспільних, колективних і міжособистісних відносин, які приховані від зовнішнього ока і дають про себе знати лише у певних умовах і ситуаціях.

Розрізняють два основні різновиди соціологічного опитування: анкетування й інтерв'ювання. При анкетуванні опитуваний сам заповнює анкету у присутності анкетера чи без нього. За формою проведення воно може бути індивідуальним чи груповим, очним чи заочним, адресним чи анонімним. Заочне анкетування: поштове опитування, опитування через газету або журнал.

Інтерв'ювання припускає особисте спілкування з опитуваним, при якому інтерв'юер сам ставить питання і фіксує відповіді. За формою проведення вони може бути прямим, безпосереднім, "віч-на-віч" і опосередкованим, наприклад, по телефону. Метод інтерв'ю визначається як однобічний процес міжособистісної комунікації, керований інтерв'юером. Ведучим є інтерв'юер, він ставить запитання і спрямовує бесіду, порівнює відповіді одних людей з іншими. Часто інтерв'ю проводиться у вигляді бесіди двох людей, коли співрозмовники перебувають у рівному становищі, виступають як співрозмовники.

Всі методи соціології можна поділити на «якісні» та «кількісні». В руслі соціології соціоцентристської орієнтації проводяться традиційні «кількісні» дослідження, орієнтовані на вивчення масових, соціально-статистичних явищ і процесів. В них все індивідуальне відсівається як випадкове. Такі дослідження надійні в стабільних суспільствах, де соціальні тенденції стійкі і довготривалі. Не випадково розквіт «кількісної» соціології припадає саме на такі періоди.

В переломні, нестабільні періоди суспільного розвитку потрібні більш гнучкі підходи, які здатні уловити нові соціальні тенденції, що формуються, що тільки виникають. В таких ситуаціях більш ефективним виявляється «якісне» дослідження, яке орієнтовано саме на індивіда, його суб'єктивне сприйняття мінливої реальності і вироблення нової життєвої стратегії. Головна відмінність загальної стратегії якісного дослідження полягає у відкритому, пошуковому, неструктурованому підході до проблемної ситуації; в багатовимірному

дослідженні об'єкта на основі відсутності попередньої схеми, що багато що залишає «за дужками» дослідження, особливо нові аспекти досліджуваної проблеми.

Сучасна соціологія все більше використовує «якісні» методи і види дослідження. Наприклад, дослідження окремих спільнот, важкодоступних для аналізу іншими методами, таких як злочинні угруповання, релігійні секти; різні етнографічні дослідження унікальних культурних груп, таких як козацтво, селянство і т.п.; історичні дослідження – сім'ї, історії життя людини тощо. Проте в крупних соціологічних дослідженнях методи «кількісної» і «якісної» соціології звичайно використовуються спільно в різних комбінаціях або паралельно.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, опитування - метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента (опитуваного) шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані соціологом запитання, які впливають з цілей і завдань дослідження.

3. АНАЛІЗ ДОКУМЕНТІВ І СПОСТЕРЕЖЕННЯ В СОЦІОЛОГІЇ

Аналіз документів є досить поширеним у практиці проведення соціологічних досліджень, оскільки у документах накопичена значна інформація щодо матеріального і духовного життя суспільства. Вони віддзеркалюють процеси та явища, що відбуваються як у суспільстві в цілому, так і в окремих прошарках, містять результати діяльності окремих індивідів і великих спільнот. У своїх дослідженнях соціологи використовують різноманітні документи – державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, відомчу документацію, художні твори і наукові публікації, пресу, листи від населення тощо. На підставі аналізу документів можна дістати якісну інформацію, яка допоможе досліднику:

- сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези дослідження;
- порівняти отримані у ході дослідження емпіричні дані з показниками інших соціологічних досліджень;
- отримати інформацію для вирішення досліджуваної проблеми або поглибити її аналіз;
- скласти характеристику соціальних процесів, які відбуваються на соціетальному, груповому, індивідуальному рівнях, виявити тенденції та розробити прогнози щодо їх подальшого розвитку;
- дістати інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства – сім'ї, освіти, засобів масової інформації тощо;

- вивчити громадську думку і соціальне самопочуття як населення в цілому, так й окремих його прошарків.

***Документ** – це засіб закріплення визначеним способом за допомогою спеціального носія інформації про факти, явища, процеси об’єктивної реальності та розумової діяльності людини.*

Ця інформація може фіксуватися за допомогою букв, цифр, стенографічних або інших знаків і символів, малюнків, фотографій, звукозаписів тощо. Існує кілька основ для класифікації документів: засіб фіксації, авторство, ступінь персоніфікації, виконання певної функції, зміст, ступінь наближення до інформації тощо.

Таблиця 4.1. Класифікація видів документів

Основа для класифікації документів	Види документів	Склад з матеріалів
1	2	3
Засіб фіксації	Письмові Іконографічні Фонетичні Комп’ютерні	Друкована та рукописна продукція. Фото-, відео-, кінодокументи, картини Магнітофонні записи, платівки Диски для ЕОМ, лазерні диски
Авторство	Офіційні Неофіційні	Закони, укази Листи, щоденники
Ступінь персоніфікації	Особові Безособові	Автобіографії, характеристики, Анкети Звіти, архіви, справи
Функціональні особливості	Інформативні Регулятивні	Документообіг, статистичні звіти, протоколи, збірники ЦСУ Накази, постанови, телефоно-Грами
Зміст	Історичні Правові Економічні	Описи подій Оцінка подій Фіксація станів
Ступінь наближеності до інформації	Первинні Вторинні	Стенограми, протоколи Довідки, узагальнення, відгуки

Розглянемо деякі види документів докладніше. Важливе значення для соціологічного аналізу мають *офіційні документи*, які віддзеркалюють реальні суспільні зв'язки і висвітлюють колективні думки щодо певних політичних, соціально-економічних явищ, подій, процесів. Головне призначення цих документів – інформувати про стан справ в основних сферах життєдіяльності суспільства та регулювати відносини між окремими індивідами, групами, спільнотами, соціальними інститутами тощо. Аналіз офіційних документів широко використовують у соціології політики, громадської думки, права, праці, медицини, молоді тощо.

Особливе значення для соціолога мають документи, що містять *статистичні дані*, які здебільшого містять певні узагальнення відносно найважливіших показників функціонування як соціуму в цілому, так і окремих його частин і виконують кілька функцій. По-перше, вони можуть бути предметом самостійного аналізу, оскільки надають можливість дослідити той чи інший процес або явище в динаміці та виявити певні тенденції. По-друге, вони можуть доповнити в об'єктивному плані характеристику досліджуваного явища, додати до неї історичний контекст. По-третє, статистичні дані дають змогу визначити концептуальні рамки, за допомогою яких реалізується конкретний дослідницький проект. По-четверте, саме статистичні дані щодо обліку населення, характеристик його життєдіяльності (реєстрація шлюбів, розлучень, народжуваності, смертності, міграції тощо), включаючи умови і рівень життя, складають підґрунтя для розробки оптимальної вибірки у соціологічному дослідженні.

Значний внесок у пізнання соціального життя, особливо на його мікрорівні, робить вивчення *неофіційних документів*. Вони є важливим джерелом дослідження суспільної свідомості, громадської думки, цінностей та установок, мотивів поведінки особистості. За допомогою неофіційних документів можна отримати інформацію відносно таких процесів, як мобільність, соціалізація, індивідуалізація, адаптація, задоволеність різноманітними сферами життя тощо і чинників, що впливають на їх протікання і розвиток. В історії соціології є приклади, коли базисом дослідження були в основному особисті документи. Так, на початку ХХ ст. американський соціолог У. Томас і польський вчений Ф. Знанецький провели дослідження особистих документів польських емігрантів (листування селян-емігрантів з родиною, що залишилася у Польщі; архіви емігрантських газет; матеріали церковних парафій, земельних товариств, благодійних і судових організацій; унікальна автобіографія одного з селян, яка була написана ним і мала близько 300 сторінок) для того, щоб описати їх положення в Європі та Америці.

Документальні джерела містять унікальну і різноманітну інформацію про соціальні явища та процеси. Тому дуже важливо знайти адекватні методи, які б дозволили отримати цю інформацію з достатньою надійністю, якісно інтерпретувати зміст документів відповідно до мети і завдань дослідження.

Щоб вірно дібрати і потім застосувати певний метод аналізу документів,

спочатку потрібно виконати такі вимоги:

- визначити вид, форму документа, який буде проаналізований у дослідженні;
- прояснити загальну ситуацію, що є характерною для моменту розробки документа, обставини його виникнення, історичний і соціальний контекст;
- відрізнити описи, що належать до певних подій, від їх оцінки;
- визначити надійність самого документа, його зв'язок з предметом дослідження;
- підібрати найбільш адекватний метод отримання первинних даних та їх аналізу;
- пам'ятати, що офіційні документи надійніші ніж неофіційні, особисті – ніж безособові, первинні – ніж вторинні.

Методи аналізу документальних джерел поділяють на *неформалізовані (традиційні)*, які належать до якісних методів, та *формалізовані*, які належать до якісно-кількісних методів аналізу документів.

Неформалізований (традиційний) метод аналізу документів
– це тлумачення документів (найчастіше унікальних, кількість яких незначна), з'ясування основних думок та ідей конкретного тексту через усвідомлення, інтерпретацію, узагальнення змісту та логічне обґрунтування певних висновків.

Типовим прикладом *неформалізованого (традиційного)* аналізу документів є вивчення наукових публікацій та звітів по проблемі. Під час впровадження цього методу аналізу документів дослідник за допомогою розумових операцій повинен дістати відповіді на такі запитання:

1. Що являє собою цей документ, який його історичний, соціально-політичний контекст?
2. Які фактори сприяли появі цього документа?
3. Хто його автор і з якою метою він створив цей документ (адже за текстом завжди стоять конкретні люди зі своїми слабкостями, інтересами, потребами, що завжди відображаються у змісті документа)?
4. Наскільки надійний документ?
5. Яка достовірність зафіксованих у ньому даних, точність в їх передачі, правдивість в освітленні фактів, змісту події, явища, процесу тощо?
6. Яка суспільна дія, громадський резонанс документа?
7. Яку оцінку можна дати логічним, мовним і стилевим особливостям документа?

Застосування *неформалізованого (традиційного)* методу аналізу документів як й іншого соціологічного методу, передбачає висування певних гіпотез, копітку вивчення сутності досліджуваного матеріалу. Велике значення тут відіграють як об'єктивні чинники (володіння навичками архівно- і

джерелознавства, ознайомлення з досвідом і традиціями застосування цього методу в історичній, психологічній, юридичній науках, обізнаність щодо системи зберігання документів, правил користування архівними фондами тощо), так і суб'єктивні (інтуїція дослідника, критичне ставлення до документа, вміння логічно аналізувати як сам текст так і умови його появи, робити узагальнення і складати висновки).

Слід також зазначити, що традиційний метод аналізу документів має й певні недоліки, які передусім пов'язані з потенційною можливістю появи суб'єктивних зміщень у сприйнятті та інтерпретації тексту, що виникають через різноманітні причини – психологічні особливості дослідника, його вікові, статеві та національні ознаки, стан його фізичного та психічного здоров'я тощо. Крім того, не слід забувати про кількісні обмеження цього методу, оскільки його застосування можливе лише при аналізі незначного числа документів. Тому в соціології поряд з неформалізованим (традиційним) методом аналізу документів широко використовується *формалізований метод* аналізу документів, який, по-перше, дозволяє уникнути суб'єктивізму у вивченні соціальної реальності, а по-друге, аналізувати, систематизувати і узагальнювати значні масиви документів.

Формалізований метод аналізу документів, або контент-аналіз – це метод якісно-кількісного аналізу масиву документів, сутність якого полягає в алгоритмізованому виокремленні в тексті певних елементів змісту згідно з метою та завданнями дослідження, класифікації виокремлених елементів у відповідності з концептуальною схемою, наступним їх підрахунком і кількісним представленням результатів.

Контент-аналіз ґрунтується на одноманітних стандартизованих правилах пошуку, обліку, обробки та обчислення кількісних показників, що є характерними для досліджуваного тексту. Використання контент-аналізу передбачає розгляд змісту тексту як сукупності повідомлень, подій, оцінок, міжособистісних стосунків, соціальних проблем, що об'єднані за допомогою єдиної концепції у певну цілісність. Тобто, хоча формально контент-аналіз і спрямований на вивчення тексту, головною його метою є дослідження соціальної реальності, що віддзеркалена в ньому.

Потенційними об'єктами контент-аналізу можуть бути різноманітні документальні джерела, які містять текст, – книги, газети, часописи, промови, урядові постанови, матеріали нарад, програм, листи тощо. Сутність цього методу полягає в тому, щоб знайти і використати для подальшого обчислення такі ознаки документа, які б відтворювали суттєві характеристики змісту і були пов'язані з предметом, метою і завданнями дослідження.

Основні процедури та прийоми обробки інформації методом контент-аналізу були розроблені американськими соціологами Х. Лассуеллом і Б. Берельсоном. Його використання є доцільним у таких випадках:

- якщо потрібен високий ступінь точності або об'єктивності досліджуваного матеріалу;
- якщо треба проаналізувати значний за обсягом несистематизований матеріал;
- коли якісні характеристики, що їх вивчає дослідник, мають тенденції до появи в досліджуваних документах з певною частотою;
- коли контент-аналіз дає добрі результати, або для дослідника значення має мова досліджуваного джерела інформації, її специфічні характеристики;

Застосування контент-аналізу в практичній діяльності потребує, поряд зі звичайними підходами, характерними для інших методів дослідження (розробка програми дослідження: визначення проблеми, об'єкта, предмету, мети, завдань дослідження, розробка гіпотез; формування вибіркової сукупності згідно із правилами вибіркового методу; вибір типу вибірки; проведення необхідних розрахунків тощо) використання спеціальних процедур, прийомів, техніки.

Методика контент-аналізу передбачає насамперед визначення категорій аналізу, які повинні адекватно відображатися у змісті досліджуваного документа.

Категорія аналізу – це найбільш загальні, ключові поняття, які відповідають дослідницьким завданням і повинні:

- 1) визначати теоретичні поняття дослідження;
- 2) мати відповідні ознаки (сміслові одиниці) у тексті;
- 3) мати можливості для однорідної реєстрації прикмет, які є складовими категорії аналізу.

Після того, як визначені категорії аналізу, здійснена їх інтерпретація, побудована теоретична схема дослідження, необхідно здійснити процедуру “накладання” згаданої схеми на конкретний текст. Тобто потрібно віднайти для всіх категорій аналізу адекватний вираз на мові документів, що досліджуються. Таким виразом є одиниці аналізу, або смислові одиниці, якими виступають:

- *окремі слова, сполучення слів, окремі терміни.* Наприклад, економічні поняття: ринок, зайнятість, приватизація, управління тощо; політичні поняття: демократія, референдум, вибори, влада тощо; моральні і правові поняття: закон, соціальні відхилення, норми, цінності тощо, соціальні поняття: соціальний захист, соціальне самопочуття, бідність тощо;
- *теми, повідомлення,* висловлені у смислових образах, статтях, частинах тексту, які надають повнішу характеристику змісту документа, ніж попередні одиниці аналізу. Так, теми, в яких розглядаються питання міжнародного становища України, переходу до ринкових відносин, соціального захисту, боротьби зі злочинністю, способу життя та здоров'я нації та її окремих спільнот, освіти, спорту,

сімейних стосунків тощо, надають багатий матеріал для аналізу і подальших висновків відносно реальної соціальної ситуації, що склалася в цілому в Україні та окремих її регіонах;

- *прізвища* історичних діячів, політиків, видатних вчених і діячів мистецтва, представників різноманітних соціальних спільнот, що є певним узагальненим типом діяча, якому притаманні певні соціальні риси. Аналіз останніх дає досліднику важливу інформацію стосовно ситуації, характерної для досліджуваної історичної епохи, домінування конкретних політичних, соціально-економічних ідей, впливу деяких діячів на формування громадської думки тощо. До цієї групи можна також віднести згадування організацій, закладів, інших соціальних інститутів;
- *судження, закінчена думка, логічний ланцюг* – найбільш складні одиниці аналізу, оскільки мають великий ступінь конструктивності. Їх структура є більш диференційованою і складною, ніж в інших одиницях аналізу, і містить кілька елементів.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, документ – це засіб закріплення визначеним способом за допомогою спеціального носія інформації про факти, явища, процеси об'єктивної реальності та розумової діяльності людини.

4. ОБРОБКА ТА АНАЛІЗ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

В емпіричній соціології нагромаджено значну кількість статистичних процедур, які дозволяють розрізнені дані, що містяться в окремих анкетах чи інших матеріалах, отриманих у ході соціологічного дослідження, змінити таким чином, щоб можна було їх узагальнити, описати, провести наукову інтерпретацію, проаналізувати. Згодом за результатами такого узагальнення можна скласти певні висновки, тобто вирішити завдання, що поставлені у дослідженні. Тільки після реалізації цих процедур з'являється реальна можливість виявити певні тенденції щодо процесу, явища, які вивчаються, розробити прогнози і практичні рекомендації, що відкривають соціологічній інформації вихід у соціальну практику. Найчастіше статистичні методи аналізу соціологічної інформації використовують для вирішення таких завдань: 1) опис інформації та обчислення узагальнюючих параметрів (одномірна статистика); 2) вимір зв'язку між окремими ознаками, отриманими у разі відповідей на різні запитання анкети, якщо як метод збору даних застосовувалося опитування, або контент-аналізу текстів ЗМІ, якщо використовувався метод аналізу документів (двомірна статистика); 3) проведення складних математичних процедур, які дозволяють проаналізувати водночас кілька взаємопов'язаних ознак (багатомірна статистика).

Отже застосування **методів математичної статистики** є досить важливою процедурою, за допомогою якої можна:

- стисло описати первинну соціологічну інформацію, обчислити одномірні розподіли, наочно уявити її у вигляді таблиць, графіків, діаграм;
- обчислити зв'язки між ознаками досліджуваного суспільного явища, оцінити їх за допомогою статистичних коефіцієнтів зв'язку, застосувати кореляційний, регресійний аналіз тощо;
- знайти латентні (приховані) фактори, які визначають взаємозв'язки всередині групи ознак досліджуваного явища (факторний, латентно-структурний аналіз);
- класифікувати ознаки та об'єкти, побудувати типології (кластерний аналіз, дискримінантний аналіз, факторний аналіз);
- перевірити (підтвердити чи спростувати) вихідні гіпотези дослідження, сформулювати нові проблеми;
- розробити коротко- і довгострокові прогнози відносно функціонування та розвитку певного суспільного явища.

Використання методів математичної статистики потребує здійснення попередніх процедур, до яких належать: підготовка анкети чи іншого первинного матеріалу до обробки, яка може здійснюватися вручну чи автоматизовано; вибір рівня майбутнього аналізу (описовий чи пояснювальний), 3) вибір конкретних статистичних процедур, які використовуватимуться для обробки.

В емпіричному дослідженні соціолог вивчає певну множину об'єктів, наприклад колектив робітників підприємства. Кожному елементу множини притаманні певні властивості (ознаки), скажімо, стать, вік, задоволеність умовами праці. Кожний об'єкт має певне значення за кожною ознакою. Так, кожний робітник має одне з двох можливих значень ознаки “стать” (чоловіча або жіноча), одне з трьох можливих значень ознаки “Задоволеність умовами праці” (задоволений не зовсім задоволений, зовсім незадоволений), певне значення ознаки “вік” (число повних років від 18 до 80) та ін.

Як правило, для спрощення обробки всі значення ознак кодують числами. Таким чином, дані для обробки являють собою прямокутну таблицю (матрицю) чисел. Кожний рядок цієї таблиці відповідає одному об'єкту, а кожний стовпчик — певній ознаці. На перетині певного рядка та стовпчика цієї таблиці знаходиться значення певної ознаки певного об'єкта.

Ознаки поділяють на якісні та кількісні. *Якісні ознаки* — це такі, що не мають кількісного виразу. Приклади якісних ознак “стать”, “задоволеність умовами праці”. *Кількісні ознаки* — це такі, для яких відомі одиниці вимірювання. Приклади кількісних ознак: “вік” (одиниця вимірювання — рік), “заробітна плата” (одиниця вимірювання — гривня). Кількісні ознаки ще називають ознаками, заданими у метричній шкалі.

При кодуванні значень якісної ознаки числами можливі два суттєво відмінні варіанти. У першому значення якісної ознаки можна впорядковувати, тобто для будь-якої пари значень можна зазначити, яке з них відповідає

сильнішому виявленню ознаки. Наприклад, значення “задоволений” відповідає інтенсивнішому виявленню ознаки “задоволеність умовами праці”, ніж значення “не зовсім задоволений”. У такому разі доцільно і числові коди добирати так, щоб сильнішому виявленню ознаки відповідало більше число. Так, для вже зазначеної ознаки “задоволеність умовами праці” можна обрати такі числові коди значень: 3 — “задоволений”; 2 — “не зовсім задоволений”; 1 — “зовсім незадоволений”. Такі якісні шкали часто називають порядковими шкалами, або шкалами рангів. У другому випадку значення якісної ознаки не піддаються жодному змістовному впорядкуванню. Наприклад, ознака “стать” містить два значення — “чоловіча” та “жіноча”. Для значень ознак такого типу можна добирати будь-які числові коди. Головне — щоб різні значення мали різні коди (тобто не можна кодувати два різні значення ознаки одним числом). Такі якісні шкали часто ще називають *номінальними шкалами*. Як правило, для кодування значень ознак у номінальних шкалах використовують цілі додатні числа — 1, 2, ... і т. д.

Соціологові постійно доводиться при складанні програми дослідження обирати (або навіть самостійно конструювати) **шкали**. Від того, наскільки вдало це буде зроблено, значною мірою залежить результат опрацювання отриманих даних. Крім того, вибір математичного методу аналізу даних тісно пов'язаний зі шкалами відповідних ознак. Якщо такий метод не відповідає даним, це дуже суттєва методична помилка, що може звести нанівець роботу по збору даних та обчисленню результатів.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ

Таким чином, для того, щоб первинні дані можна було використовувати для змістовного аналізу і висновків, вони повинні бути певним чином упорядковані та опрацьовані. З цією метою застосовують спеціальні статистичні методи — групування, обчислення узагальнюючих параметрів та коефіцієнтів, кореляційний, кластерний, факторний аналізи та ін. Незалежно від того, який метод аналізу застосовують, опрацювання даних починається з попереднього впорядковування інформації, головним чином за допомогою статистичного групування та побудови статистичних таблиць.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує спеціальної підготовки тих, хто його проводить. У проведенні соціологічного дослідження виділяють шість послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапів: розробка програми і робочого плану; підготовка до збору інформації; збір інформації; обробка інформації; оцінка результатів; реалізація результатів дослідження.
2. Підготовка до проведення соціологічного дослідження починається з розробки його програми і робочого плану. Програма соціологічного дослідження є науковим документом, що містить описання проблемної ситуації і соціальної проблеми, визначає мету, завдання, об'єкт, предмет, гіпотезу дослідження, логічний аналіз основних понять, які використано в дослідженні, методи і техніку здобуття соціологічної інформації тощо.
3. У соціологічній практиці використовують залежну від умов, місяця і часу, мети і завдання дослідження такі методи збору інформації, як опитування, інтерв'ю, спостереження, аналіз документів, в тому числі контент аналіз, експертна оцінка, тестування, фокус групи, соціометричний метод.
4. Одержані після проведення соціологічного дослідження данні підлягають інтерпретації. Соціолог має підготувати підсумковий документ аналізу соціологічної інформації: звіт, інформаційну записку, аналітичну записку, звіт про науково дослідну роботу.

**ТЕМА № 4. «СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ І СОЦІАЛЬНА
ВЗАЄМОДІЯ. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА
ТА СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ»
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Соціальні інститути як форми організації спільної діяльності людей.
2. Соціальна організація: сутність, види.
3. Родина як найважливіший соціальний інститут.
4. Освіта як соціальний інститут.

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.
2. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
3. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
4. Катаєв С.А. Історія та теорія соціології. – Запоріжжя, 2009.
5. Сірий Є.В. Соціологія – К., 2007.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

ознайомити курсантів з проблемою соціальних інститутів, процесами інституціоналізації, сутністю та видами соціальних організацій; сформулювати уявлення про такі соціальні інститути, як родина та освіта.

ВСТУП

Соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їхніх елементів, певною мінливістю їхніх функцій. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і направляє в русло їхні певні прагнення, установлює засоби задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності в рамках тієї чи іншої соціальної спільності і суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів ще не забезпечує функціонування соціального інституту.

Задачі лекції: з'ясувати сутність соціальних інститутів, їх види, варіанти розвитку, порядок взаємодії із соціальним середовищем, розглянути підходи різних шкіл до класифікації функцій соціальних інститутів; дати уявлення про соціальну організацію; охарактеризувати такі найважливіші соціальні інститути як родина та освіта.

Ключові поняття: «соціальні інститути», «соціальне функціонування», «дисфункції соціальних інститутів», «втрата деперсоналізації», «сім'я», «шлюб», «право», «освіта».

1. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ЯК ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ

Соціальні інститути (від лат. *institutum* – установа, установлення) – це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей. Термін «соц. інститути» вживається в найрізноманітніших значеннях: інститут родини, інститут освіти, охорони здоров'я, інститут держави, інститут права тощо. Саме поняття «соціальний інститут» запозичене з юридичної науки, де воно означає сукупність норм, що регулюють соціально-правові відносини, наприклад, інститут шлюбу, спадкування тощо). Серед соціологів немає повної згоди в розумінні цього терміна. Деякі вчені застосовують його тільки стосовно великомасштабних організацій (наприклад, до комітетів, об'єднань тощо), використовуючи для малих організацій термін «група», «асоціація». Але насправді, між поняттям «інститут» і «група» існує істотне внутрішнє розходження. Якщо група – це сукупність взаємодіючих індивідів, то інститут, є системою соціальних зв'язків і сукупністю соціальних норм, що існують у певній області людської діяльності, тобто реалізованих на практиці.

Виходячи з цього, можна сказати, що в соціології поняття «соціальний інститут» вживається в двох значеннях. По-перше, їм означають сукупність облич, установ і ін., що забезпечені певними матеріальними засобами, виконують конкретні соціальні функції (зовнішня сторона). Так, наприклад, юстиція, як соціальний інститут, зовні є сукупність осіб (прокурори, судді, адвокати й ін.), установ (прокуратури, суди й ін.), матеріальних засобів. По-друге, (змістовна сторона), під соціальним інститутом розуміють специфічні механізми соціальної регуляції, за допомогою яких здійснюється контроль за поведінкою індивідів, груп за допомогою застосування спеціальних правил, принципів, норм, установок - у цілому системи соціального контролю.

Так, у нашому прикладі з юстицією як соціальним інститутом зазначені стандарти поведінки втілюються в соціальних ролях, характерних для системи юстиції (роль судді, прокурора, адвоката тощо).

Незважаючи на те, що інститути і соціальні групи – різні наукові поняття, вони невіддільні один від одного. Наявність того чи іншого інституту визначається, у кінцевому рахунку, потребою людей: саме між людьми здійснюються вироблені взаємозв'язки; саме люди використовують ті чи інші норми на практиці. Саме люди за допомогою інституціональних норм організують себе в групи й асоціації. Таким чином, у кожен інститут входить багато груп і асоціацій, що визначають інституціональну поведінку. Наприклад, *інститут родини* - це сукупність певних зв'язків, норм і ролей, що на практиці виявляються в діяльності окремих малих груп (конкретних родин). Інститут

освіти реалізується через колективи шкіл і ін. навчальних закладів, тобто через певні соціальні групи. Церква вважається інститутом, а парафіяни окремої церкви - асоціацією. Отже, інститути і соціальні групи, а також асоціації взаємозалежні, і не можна цілком відокремлювати одне від одного дані поняття і вивчати їх роздільно.

Соціальний інститут – явище історичне. Будь-який соціальний інститут виникає і функціонує, виконуючи ту чи іншу соціальну потребу. Якщо така потреба стає незначною чи зовсім зникає, то існування інституту виявляється безглуздим, гальмуючим громадське життя. Такий інститут у силу інерції соціальних зв'язків якийсь час ще може функціонувати як данина традиції, але в більшості випадків його життя досить швидко припиняється.

Зародження і загибель соціального інституту можна прослідкувати на прикладі інституту дворянських дуелей честі, що були інституціоналістським методом з'ясування відносин між дворянами в період з XVI по XVIII ст. Цей інститут виник у силу потреби в охороні честі дворянина; він передбачав досить тверді норми захисту кодексу честі: відмовлення від дуелі могло призвести до вигнання із привілейованого суспільства з ганебним клеймом боягуза. Це був високоформалізований інститут зі спеціалізованими ролями (головний розпорядник, секундант, медики тощо). Але з розвитком капіталістичних відносин змінилися етичні норми в суспільстві, що виразилося, зокрема, у непотрібності захисту дворянської честі зі зброєю в руках. Прикладом занепаду інституту дуелей може служити абсурдний вибір зброї дуелі Авраамом Лінкольном: кидання картоплини з відстані в 20 м. Так цей інститут поступово припинив своє існування.

Отже, *інститут* – це своєрідна форма людської діяльності, заснована на чітко розробленій ідеології, системі правил і норм, а також розвинутому соціальному контролі за їхнім виконанням. Інституціональна діяльність здійснюється людьми, організованими в групи чи асоціації, де проведено поділ на статуси і ролі відповідно до потреб даної соціальної групи чи суспільства в цілому. Інститути, таким чином, підтримують соціальні структури і порядок у суспільстві.

Одним з перших дав розгорнуте визначення соціальних інститутів Торстейн Веблен. Хоча його книга «Теорія дозвольного класу» з'явилася в 1899 р., багато які її положення не застаріли дотепер. Веблен розглядав еволюцію суспільства як процес природного добору соціальних інститутів, що по своїй природі представляють звичні способи реагування на стимули, які створюються зовнішніми змінами. Так наприклад, на зорі історії в людській череді панували проміскуїтет – безладні статеві стосунки, що грозили людському роду генетичним виродженням. Поступово їх стали обмежувати заборонами. Перша заборона – заборона кровозмішення, яка не дозволяла статеві стосунки між кровними родичами. Власне кажучи, це перший і найважливіший в історії вид соціальних норм. Так у людей зародився, може бути, самий ранній соціальний інститут – інститут родини і шлюбу. Передавані з покоління в покоління норми сімейної і шлюбної поведінки ставали колективною звичкою, звичаєм, традицією; зловмисників (девіантів) очікувало

суворе покарання (санкції). Таким чином, відбувалося закріплення у виді закону чи соціальної норми практики суспільних відносин. Такий процес упорядкування, формалізації і стандартизації, суспільних зв'язків і відносин, називається інституалізацією.

Інституалізація – це заміна спонтанної й експериментальної поведінки на передбачувану поведінку, що очікується, моделюється, регулюється. Так, передінституціональна фаза суспільного руху характерна спонтанними протестами і виступами, частим зсувом лідерів тощо. З появою інституціональних моментів у суспільному русі починається формування певних правил і норм поведінки, поділюваних більшістю його послідовників: призначаються місця збору, обираються лідери, закріплюються соціальні ролі тощо. З'являються передумови для організованих спільних дій. У підсумку суспільний рух більшою чи меншою мірою інституціоналізується.

Процес інституціоналізації, тобто утворення соціального інституту, складається з декількох послідовних етапів:

1. виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій (так, інститут родини задовольняє потребу у відтворенні людського роду і вихованні дітей, реалізує стосунки між статями, поколіннями тощо. Інститут вищої освіти забезпечує підготовку робочої сили, дає можливість людині розвинути свої здібності для того, щоб реалізувати їх у наступній діяльності і забезпечувати своє існування тощо.);
2. формування загальних цілей;
3. поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, здійснюваної методом проб і помилок;
4. поява процедур, пов'язаних з нормами і правилами;
5. інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їхнє прийняття, практичне застосування;
6. установа системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їхнього застосування в окремих випадках;
7. створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Отже, фіналом процесу інституціоналізації можна вважати створення відповідно до норм і правил чіткої статусно-рольової структури, соціально схваленої більшістю учасників цього соціального процесу. Без інституціоналізації, без соціальних інститутів жодне сучасне суспільство існувати не може. Саме тому безладні сварки і бійки перетворюються у високоформалізовані спортивні двобої; допитливість, бажання вивчати істину – у упорядковані наукові дослідження; безладне статеве життя – у міцну родину. Інститути, таким чином, є засобом і символом порядку й організованості в суспільстві.

Як видно з перерахованих вище умов, соціальний інститут утворює на основі соціальних зв'язків, взаємодій і відносин конкретних осіб, індивідів, соціальних груп і інших спільностей.

Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до суми цих осіб і їхніх взаємодій. Соціальні інститути носять надіндивідуальний характер, мають, свою власну системну якість.

Отже, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, що має свою логіку розвитку. З цього погляду соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтегрованістю їхніх елементів, певною мінливістю їхніх функцій. Що ж це за системи? Які їхні основні елементи? Насамперед, це система цінностей, норм, ідеалів, а також зразків діяльності і поведінку людей і інших елементів соціокультурного процесу. Ця система гарантує подібну поведінку людей, погоджує і направляє в русло їхні певні прагнення, установлює засоби задоволення їхніх потреб, вирішує конфлікти, що виникають у процесі повсякденного життя, забезпечує стан рівноваги і стабільності в рамках тієї чи іншої соціальної спільності і суспільства в цілому. Сама по собі наявність цих соціокультурних елементів ще не забезпечує функціонування соціального інституту. Для того, щоб він працював, необхідно, щоб вони стали надбанням внутрішнього світу особистості, були інтеріоризовані ними в процесі соціалізації, втілилися у форму соціальних ролей і статусів. Інтеріоризація індивідами всіх соціокультурних елементів, формування на основі системи потреб особистості ціннісних орієнтацій і чекань є найважливішим елементом інституціоналізації.

З усього вищевказаного можна зробити такий висновок:

Соціальні інститути – це організовані об'єднання людей, що виконують певні соціально значимі функції, які забезпечують спільне досягнення цілі, на основі виконуваних членами своїх соціальних ролей, що задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Кожен інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як певних різновидів соціальної системи. Ці функції дуже різноманітні. Найбільш повну класифікацію представила так називана «інституціональна школа», представники якої (С.Ліже, Д.Ландберг і ін.) виділили чотири основні функції соціальних інститутів:

1. Відтворення членів суспільства. Головним інститутом, що виконує цю функцію, є родина, але до неї причетні й інші соціальні інститути, такі, як держава.
2. Соціалізація - передача індивідами встановлених у даному суспільстві зразків поведінки і способів діяльності – інститути родини, освіти, релігії й ін.
3. Виробництво і розподіл. Забезпечуються економіко-соціальними інститутами керування і контролю (органи влади).
4. Керування і контролю. Здійснюються через систему соціальних норм і розпоряджень, що реалізують відповідні типи поведінки: моральні і правові норми, звичаї, адміністративні рішення тощо. Соціальні інститути керують поведінкою індивіда через систему заохочень і санкцій.

Однак не менш справедливі в класифікації функцій соціальних інститутів і інші школи. Можлива, наприклад, і така їхня інтерпретація.

1. *Функція закріплення і відтворення суспільних відносин*, яка забезпечує стійкість соціальної структури суспільства.
2. *Регулятивна функція*, покликана регулювати взаємини між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Це забезпечує передбачувану і стандартизовану поведінку людини в соціальному житті, що необхідно для спільної діяльності.
3. *Інтегративна функція*, що забезпечує зімкнення, взаємозалежність і взаємовідповідальність членів соціальних груп, що приводить до підвищення стійкості і цілісності елементів соціальної структури.
4. *Функція, що транслює*; вона забезпечує передачу соціального досвіду як шляхом розширення соціальних границь інституту так і шляхом зміни поколінь.
5. *Комунікативна функція*, покликана поширювати зроблену в інституті інформацію як усередині, так і поза ним.

У залежності від цілей діяльності інститутів, виконуваних ними функцій для досягнення цих цілей і набору соціальних ролей, типових для даного інституту, виділяються такі види соціальних інститутів:

1. *Економічні* – власність, обмін, гроші, банки – забезпечують усю сукупність виробництва і розподілу суспільного багатства, поєднуючи, разом з тим, економічне життя з іншими сферами соціального життя.
2. *Політичні* – держава, партії, профспілки, громадські організації, що переслідують політичні цілі, спрямовані на встановлення і підтримку певної форми політичної влади. Їхня сукупність складає політичну систему даного суспільства. Політичні інститути забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей, стабілізують домінуючі в суспільстві соціально-класові структури.
3. *Соціокультурні і виховні інститути* – освіта, наука, театр – ставлять метою освоєння і наступне відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у певну структуру, а також соціалізацію індивідів через засвоєння стійких соціокультурних стандартів поведінки і, нарешті, захист певних цінностей і норм.
4. *Соціальні* – трудові колективи, родини, засоби масової інформації – регулюють соціальні зв'язки, взаємодії людей у суспільстві.
5. *Релігійні* – віра, церква – регулюють стосунки людини з релігією.
6. *Нормативно-орієнтуючі* – механізми морально-етичної орієнтації, регуляції поведінки індивідів. Їх ціль – додати поведінці і мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують у суспільстві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси й етику поведінки.
7. *Нормативно-санкціонуючі* – суспільно-соціальна регуляція поведінки на основі норм, правил і розпоряджень, закріплених у юридичних і адміністративних актах. Обов'язковість норм забезпечується примусовою санкцією.

8. *Церемоніально-символічні і ситуаційно-конвенціональні інститути.* Вони засновані на більш-менш тривалому прийнятті конвенціональних (за договором) норм, їх офіційному і неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різноманітні акти групової і міжгрупової поведінки. Вони визначають порядок і спосіб взаємної поведінки, регламентують методи передачі й обміну інформацією, вітання, звертання тощо, регламент зборів, засідань, діяльність якихось об'єднань.

Соціальні інститути можна розділити також на фундаментальні - (головні) - ті, про які мова йшла вище і неголовні (неосновні). Це пояснюється тим, що в кожному головному інституті є свої системи напрацьованих практик, методів, прийомів, процедур. Так, економічні інститути не можуть обійтися без таких механізмів і практик, як конвертація валюти, захист приватної власності, професійний підбір, ринок, маркетинг тощо.

Усередині основного інституту релігії існують інститути celibату (безшлюбності) у католицтві, хрещення і сповіді в православ'ї, чернецтва, єпископату тощо. Серед неголовних політичних інститутів можна назвати інститути судової експертизи, адвокатури, судочинства, присяжних, президентства, королівської влади тощо. Усередині інституту родини і шлюбу існують інститути батьківства і материнства, спадкування, побратимства, родової помсти, ім'я наречення тощо.

Таким чином, неголовні інститути є складеними елементами основних і виконують вузькі, спеціалізовані задачі, задовольняють нефундаментальні потреби. З рівним правом їх можна назвати звичаями, традицією чи соціальними практиками.

Соціальні інститути – системи, що постійно розвиваються. Так, наприклад, інститут родини пройшов такі етапи як груповий шлюб, полігамія і моногамія. На зміну розширеній родині прийшла нуклеарна, в якій всього 2 покоління: батьки і діти. Історично змінювалися ролі чоловіка і дружини, обряд одруження, методи виховання дітей і багато чого іншого. Те ж саме можна сказати і про інші соціальні інститути.

Багато в чому через розвиток соціальних інститутів йде розвиток суспільства. Чим ширше інституалізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями наділене суспільство. Зрілість суспільства саме і визначається різноманітністю соціальних інститутів, їхньою розвиненістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільностей.

Розвиток соціальних інститутів відбувається в двох основних варіантах:

1. Виникнення нових соціальних інститутів. У сучасних умовах формування державності України відбувається утворення і розвиток таких важливих соціальних інститутів як фінанси, армія, дипломатія, соціальні інститути вищої освіти, науки тощо.
2. Розвиток, удосконалювання вже сформованих соціальних інститутів, у тому числі зміна регуляції соціальних зв'язків(наприклад, в інституті власності переорієнтація з моральних на матеріальні принципи регулювання прав і обов'язків, пов'язаних із власністю).

У процесі свого функціонування соціальні інститути взаємодіють із соціальним середовищем, в якості якої виступає суспільство. Основою цієї взаємодії служить реалізація головної функції соціального інституту - задоволення конкретних суспільних потреб. Процеси, що протікають у суспільстві, постійно змінюють потреби індивідів, груп, прошарків і класів суспільства, змінюють, отже, і характер стосунків соціальних інститутів із суспільним середовищем. В умовах прискорення темпів соціальних змін може виникнути ситуація, коли суспільні потреби що змінилися, не знайдуть адекватного відображення в структурі і функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті в їхній діяльності може виникнути дисфункція, що може складатися як у сфері зовнішньої формальної (матеріальної, організаційної), так і в характері, змістовній діяльності соціального інституту.

Зовні явища дисфункції можуть виявлятися в нестачі підготовлених кадрів, матеріальних засобів, в організаційних недоліках тощо. Зі змістовної точки зору (що набагато більш важливо) дисфункції проявляються в неясності цілей діяльності, невизначеності функцій, падінні соціального престижу й авторитету, виродженні його окремих функцій у «символічну», ритуальну діяльність, не спрямовану на досягнення якої-небудь раціональної мети (бюрократизм).

Дисфункція в діяльності будь-якого соціального інституту виявляється у випадку втрати його істотної якості – деперсоналізації діяльності, що складає важливу умову його нормального функціонування. Принцип деперсоналізації означає, що забезпечення усіх функцій інституту не залежить від особливостей особистості тих, хто повинний виконувати істотні задачі, забезпечувані даним інститутом, не залежить від їхніх схильностей, переваг тощо. Воно залежить від чіткого визначення ролей і ефективної роботи механізму, що забезпечує їхнє належне виконання. Утрата деперсоналізації означає, що інститут перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб і об'єктивно встановлених цілей, змінюючи свої функції в залежності від інтересів окремих осіб, їхніх персональних якостей і властивостей.

Незадоволена суспільна потреба може викликати до життя стихійну появу нормативно нерегульованих видів діяльності, що прагнуть заповнити дисфункцію інституту, однак за рахунок порушення існуючих норм і правил. У своїх крайніх формах активність подібного роду може виражатися в протиправній діяльності. Так, дисфункція деяких економічних інститутів є причиною існування так названої «тіньової економіки», виливається в спекуляцію, хабарництво, крадіжки тощо. Виправлення дисфункції може бути досягнуто зміною чи створенням нового соціального інституту, що задовольняє дану потребу.

Функції і дисфункції соціальних інститутів бувають явні, якщо вони офіційно заявлені, всіма усвідомлюються як частина визнаних цілей інституту, і латентні, котрі здійснюються ненавмисно і можуть бути невизнаними чи, якщо вони і визнані, вважаються побічним продуктом. Латентні функції найчастіше можуть відігравати колосальну роль. Як позитивний приклад використання латентних функцій в американських підручниках найчастіше приводиться

діяльність Генрі Форда. Він щиро ненавидів профспілки, великі міста, великі кредити і купівлю на виплат, але в міру свого просування в суспільстві він більш ніж хто-небудь інший стимулював їхній розвиток, розуміючи, що латентні, сховані, побічні функції цих інститутів працюють на нього, на його бізнес.

Але латентні функції інститутів можуть перетворювати визнані цілі цих інститутів у недоречні, завдавати значної шкоди нормам інституту.

Варто враховувати, що функції і дисфункції відносні, а не абсолютні. Кожна з них має два види: явний і латентний. Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Те ж саме і з дисфункцією. Наприклад, до явних функцій вищої школи відносяться придбання знань, диплома, навчання професійним ролям, засвоєння базисних цінностей суспільства. Але в неї є і сховані функції: придбання визначеного соціального статусу, зав'язування міцних дружніх зв'язків тощо. Отож, для одних важливо придбати у вузі фундаментальні знання, а для інших – зав'язати знайомства. У такому випадку відбувається перетинання функцій і дисфункцій, їхньої явної і латентної форм.

Таким чином, щоб визначити дійсну картину соціального життя, необхідне вивчення не тільки явних, але в тому числі і латентних функцій. Це в першу чергу стосується політичних інститутів, у яких латентні функції розвинуті найбільшою мірою.

Крім того, необхідно враховувати, що не існує такого соціального інституту, що діяв би у вакуумі, в ізоляції від інших соціальних інститутів. Дію будь-якого соціального інституту неможливо зрозуміти доти, поки всі його взаємозв'язки і стосунки не будуть пояснені з позицій загальної культури і субкультур груп. Релігія, уряд, освіта, виробництво і споживання, торгівля, родина – усі ці інститути знаходяться в множинній взаємодії. Так, умови виробництва повинні враховувати утворення нових родин з метою задоволення їхніх потреб у нових квартирах, предметах побуту, дитячих установах тощо. У той же час система освіти багато в чому залежить від діяльності урядових інститутів; релігія може впливати як на освіту, так і на урядові заклади тощо.

Аналіз численних взаємозв'язків інститутів може пояснити, чому інститути рідко бувають здатні цілком контролювати поведінку їхніх членів, сполучати їхні дії з інституціональними ідеями і нормами.

Так, школи можуть застосовувати стандартні навчальні плани для всіх учнів, але реакція на них може бути різною в залежності від впливу родини, засобів масової інформації, церкви, вулиці тощо.

Певна гармонія у взаєминах між інститутами може бути досягнута шляхом взаємної домовленості (наприклад, взаємодії між промисловістю, торгівлею й урядом у цивілізованих країнах).

Крім того, з огляду на важливість деяких соціальних інститутів у суспільному житті, інші інститути намагаються захоплювати контроль за їхньою діяльністю. Так, наприклад, спроби впливати на інститут освіти спостерігаються серед політичних організацій, виробничих організацій, церкви тощо. Те ж саме можна сказати про вплив інших інститутів на інститут родини.

У соціальній практиці досить часто відбувається також зіткнення норм і правил декількох інститутів, в основному через приналежність особистостей до різних інститутів (класичний приклад – конфлікт між орієнтаціями на кар'єру і на родину). У цьому випадку кожен інститут прагне найбільшою мірою «відключити» індивідів, що входять у нього від виконання ролей в інших інститутах. Так, наприклад, підприємства намагаються включати діяльність дружин своїх співробітників у сферу свого впливу (система пільг, замовлень, сімейного відпочинку тощо.).

Кожен соціальний інститут має як специфічні особливості, так і загальні ознаки з іншими інститутами, серед яких можна виділити такі п'ять груп:

1. *Установки і зразки поведінки* (для інституту родини, наприклад, це будуть прихильність, лояльність, відповідальність, повага; для держави – слухняність, лояльність, субординація тощо.).
2. *Символічні культурні ознаки* (обручка, шлюбний ритуал – для родини; прапор, герб, гімн – для держави тощо.).
3. *Утилітарні культурні риси* (будинки, квартира, меблі – для родини; суспільні будинки, суспільні роботи, бланки – для держави).
4. *Кодекс усний і письмовий* (сімейні заборони і допущення – для родини, конституція і закони – для держави).
5. *Ідеологія* (романтична любов, сумісність, індивідуалізм – для родини; державне право, демократія, націоналізм – для держави).

Розвинуті інститути володіють усіма перерахованими ознаками.

Ті ж, що не мають повний набір ознак, недосконалі, цілком не розвинулися чи знаходяться в занепаді. Якщо більшість інститутів недосконалі, значить суспільство, у якому вони функціонують, знаходиться або в занепаді, або на початкових стадіях культурного розвитку.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, **соціальні інститути** (від лат. *institutum* – установлення, установа) – це історично сформовані стійкі форми організації спільної діяльності людей. Одним із перших дав розгорнуте визначення соціальних інститутів Торстейн Веблен у 1899 р. Виділяють такі види соціальних інститутів : економічні, політичні, соціальні, релігійні, соціокультурні, нормативно-орієнтуючі, нормативно-санкціонуючі, церемоніально-символічні.

2. СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ: СУТНІСТЬ, ВИДИ

Соціальні інститути тісно пов'язані із соціальними організаціями, багато соціологів називають їх складними інститутами.

Термін «організація» застосовується дуже широко. Стосовно до соціальних об'єктів він вживається в трьох змістах:

1. Організацією може називатися штучне об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання певних функцій, тобто, в цьому розумінні організація виступає як соціальний інститут з певним статусом і розглядається як автономний об'єкт (підприємство, орган влади, добровільний союз тощо.)
2. Термін «соціальна організація» може позначати і певний організований вид діяльності, тобто тут вона буде виступати як процес розподілу функцій, координації, цілеспрямованого впливу суб'єкта діяльності на об'єкт.
3. Терміном «соціальна організація» позначають також властивість соціального об'єкта, маючи на увазі міру його внутрішньої погодженості, упорядкованості, його структуру.

У яких випадках виникає організація як соціальний об'єкт, як форма соціальної спільності?

По-перше, найчастіше вони виникають тоді, коли досягнення яких-небудь загальних цілей визнається можливим тільки через досягнення індивідуальних цілей; і, по-друге, коли досягнення індивідуальних цілей виявляється можливим тільки через висування і досягнення загальних цілей. У першому випадку створюються трудові організації (підприємства й установи), у другому - акціонерні товариства і так називані масові союзні організації.

Соціальна організація має ряд характерних рис (чи ознак).

1. Вона має цільову природу, оскільки створюється для реалізації певних цілей і оцінюється через мети досягнення.
2. Для досягнення мети члени організації змушені розподілятися по ролях і статусах, тобто займати в ній певні позиції. Соціальна організація дає людині можливість задовольняти свої потреби, які йому запропоновані соціальними нормами і цінностями, що існують в даній соціальній організації.
3. Організація виникає на основі поділу праці і його спеціалізації за функціональною ознакою. Тому в них, з одного боку, мають місце різні горизонтальні структури. З іншого боку - соціальні організації завжди будуються за вертикальною (ієрархічною) ознакою: у них виділяються керуюча і керована підсистеми. Ієрархічність побудови організації забезпечує досягнення єдності мети, додає їй стійкості і ефективності.
4. Керуючі підсистеми створюють свої специфічні засоби регулювання і контролю за діяльністю організації, серед яких значну роль грають так називані інституціональні чи внутрішньоорганізаційні норми, тобто норми, що створюються діяльністю особливих інститутів, які володіють на це особливими повноваженнями. Дані інститути здійснюють і проводять нормативні вимоги в життя, контролюють їхнє здійснення. На основі дії

цих чотирьох факторів виникає певний організаційний порядок як система щодо стабільних цілей, зв'язків і норм, які регулюють організаційні зв'язки, взаємодії і відносини.

5. Соціальні організації являють собою цілісну соціальну систему. А ціле, як відзначалося в попередніх лекціях, більше своїх частин. Тому на базі поєднання різних елементів організації в ціле створюється організаційний чи кооперативний ефект – синергія (від грецького – співробітництво, співдружність), що означає приріст додаткової енергії, що перетворює суму індивідуальних зусиль її учасників. Це той ефект, що виникає в співтоваристві людей від такого додавання сил, коли $2 \times 2 = 5$ чи 6, 7... З чого ж складається цей ефект? Дослідники називають три основних його складових:

- 1) масовість, одночасність багатьох зусиль;
- 2) самі одиниці, елементи організації, включаючи до неї, стають іншими, спеціалізованими і ця спеціалізація, односпрямованість дій індивідів дозволяє також підсилити енергію, концентруючи її в одній крапці;
- 3) завдяки керуючій підсистемі дії людей синхронізуються, а це також служить могутнім джерелом підвищення загальної енергії організації.

Поряд з виділенням характерних рис організації соціологи пропонують певну їхню типологію, підрозділяючи організації на формальні і неформальні. Критерієм цього розмежування, як впливає з названих типів організації, служить ступінь формалізації існуючих у них зв'язків, взаємодій і відносин.

Формальна організація базується на такому способі організаційної побудови, в основі якого лежить формалізація зв'язків, статусів і норм. Вона має такі особливості:

1. У її основі лежить поділ праці, що виникає як результат необхідної спеціалізації і виступає у вигляді системи статусів – посад, що упорядковані в ієрархічну структуру.
2. Вона раціональна, тобто в її основі лежить принцип доцільності, свідомого руху до мети.
3. Вона безособова, тобто розрахована на індивідів, відносини між якими устанавлюються відповідно до визначеної програми, правилами, незалежно від особистісних якостей.
4. У формальній організації передбачені лише службові зв'язки між індивідами.
5. Вона підкоряється лише функціональним цілям.
6. Формальна організація має сильну тенденцію перетворюватися в бюрократичну систему.

У соціології існують протилежні оцінки і характеристики цієї системи (основоположником вчення про бюрократію є М.Вебер).

По Веберові, ідеальний тип бюрократії включає наступні властивості:

- управлінська діяльність здійснюється постійно;
- ієрархія;
- чиновник відділений від власності на засоби керування, а посада відділена від індивіда, що виконує адміністративні функції;

- управлінська діяльність стає особливою професією;
- у керуванні панує принцип безособовості.

Головне достоїнство бюрократії, по Веберові, – це висока господарсько-економічна ефективність: точність, швидкість, знання, сталість управлінського процесу, службова таємниця, єдиноначальність, субординація, зведення до мінімуму конфліктів, економічність.

Головний же недолік - ігнорування специфіки конфліктних ситуацій, дії по шаблоні, відсутність необхідної гнучкості.

Сьогодні соціологи вважають одними з головних недоліків бюрократичного керування організацією наступне:

- недобровільність підпорядкування, що веде до частих конфліктів;
- несприйнятливості таких організацій до нововведень;
- відсутність можливостей для керування творчими процесами;
- протиріччя між централізованим керуванням і професіоналізмом;
- перетворення цілей організації в засоби захисту матеріальних інтересів особливих груп людей - правлячої еліти.

Як протизвага і компенсація недоліків формальних організацій виникають і функціонують неформальні організації, що являють собою спонтанно сформовану систему соціальних зв'язків, норм, дій, які є продуктом міжособистісного і міжгрупового спілкування. Неформальні організації виникають там, де несправність формальної організації викликає порушення важливих для життєдіяльності всього соціального організму функцій. Вони компенсують його за рахунок самоорганізації і саморегуляції, в основі яких лежить певна спільність інтересів організації і її членів. Неформальна організація припускає особистісні неформалізовані службові стосунки, що носять ситуативний характер; превалюють групові норми, а спонтанна взаємодія людей додає гнучкості організаційній поведінці. Неформальна організація створює великі можливості для творчої, продуктивної діяльності, розробки і впровадження нововведень.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, у процесі свого функціонування соціальні інститути взаємодіють із соціальним середовищем, в якості якого виступає суспільство. Основою цієї взаємодії служить реалізація головної функції соціального інституту – задоволення конкретних суспільних потреб.

3. РОДИНА ЯК НАЙВАЖЛИВІШИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Класичним прикладом простого соціального інституту є інститут родини.

Родина - це засноване на шлюбі і кривному спорідненні об'єднання людей, пов'язаних спільністю побуту і взаємною відповідальністю.

Первісну основу сімейних стосунків складає шлюб. **Шлюб** - це історично мінлива соціальна форма стосунків між жінкою і чоловіком, за допомогою яких суспільство упорядковує і санкціонує їхнє статеве життя і встановлює їхні подружні і родинні права й обов'язки.

Родина, як правило, є більш складною системою стосунків, ніж шлюб, тобто вона може поєднувати не тільки чоловіків, але і їхніх дітей, а також інших родичів. Тому родину варто розглядати не просто як шлюбну групу, але як соціальний інститут, тобто систему зв'язків, взаємодій і відносин індивідів, що виконують певні функції.

Виділення інституту родини з інших інститутів суспільства і ретельне його вивчення не випадкові. Саме родина визнається всіма дослідниками основним носієм культурних зразків, наслідуваних з покоління в покоління, а також необхідною умовою соціалізації особистості.

У більшості примітивних суспільств **родина** — це єдиний реально функціонуючий інститут. Наприклад, серед сучасних племен Центральної Африки, багатьох народів Півночі ми не побачимо навіть натяку на інші форми соціальних інститутів: родина заповнює все життя цих людей. Усі питання розподілу влади, продуктів тощо, зважаються в рамках окремих родин. Іншими словами, примітивні суспільства не мають фізичних і соціальних потреб, що повинні задовольняти соціальні інститути, крім інституту родини. Зі збільшенням розмірів племен зростає складність культури, з'являється необхідність у формальній політичній організації. Голови родин починають поєднуватися в племінні ради, племена – у конфедерації, що зрештою приведе до появи і розвитку бюрократії.

Ми бачимо, що родина є основою всіх соціальних інститутів, і, говорячи про розвиток родини, маємо на увазі розвиток суспільства в цілому.

Родина як соціальний інститут проходить ряд етапів, послідовність яких складається в сімейний цикл чи життєвий цикл родини. Головними з цих фаз є такі: 1) *вступ у шлюб* – утворення родини; 2) *початок дітородіння* – народження першої дитини; 3) *закінчення дітородіння* – народження останньої дитини; 4) *«порожнє гніздо»* – вступ у шлюб і виділення з родини останньої дитини; 5) *припинення існування родини* – смерть одного з чоловіків.

У соціології прийняті такі загальні принципи виділення типів сімейної організації.

Насамперед, виділяють подружню, чи нуклеарну родину, тобто подружню пару з дітьми, що не знаходяться в шлюбі. Крім того, існує поняття споріднена родина, що ґрунтується не тільки на родинних відносинах, але і на кривному спорідненні великого числа членів малої групи, тобто це все родичі з їхніми чоловіками і дітьми. Значення цих двох форм родин для суспільства неоднаково. Раніш переважаюче значення мала споріднена родина, коли більш

міцними і вагомими були кровні зв'язки. Сьогодні ж, хоча й існує споріднена родина для сімейних зборів, торжеств тощо, найважливіші соціальні функції виконуються нуклеарною родиною (на практиці і законодавчо це виявляється, наприклад, у тім, що закони і моральні норми вимагають, щоб батьки підтримували своїх дітей, але нічого не говорять про обов'язки стосовно братів, сестер чи дядьків та тіток).

Сучасне суспільство характерне ослабленням родинних зв'язків, отже, перевагою нуклеарної родини над спорідненою.

Характерною рисою оцінки сімейних відносин найчастіше є етноцентризм тобто підхід до аналізу сімейних звичаїв, підвалин з погляду сімейного досвіду свого суспільства. Особливо це стосується форм шлюбу. Європейцям, наприклад, здається протиприродним укладання шлюбу за змовою, що є традиційним в Азії. А навіть для сучасних азіатів дивним здається шлюб, заснований не на виборі батьків. Базуючись на позиціях етноцентризму, ми жалкуємо молодих людей в інших суспільствах тому, що при виборі партнера вони не мають волі, а вони жаліють нас, позбавлених батьківської опіки. Але і ті й інші молоді люди не почувають себе нужденними в жалості.

Багато в чому від культурних традицій залежить і практика вибору партнера. Більшість суспільств обмежує вибір партнера в шлюбі тим, що дозволяє вибирати його тільки поза визначеною вузькою групою. Це явище називається екзогамією (це обмеження застосовується для запобігання кровозмісних зв'язків).

У примітивних же суспільствах, навпроти, ще досить часто зустрічаються вимоги, коли вибір партнера в шлюбі можливий лише в межах своєї групи; такий культурний зразок називається ендогамією. У сучасному світі поширена расова і станова ендогамія (коли забороняється вибирати партнера з іншим кольором шкіри чи з нижчих шарів суспільства). Ендогамія в чистому вигляді характерна для закритих груп (типу каст в Індії), де шляхом ендогамних шлюбів підтримується їхня закритість.

Шлюб і родина – поняття історичні. Як уже відзначалося, родина, як соціальний інститут, виникає із самого початку формування людського суспільства. На перших етапах стосунки між чоловіком і жінкою регулювалися племінними і родовими звичаями. З оформленням держави, релігійних і моральних норм регулювання статевого життя здобуває відповідно релігійний, правовий і моральний характер. Це було не тільки історично закономірним, але й історично прогресивним явищем. На ранніх етапах розвитку в більшості суспільств практикувалася полігамія, тобто форми шлюбу, при яких існує більш одного партнера в шлюбі. Можливі три форми полігамії:

1. *Груповий шлюб*. При який кілька чоловіків і кілька жінок знаходяться одночасно між собою в шлюбних відносинах (існує і зараз на Маркізьких островах).
2. *Поліандрія*, коли одна жінка має кільки чоловіків (Південна Індія і Тибет, де чоловіче населення значно перевершує по чисельності жіноче).
3. *Полігінія чи багатоженство* (найбільше характерне для мусульманських країн). Причому, не слід вважати в даному випадку жінок нещасливими,

швидше за все, статус жінок у такому суспільстві навіть більш високий, чим у моногамному. По-перше, тільки дуже забезпечені люди можуть дозволити собі мати декількох дружин; по-друге, обов'язки між дружинами чітко розподілені, а перша дружина часто впливає на поведінку чоловіка; по-третє, життя всіх дружин у достатньою мірою забезпечена, і вони, як правило, не бажають для себе іншої долі.

Родина у всіх суспільствах розвивається як інституціональна структура, метою якої є вирішення певних соціальних задач. Які ж її функції як соціального інституту? Слід зазначити, що не всі вчені дають однакову класифікацію функцій родини як за їх кількістю, так і за пріоритетністю. До того ж кількість і значимість тих чи інших функцій змінюється в залежності від зміни суспільства, а, отже, і форм і задач родини.

У сучасному суспільстві можна виділити такі основні функції:

1. *Репродуктивна* – відтворення нових членів суспільства, регулювання народжуваності (запобігання демографічних спадів чи вибухів). Родина – це основний інститут, відповідальний за відтворення нових членів суспільства. Інші шляхи неефективні і, як правило, соціально не схвалюються.
2. *Соціалізації*. Незважаючи на велику кількість інститутів, що беруть участь у соціалізації особистості, центральне місце в цьому процесі, безумовно, займає родина, тому що саме тут відбувається перша соціалізація індивіда, закладаються основи його особистості. Численні досвіди в історії по колективному вихованню дітей, у тому числі й у нас у країні, не дали позитивних результатів (труднощі в первинній соціалізації, що в основному виявляється в копіюванні дітьми моделей поведінки дорослих членів родини, виникають у тому випадку, якщо дитина виховується в так називаній неблагополучній родині).
3. *Сексуального регулювання*. Родина – це головний інститут, через який суспільство упорядковує, направляє і регулює природні сексуальні потреби людей, хоча практично кожне суспільство має альтернативні шляхи задоволення сексуальних потреб. Незважаючи на те, що існують певні норми подружньої вірності, більшість суспільств легко прощає порушення цих норм. При цьому, як ніде, спостерігається відхилення реальної культури від ідеальної. Особливо наочне розходження норм сексуальної поведінки виявляється стосовно дошлюбного сексуального досвіду молодих людей. У багатьох сучасних суспільствах вступ у шлюб дівчів вважається абсурдним, а дошлюбні сексуальні зв'язки служать підготовкою до шлюбу. З іншого боку, у патріархальних родинах дошлюбний сексуальний досвід строго забороняється (принаймні, стосовно жінок).
4. *Емоційного задоволення*. Доведено, що потреба людей у близькому довірливому спілкуванні, інтимності, емоційному вираженні почуттів близьким людям є життєво необхідним елементом існування. Психіатри вважають, що основною причиною емоційних і поведінкових труднощів у спілкуванні і навіть фізичних хворобах є відсутність любові і тепла в

родині. А серйозні злочини і негативні відхилення набагато частіше відбуваються в тих, хто в дитинстві був позбавлений турботи в родині.

5. *Сфера первинного соціального контролю* – моральна регламентація поведінки членів родини в різних сферах життєдіяльності, а також регламентація відповідальності і зобов'язань між чоловіками, батьками і дітьми, представниками старшого і середнього поколінь.
6. *Соціально-статусна* – надання певного статусу членам родини, відтворення соціальної структури. (Це насамперед стосується таких статусів, як національність, місце в міській чи сільській культурі, приналежність до визначеного прошарку тощо.). Початок майбутнього потрібно шукати в родині людини.
7. *Захисна* – фізичний, економічний і психічний захист членів родини.
8. *Господарсько-побутова* – підтримка фізичного здоров'я, нагляд за дітьми і старими.
9. *Економічна* – здобуття матеріальних коштів одних членів родини для інших, економічна підтримка неповнолітніх і непрацездатних членів суспільства.

Для розуміння родини як соціального інституту велике значення має аналіз рольових відносин у родині.

Сімейна роль - одна з видів соціальних ролей людини в суспільстві. Вони підрозділяються на подружні (дружина, чоловік), батьківські (мати, батько), дитячі, міжпоколінні і внутрішньопоколінні (дід, бабка; старший, молодший). Для правильного виконання своєї ролі людина повинна вірно уявляти свій рольовий образ і своє місце в рольовій сімейній структурі, опанувати гнучкістю рольової поведінки (наприклад, людина зі слабкими вольовими якостями, хоча і старша за віком чи за статусом, – чоловік – навряд чи зможе в сучасних умовах виконувати роль голови родини).

Рольові стосунки в родині можуть характеризуватися рольовою згодою чи рольовим конфліктом. Останній виникає у випадках, коли: 1) невірне уявлення про рольові образи у членів родини; 2) невідповідальність рольових очікувань і рольових вимог (міжрольовий конфлікт у багатопоколінних родинах, де подружжя другого покоління одночасно є і дітьми, і батьками, і повинні відповідно сполучати протилежні ролі; 3) мається внутрішньорольовий конфлікт, при якому одна роль містить у собі суперечливі вимоги (жінка - мати, господарка, робітниця). Конфлікт може поглибитися, якщо дружина займає більш високий статус у соціальній чи професійній сфері і переносить рольові функції свого статусу у внутрішньосімейні стосунки.

У сучасній соціологічній літературі існує дуже розгалужена характеристика типів родин, у яких виділяються:

1. *За соціально-класовою ознакою* – родини робітника, працівника с/г праці, представника інтелектуальної праці тощо.
2. *За типами населення* — міська, сільська.
3. *За національною ознакою* – однонаціональна, міжнаціональна.
4. *За часом існування* – а) родина молодят (тільки що народжена); б) молода родина (до 3-х років спільного життя); в) родина, що чекає дитини; г)

родина середнього подружнього віку (від 3-х до 10-ти років спільного проживання); д) родина старшого подружнього віку (10-20 років подружнього життя); е) літні подружні родини.

5. *За кількісним складом* – а) бездітні, де протягом 10 років спільного життя не з'явилася дитина (таких родин на Україні близько 20% від загальної кількості родин. Причому, тільки близько 20% з них не можуть мати дітей за медико-біологічних причин, інші просто не бажають мати дітей); б) одnodітні родини (у містах України їх близько 54%, а в сільській місцевості - 38-40%); в) малодітні (не більш 2-х дітей); г) багатодітні (трьох і більш дітей); д) неповні родини, у яких представлений лише один батько з дітьми.
6. *За структурою* – а) проста, окрема чи нуклеарна (нуклеа-ядро) родина; б) складна родина (чи розширена), що складається з представників декількох поколінь (по Україні в даний час більш 65% молодих людей проживає в таких родин); в) велика родина, що складається з трьох і більш подружніх пар (тобто родина батьків і декількох дітей зі своїми родин). В Україні такі родини зараз украй рідкі, частіше зустрічаються в Білорусії, Середній Азії тощо.
7. *За розподілом влади* - а) авторитарна, заснована на владі одного з чоловіків (причому, у даний час в Україні з загальної маси родин одну шосту частину складають родини матриархатного типу, з жінкою на чолі, а одну восьму – патриархатного, з чоловіком на чолі); б) егалітарна-(рівноправна) родина.
8. *За особливими умовами життя* – а) студентські родини, що характеризуються, як правило, відсутністю власного житла, майже повною матеріальною залежністю від батьків, але в той же час відрізняються великою емоційністю, активністю, згуртованістю, прогресивністю; б) дистатні родини, тобто ті, котрі юридично зафіксовані, а практично їх немає. Таких родин в Україні нараховується близько 5% (родини моряків, артистів, полярників, космонавтів, геологів тощо.).
9. *За якістю стосунків* – а) благополучні, щасливі; б) стійкі; в) проблемні (немає взаємопорозуміння, сварки); г) конфліктні; д) соціально неблагополучні (родини алкоголіків, наркоманів тощо.).

У сучасному суспільстві спостерігається процес послаблення родини як соціального інституту, зміна її соціальних функцій, нерольових сімейних стосунків. Родина втрачає свої ведучі позиції в соціалізації індивідів, в організації дозвілля й інших найважливіших функцій. Зокрема, істотно змінилася роль жінки в родині і суспільстві, що значно змінило характер функціонування родини і спричинило за собою ряд позитивних і негативних для суспільства наслідків. З одного боку, воно сприяло росту самосвідомості жінки, рівності в подружніх стосунках; з іншого боку, збільшило конфліктну ситуацію, вплинуло на демографічну поведінку, призвело до зниження народжуваності і збільшення рівня смертності.

Усе це дозволило говорити сьогодні про кризу родини, що є породженням індустріалізації суспільства. Вона виражається в наступному:

- скороченні народжуваності і падінні приросту населення;

- збільшенні чисельності жінок у порівнянні з чисельністю чоловіків (в основному в старшому поколінні, які перенесли війну);
- зменшенні середнього розміру родин;
- збільшенні смертності;
- падінні продуктивності праці в суспільному господарстві;
- зростанні потреб і скороченні можливостей для їхнього задоволення;
- легковажному ставленні до шлюбу і родини;
- міфі про особливі якості чоловіка в порівнянні з жінкою;
- зневазі до принципів честі, цинізму і пияцтва;
- відсутності самодисципліни і статевої розбещеності;
- високому числі розводів (розпадається кожна третя родина).

Криза родини породжує ряд проблем у сучасному суспільстві:

- створює складності для вступу до шлюбу;
- веде до постаріння населення (через низьку народжуваність);
- веде до росту самотності;
- приводить до скорочення трудових ресурсів;
- створює труднощі соціалізації єдиних дітей у родині тощо.

Розв'язувати ці проблеми покликана соціальна і демографічна політика уряду. Однак вони в Україні сьогодні представляють собою безсистемний набір пільг, розміри яких визначаються не нестатками родини, а можливостями державної скарбниці. В результаті пільги виявляються не ефективними. Прийшов час переходити від політики пільг до політики доходів, тобто для того, щоб були не потрібні (крім крайніх випадків), і родина сама могла себе утримувати. Необхідно також підвищувати престиж сімейного життя (як це уже відбувається на Заході); збільшувати зацікавленість підприємств у правильній демографічній політиці; формувати нові стосунки між чоловіком і жінкою в родині (нерівність між чоловіком і жінкою – одна з основних причин розпаду молодих родин).

Серед основних задач, що стоять перед державою в справі зміцнення родини, у числі першорядних можна виділити такі:

- удосконалювання законодавства по охороні, захисту родини;
- розробка заходів, спрямованих на збільшення народжуваності, охорону материнства і дитинства;
- турбота про старих;
- підтримка молодих родин.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Відтак, класичним прикладом простого соціального інституту є інститут родини.

Родина, як соціальний інститут, проходить ряд етапів, послідовність яких складається в сімейний цикл чи життєвий цикл родини.

У сучасному суспільстві спостерігається процес послаблення родини як соціального інституту, зміна її соціальних функцій, нерольових сімейних стосунків. Зокрема, істотно змінилася роль жінки в родині і суспільстві, що значно змінило характер функціонування родини і спричинило за собою ряд позитивних і негативних для суспільства наслідків. Розв'язувати ці проблеми покликана соціальна і демографічна політика уряду.

4. ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Освіта – складне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і переробки знань, і соціального досвіду; воно досліджується різними галузями суспільних наук. Так, педагогіка вивчає безпосередньо освітній і виховний процеси у всіх ланках, методичні і дидактичні основи.

Психологія має об'єктом освіти як джерело формування особистості.

Політологія розглядає зв'язки освіти з політикою й ідеологією, економічна теорія – матеріальну базу освіти. Соціальна філософія, розглядаючи освіту як соціальне явище і соціальну систему, досліджує фундаментальні основи освіти.

Соціологія ж вивчає соціальний аспект, що дозволяє розглянути освіту через призму суспільних відносин, його взаємодію із суспільством, вплив на суспільний розвиток, сфери і структури.

Освіта – специфічна галузь громадського життя, найважливіша передумова рішення основних задач суспільства, необхідна умова суспільного відтворення й успішної трудової діяльності, формування кадрів для економіки, держави і політичного життя, для всіх інших сфер розвитку суспільства. На основі освіти формується і всебічно розвивається особистість, здійснюється її входження в життя.

Освіта – сфера прилучення людей до культури і мистецтва, рівень освіти – міряло цивілізації і культури будь-якого суспільства, важливий показник його прогресивного розвитку.

Особливе значення має взаємодія освіти із соціальною структурою суспільства. З одного боку, соціальна структура, що виражає сформовані суспільні відносини, визначає рівні, темпи і зміст освіти. З іншого боку, розвиток професійної і фахової освіти впливає на соціальну структуру, зміну співвідношень між чисельністю соціальних груп.

Соціальні функції освіти – передача накопичених людством знань;

- наступність соціального досвіду й у цілому духовна наступність поколінь;
- соціалізація особистості, нагромадження нею інтелектуального, морального і фізичного розвитку;
- працевлаштування випускників навчальних закладів.

В умовах переходу до ринкових відносин соціальні функції освіти здобувають особливе значення через виникаючі в суспільстві економічні, соціальні труднощі і наростаюче безробіття.

ЦІЛІ ОСВІТИ:

- екстенсивна – припускає найбільш повну передачу накопиченого досвіду і знань;
- інтенсивна – у широкому використанні і розвитку отриманих знань, їхньому удосконалюванню, розвитку власних творчих потенціалів;
- продуктивна – підготовка до трудової діяльності.

Визначальне значення для системи освіти має залежність від суспільних умов: кожен державний лад прагне підготувати віддану йому молодь, особливо кадри фахівців для апарата політичної і державної влади, народного господарства. Це виражається у певній політичній спрямованості навчальних закладів, підборі кадрів, спрямованості навчальних програм, методах комплектування учнів, їхнього соціального складу тощо. У той же час треба враховувати, що ця залежність усе-таки відносна, оскільки наукові знання самі по собі мають загальнолюдський, а не класово-політичний, становий характер.

Зміни в державному устрої України, які відбулися на початку 90-х років, перетворення її в суверенну державу внесли істотні корективи в діяльність освітніх установ. Упор на національні аспекти навчання і виховання учнів, ідеологічний плюралізм, відмовлення від соціалістичної ідеї сприяли виникненню і функціонуванню поряд з державними приватних середніх і вищих закладів, привели частково до відновлення керівних кадрів системи освіти, переорієнтували на інші цінності.

Освіта не може бути вільною від ідеології і політики, поки такі фактори діють у суспільстві. Тому в основі освіти, що складається з навчання і виховання, лежать загальнолюдські цінності: гуманізм, патріотизм, демократія, мир, дружба між народами, згода між національними і релігійними спільнотами, соціальна справедливість, працьовитість, повага до національної і світової культури тощо.

На цих же цінностях базувалася і комуністична ідеологія, що була єдиною й обов'язковою для всіх навчальних закладів. У сучасних умовах в Україні немає якої-небудь офіційної ідеології, яка була б обов'язковою для всіх, але це не означає, що освіта вільна тепер від всякої ідеології. Просто на зміну комуністичній одноманітності, однобічності прийшла можливість самостійного світоглядного і політичного вибору. Конституцією України проголошується рівність всіх ідеологій, що є в суспільстві, за винятком тих, котрі пропагують війну і насильство, розпалення національної, релігійної ворожнечі між людьми.

З початку 90-х років в системі освіти України відбулися істотні зміни:

- в усіх ланках освіти виникли нові структури: гімназії, ліцеї, коледжі; ряд вищих навчальних закладів реорганізований у галузеві університети й академії; приватні елітні вузи;
- введено нові форми атестації вузів і встановлено чотири рівні їхньої акредитації в залежності від якісного показника діяльності вузу;
- здійснюється поступовий перехід на рейтингову систему підготовки фахівців.

У той же час перед системою освіти в Україні виникла безліч проблем:

- девальвація соціального престижу освіти;

- знижується освіченість і інтелектуальний рівень педагогів, їх трудова і суспільна активність;
- знижується рівень знань випускників шкіл і вузів;
- загострюється протиріччя між навчанням і вихованням учнів і студентів в результаті ослаблення уваги до формування їхніх особистісних якостей;
- відбувається зростання числа фахівців з вищою освітою при одночасному зниженні якості їхньої праці;
- якісні характеристики системи освіти в Україні на сьогоднішній день не відповідають рівню світових вимог.

В сучасних умовах система освіти, володіючи відносною самостійністю і стабільністю, опинилась в протиріччі із суспільством, що змінило орієнтири розвитку. Криза освіти, яку переживає Україна досить глибока і багатоліка.

Задача виведення освіти в Україні з кризи на рівень розвинутих країн світу ставиться в розробленій педагогами і вченими державній національній програмі «Освіта. Україна ХХІ століття», в якій певні стратегія і тактика розвитку освіти до 2000 року і перспективи, курс на створення життєздатної системи безупинного навчання і виховання, забезпечення можливості постійного духовного самовдосконалення особистості. Тут сформульовані найважливіші принципи реформи освіти:

- демократизація освіти і розширення автономії навчальних закладів з урахуванням розвитку партнерства учнів, студентів і їхніх педагогів;
- гуманізація освіти, що складається у твердженні людини як вищої, соціальної цінності, гармонії у відносинах людини і навколишніх його умов;
- гуманітаризація освіти, покликана формувати у свідомості учнів цілісну наукову картину світу, їхня духовність і творче мислення;
- національна спрямованість освіти, її органічна сполука з національною історією і народними традиціями;
- безперервність освіти, перетворення її в процес, що діє протягом усього життя людини;
- неподільність навчання і виховання.

Розробляється науково обґрунтована методика вивчення потреби держави у фахівцях різних профілів і визначення відповідних наборів студентів з урахуванням розвитку народного господарства, особливостей регіонів України.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

Виходячи з вищевикладеного, *освіта* – складне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і переробки знань, і соціального досвіду; воно досліджується різними галузями суспільних наук: педагогікою, психологією, соціологією. **Соціальні функції освіти:** передача накопичених людством знань; наступність

соціального досвіду й у цілому духовна наступність поколінь; соціалізація особистості, нагромадження нею інтелектуального, морального і фізичного розвитку; працевлаштування випускників навчальних закладів.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Таким чином, кожний соціальний інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Найбільш повну класифікацію функцій представила так називана «інституціональна школа», представники якої (С.Лиже, Д.Ландберг і ін.) виділили чотири основні функції соціальних інститутів: відтворення членів суспільства, соціалізація, виробництво і розподіл, керування і контроль. Однак не менш справедливі в класифікації функцій соціальних інститутів й інші школи.

У процесі свого функціонування соціальні інститути взаємодіють із соціальним середовищем, в якості якого виступає суспільство. Основою цієї взаємодії служить реалізація головної функції соціального інституту – задоволення конкретних суспільних потреб.

ТЕМА № 5. «СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ» (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Сутність і форми соціального контролю
2. Поняття девіантної і конформної поведінки
3. Концепції девіантної поведінки

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ю.Г. Основы социологии и политологии. – М.: 2 изд., доп., 2019.
2. Горлач Н.Л, Кремень В.М. Соціологія. Підручник. – К: Центр навчальної літератури. 2019.
3. Касьянова В.В Социология. М.; 2019.
4. Ленова О.В. История классической социологии. М; 2019.
5. Мкртчян Е.Р. Основы социологии: учебное пособие. Волгоград, 2017.
6. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
7. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

пояснити сутність терміну «соціальний контроль» і «девіація», проаналізувати зміст основних теорій девіації, розкрити взаємозв'язок з девіацією таких категорій як норма, аномія, та виявити специфіку типових проявів девіантної поведінки людей.

ВСТУП

Термін «соціальний контроль» був введений у науковий обіг французьким соціологом Г.Тардом, який розглядав його як найважливіший засіб виправлення кримінальної поведінки і повернення злочинця в «нормальне» суспільство. Слід зазначити, що у роботах цілого ряду західних соціологів проблема соціального контролю розроблялася в тісному зв'язку з вирішення завдання забезпечення контролю над девіантною поведінкою і особливо – агресивними формами її прояву.

Задачі лекції: охарактеризувати основні шляхи девіантної поведінки, їх особливості у перехідному суспільстві, розкрити сутність діагностики девіантної поведінки.

Ключові слова: «соціальний контроль», «ізоляція», «відокремлення», «реабілітація», «соціальна шкала оцінок», «форми девіантної поведінки», «конформізм», «ритуалізм», «бунт».

1. СУТНІСТЬ І ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Для того, щоб суспільство функціонувало нормально, складові його індивіди повинні надходити у відповідності з встановленими соціальними нормами. Тільки в цьому випадку їх поведінка може бути прогнозованим, і суспільство буде з великою часткою ймовірності знати, чого можна чекати від своїх членів у тій чи іншій конкретній ситуації. Відповідність поведінки індивідів прийнятим у суспільстві нормам дуже важлива, і у товариства є для його забезпечення спеціальний механізм - соціальний контроль.

П. Бергер пише з цього приводу: "Соціальний контроль є одним з найбільш загальноприйнятих понять в соціології. Їм позначають найрізноманітніші засоби, що будь-яке суспільство застосовує для обуздання своїх непокірних членів. Ні одного суспільства не може обійтися без соціального контролю. Навіть невеликій групі людей, які випадково зібралися разом, доведеться виробити власні механізми контролю, щоб не розпастися в найкоротші терміни".

Соціальний контроль - це система методів і стратегій, за допомогою яких суспільство спрямовує поведінку індивідів.

У повсякденному сенсі соціальний контроль зводиться до системи знаків і санкцій, за допомогою яких індивід погоджує свою поведінку з очікуванням ближніх і власними очікуваннями від навколишнього соціального часу. По відношенню до індивідуальної поведінки соціальний контроль проявляється як обмежуюча зовнішня сила - аналогічно тому, як на нашу поведінку впливають обмежувальний вплив закони фізики. Дитина, яка опекла палець, навчається обережно поводитися з вогнем та в подальшому в своїй поведінці вважається з фізичними законами.

Однак таке схематичне розуміння виявляється недостатнім. Воно породжене механічним детермінізмом і спрощеним психологізмом. В дійсності соціальний контроль є суто зовнішнім по відношенню до індивіда лише в ранні роки життя, коли поведінка дитини постійно коригують ззовні батьки, вихователі, вчителі. В цей період відповідність вчинків індивіда прийнятим нормам забезпечується зовнішніми санкціями.

В процесі дорослішання і соціалізації відбувається інтерналізація соціальних норм. Це означає, що поведінка індивіда все більше керується внутрішніми регуляторами: на його особистість органічно включаються загальноприйняті стандарти поведінки, які відтепер він сприймає як складову частину самого себе, "другу натуру". Усім нам знайома ситуація, коли є всі можливості зробити безкарно і без відома інших вигідний або приємний для нас, але ми так не робимо, тому що нам "не дозволяє совість". Голос совісті - це і є внутрішній самоконтроль, який насправді являє собою "овнутренний" контроль з боку суспільства.

Соціологи і психологи завжди прагнули розкрити механізм "овнутрення" соціального контролю. Дюркгейм, наприклад, промовляв про "моральне виховання" як найбільш тонкому і досконалому знаряддя примусу суспільством індивіда. Фрейд прийшов до цієї ідеї іншим шляхом. Він показав, що в

структурі особистості є особливий пласт - "Згори-Я" - формується шляхом засвоєння батьківських заборон в дитинстві. "Понад-Я" функціонує як внутрішній цензор, який знаходиться поза сферою свідомості і непомітно для останнього витісняє і не пропускає до усвідомленням соціально заборонені потягу і імпульси.

Якщо продовжувати далі думка Фрейда, як інтерпретував її Парсонс, можна сказати, що соціальний контроль ґрунтується на здатності актора поглянути на свій вчинок очима іншого актора. І для того, щоб такий погляд не сприймався самим актором як насильство, що йде ззовні, потрібно, щоб Я та Інший ст своїх взаємодіях визнавали, що дотримуються однієї і тієї ж нормативної системи. Відтак, соціальний контроль недоведений до примусу, нехай навіть символічному. Це не соціальна дресура, а заклик суспільства до автономії індивіда керувати своїм власним розвитком. Ефективність соціального контролю забезпечується саме його «овнутренням», коли він сприймається як власне вільне рішення.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, сутність соціального контролю полягає в прагненні суспільства і різних складових його спільнот зміцнювати конформізм своїх членів, культивувати соціально бажані форми поведінки, перешкодити девіантній поведінці, а також повернути девіанта в русло дотримання соціальних норм.

2. ПОНЯТТЯ ДЕВІАНТНОЇ І КОМФОРТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Соціальна поведінка, що не відповідають нормі, розглядається більшістю членом суспільства як негоже і неприпустиме, називається відхиляється від норми, або девіантною.

Девіантність не слід розуміти як об'єктивне якість конкретної поведінки. Це відносне, оціночне поняття. Соціальна норма різниться у різних класів і груп одного і того ж суспільства. Вбивство, садизм, злодійство, інцест і сексуальне насильство всюди вважаються девіаціями. Вітчизняні дослідники Я.І. Гилинский і В.С. Афанасьєв відносять до категорії девіантної поведінки пияцтво і алкоголізм, наркоманію, злочинність, самогубство. Іноді у цю ж категорію включають пристрасть до азартних ігор і психічні розлади.

Найбільш небезпечні для суспільства форми поведінки зазвичай визначаються вже не просто як девіантні, але як делинквентные і кримінальні. Відхильна поведінка - це збірний термін, який включає в себе три більш конкретні форми порушення соціальних норм: власне девіантна або девіантна у вузькому сенсі, делинквентное і кримінальне.

Делінквентна поведінка - це вчинки, які можна кваліфікувати як злочини. Нарешті, історичне, інтелектуальний та моральний розвиток суспільства сприяє зміні уявлень про соціальну норми і девіації. Девіації заразливі. Суспільство,

ставлячись до них уважно, має можливість отримати з існування девіацій якийсь позитивний досвід.

По-перше, виявлення девіацій і публічне оголошення їх такими сприяє зміцненню соціальної конформності - готовності підкорятися нормам більшості решти населення.

По-друге, засудження девіації дозволяє суспільству контрастніше побачити, що він приймає в якості норми.

По-третє, піддаючи колективному осуду порушників норм, група зміцнює власну згуртованість і єдність.

По-четверте, виникнення і тим більш широке поширення в суспільстві девіацій сигналізує про те, що соціальна система функціонує неправильно. Зростання злочинності свідчить про те, що в суспільстві багато незадоволених людей, низький рівень життя більшості населення, надто нерівномірно відбувається розподіл матеріальних благ.

Антиподом девіантної поведінки є соціальна комфортність - підпорядкування індивіда прийнятим у суспільстві нормам. Будь-яка соціальна дія містить якийсь мінімум комфортності. Однак не слід плутати комфортність і комфортизм. Вимога від індивіда комфортності - це всього лише нормативний аспект соціальної дії.

Те, що вранці вмивалися і чистимо зуби, входячи в приміщення, вітаємося, виходячи - прощаємося, все це прояв нашої комфортності, в цьому нічого немає нічого від конформізму. Девіація і покарання девіанта сприяють усвідомленню кордонів соціального допустимого і виконують роль факторів, що спонукають індивідів підтверджувати свою комфортність. Дюркгейм вводить поняття аномії - такого стану суспільства, що характеризується розкладанням системи цінностей, тотальним соціальною кризою, наявністю суперечності між заявленими суспільством цілями і неможливістю для більшості індивідів їх реалізації. Людям в стані аномії все важче координувати свою поведінку з нормами, які стають все більш неясними або суперечливими.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, сім'я, школа, система освіти, засоби масової інформації, громадська думка, трудові колективи, соціальні спільноти, відносини між ними, - такий перелік носіїв цілеспрямованого впливу на людей, які тяжіють до деформації особистості, що призводять до правопорушень і злочинів.

3. КОНЦЕПЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

Американський соціолог Р.Мертон спробував застосувати підхід Дюркгейма до аналізу сучасної соціальної дійсності. Для сучасного американського, так і в цілому західного суспільства вищою цінністю і метою індивідуального життя став успіх, виражений в матеріальному достатку, кар'єрі, соціальному визнанні. встановлених суспільством цілей, але обирають інші засоби їх досягнення.

Мертон виділяє п'ять типових реакцій, які можуть бути:

1) Конформність - нормальна поведінкова реакція, коли індивіди приймають затверджені суспільством цілі та засоби їх досягнення.

2) Інновація - реакція, яка полягає в тому, що індивіди дотримуються встановлених суспільством цілей, але обирають інші засоби їх досягнення.

3) Ритуалізм - форма соціальної поведінки, коли проголошені суспільством цілі повністю або наполовину знецінені в очах індивідів, але індивіди як механічно користуються засобами їх досягнення.

4) Ретритизм - поведінка, засноване на відкиданні і цілей і засобів, запропонованих суспільством. Так ведуть себе ізгоями суспільства - бродяги, наркомани, занепаді люди.

5) Бунт - отверження старих соціально прийнятих цінностей і коштів та заміна їх новими. Така форма поведінки характерна для революціонерів, радикалів.

Теорія аномії Мертона дозволяє пояснити багато видів девіантної поведінки, але не всі. Наприклад, критики стверджують, що Мертон виходить з уявлення про наявність у суспільстві єдиної системи цінностей, але це не так. Розвинені і в особливості багатонаціональні суспільства характеризуються ціннісним плюралізмом.

Серед інших теорій походження девіації слід виділити:

- **теорію наслідування** французького соціолога Г.Тарда. Згідно цієї теорії, злочинцями стають тому, що з ранніх років потрапляють в злочинне середовище або середовище людей, явно схильних девіації.
- **теорію диференціальної асоціації** Сазерленда, дуже схожу на теорію Тарда. Суть її в тому, що на індивіда впливає соціальна середа. Чем триваліше його контакти з криміногенної середовищем, тим більше ймовірність, що в його поведінці виникнуть девіації. Цю групу теорій називають теоріями культурного перенесення.
- **теорію конфлікту**. Незважаючи на численність варіацій теорії конфлікту в сучасній соціології, суть її в загальних рисах можна звести до наступного: девіантна поведінка є продуктом конфліктної ситуації у суспільстві, що склалася навколо проблеми соціального нерівності. Пригноблені соціально та економічно класи змушує своїм трагічним становищем до скоєння вчинків, які розглядаються пануючими класами як девіантні. Інша категорія девіацій - алкоголізм, жорстоке зображення з членами сім'ї, наркоманія тощо - виникають як наслідок моральної розбещеності та соціального відчуження, теж впливають їх ситуації в суспільстві.
- **теорію ярликів**. Її представники - Э.Лемерт, Г.Бекер, К.Эриксон - вважають, що девіантна поведінка визначається не змістом самих вчинків, а їх соціального оцінкою. Тому не всяке порушення соціальних норм разцінюється суспільством, як девіація. Існує первинна девіація, коли людина порушує ті чи інші норми, але може не понести за це покарання. Так за одні й ті ж, припустимо, хуліганські дії чорношкіру засудять швидше, ніж білого, бідного - швидше, ніж багатого. Факт

покарання за вчинений злочин стає його основним публічним визначенням. Це і є "ярлик", який навішує на нього суспільство.

Отже, теорія ярликів наполягає на тому, девіація визначається не самою поведінкою, а реакцією суспільства на таку поведінку. Теорія конфлікту абсолютно справедливо підкреслює соціальну обумовленість девіацій і існуюче навколо злочини і покарання проблеми, пов'язані з соціальною нерівністю.

Теорії культурного перенесення дозволяють зробити висновок, що девіація є продуктом соціалізації так само, як і соціально дозволене поведінка. Якщо повернутися до теорії аномії, то вона теж страждає вадами. Причина девіацій криється в наявності розриву між бажаною метою і неприпустимими діями її досягнення. У такому разі девіантна поведінка зростає з внутрішнього мотиваційного конфлікту у і індивіда, без будь-якої участі оточуючих його людей. Нарешті, єдину теорію девіантного поведінки виробити дуже важко ще й тому, що саме поняття "девіації" є дуже широким і охоплює безліч найрізноманітніших соціальних явищ, які в принципі не можуть мати спільних причин. Адже девіація - поведінка, яка не схвалюється суспільством, від сексуальних збочень до корупції державних чиновників.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, наведені тези свідчать про неприпустимість навішування ярлика девіантної поведінки без урахування всіх обставин, норм окремих людей, груп, суспільства в цілому. На цьому ґрунтується підхід до діагностики різних форм девіації.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Девіантна соціологія є спеціальною соціологічною теорією, яка соціологічними методами досліджує сутність соціального явища – девіації – відхилення в діях і поведінці окремих людей або груп та організацій.
2. Актуальним є вивчення індивідуальних і соціальних відхилень, їх взаємозв'язку, комплексного критерію девіації. Все це дає можливість забезпечити справді наукову діагностику девіантної поведінки, її причин і проявів.
3. Соціологія девіації допомагає чітко визначити і реалізувати шляхи подолання девіантної поведінки стосовно середовища – потреб.

ТЕМА № 6. «СУТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ» (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Сутність поняття “особистість” в соціології. Соціальна структура особистості.
2. Соціологічні теорії особистості.
3. Соціалізація особистості.
4. Соціальна активність і діяльність особистості.

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.
2. Болотіна Є.В. Соціологія – К., 2007.
3. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
4. Катаєв С.А. Історія та теорія соціології. – Запоріжжя, 2009.
5. Сірий Є.В. Соціологія – К., 2007.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

пояснити особистість як найважливіший елемент громадського життя, розкрити механізми її формування різними соціальними структурами, механізм її зворотного впливу на соціальний світ, її участі в зміні та розвитку соціальних відносин.

ВСТУП

Поняття «людина» і «особистість» відносяться до одного об'єкта і часто в повсякденній мові вживаються як синоніми. Однак між ними маються істотні розходження за значенням.

Задачі лекції: розкрити сутність поняття «особистість», ознайомити з формально-логічним та діалектико-логічним підходами до визначення особистості, з'ясувати зміст категорій, які пов'язані з особистістю (потреби особистості, інтерес, цінності), охарактеризувати соціологічні теорії особистості, розглянути поняття соціалізації особистості, її рівні, етапи, визначити типи особистості, дати визначення поняттям соціальна активність та діяльність особистості.

Ключові поняття: «особистість», «індивідуальність», «характер», «соціальні ролі», «рольовий конфлікт», «соціальна активність», «соціальна діяльність особистості», «гендерні відносини».

І. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ “ОСОБИСТІСТЬ” В СОЦІОЛОГІЇ. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Один з видатних російських філософів ХХ ст. А.Ф. Лосєв справедливо писав, що людина – це вічна проблема, що вічно вирішується, але ніколи не буде вирішена остаточно. Тобто це та проблема, що не має остаточного й однозначного рішення.

Поняття «людина» і «особистість» відносяться до одного об'єкта і часто в повсякденній мові вживаються як синоніми. Однак між ними мають бути істотні розходження за значенням.

У сучасній науці існує два підходи до визначення особистості:

1. *Формально – логічний* (психологи, педагоги), відповідно до якого особистістю визнаються не всі люди, а тільки ті, що володіють визначеними позитивними якостями.
2. *Діалектико – логічний* (філософи), відповідно до якого особистостями є всі люди, оскільки вони наділені соціальні (індивідуальні і загальні) риси.

Вивчення особистості знаходиться на стику багатьох наук (психології, педагогіки, філософії, соціології тощо) і кожна досліджує тільки її властиві аспекти.

Мета соціології – пояснити особистість як найважливіший елемент громадського життя, розкрити механізми її формування різними соціальними структурами, механізми її зворотного впливу на соціальний світ, її участі в зміні і розвитку соціальних відносин.

У зв'язку з цим у соціології виділяють такі поняття:

«**Людина**» - родове поняття, що вказує на приналежність до людського роду. Воно вказує лише на якісну відмінність людей від тварин і нічого не говорить про соціально – обумовлені розходження між самими людьми.

«**Індивід**» - людина, як поодинокі представник тієї чи іншої соціальної спільності, групи (робітник, фермер, підприємець і тощо).

«**Індивідуальність**» - визначає те особливе, специфічне, що відрізняє дану, конкретну людину від інших, включаючи і природні, і соціальні властивості.

«**Особистість**» - стійкий комплекс якостей, властивостей, що здобуваються людським індивідом у визначеному суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних груп і спільностей, до яких людина належить і в життєдіяльність яких вона включена.

Візьмемо до уваги, що мова тут йде не тільки про соціальні «якості» особистості, що здобуваються нею в процесі соціальної взаємодії (хоча вони і виступають у якості основних), але і про біологічні, психологічні й інші ознаки, специфіка яких і визначає значною мірою те, які саме соціальні «властивості» здобуває той чи інший індивід.

Таким чином, ми будемо виходити з положення, що поняття «особистість» використовується стосовно кожної людини, оскільки воно індивідуально виражає значимі риси даного суспільства, тієї чи іншої соціальної групи, спільності.

При цьому варто враховувати, що людина не тільки елемент соціальної системи, але і сама вона – складна соціальна система зі своєю структурою. Звідси, соціологія особистості – це галузь соціології, що має предметом свого вивчення особистість як об'єкт і суб'єкт соціальних відносин у рамках соціально – історичного процесу.

Досліджуючи весь комплекс проблем, пов'язаних з особистістю, соціологія використовує безліч категорій. Розглянемо основні з них.

Потреби особистості – це ті форми її взаємодії зі світом (матеріальні і духовні), необхідність яких обумовлена особливостями відтворення і розвитку її біологічної, психологічної, соціальної визначеності і які тією чи іншою мірою усвідомлюються, відчуюються людиною.

Інтерес – одна з найважливіших рушійних сил поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта, будь-то особистість, нація, клас, суспільство в цілому. Інтерес органічно пов'язаний з потребами даних особистостей чи соціальних спільностей.

Але якщо потреби спрямовані насамперед на предмет задоволення, на визначену сукупність життєвих засобів, то інтерес спрямований на соціальні інститути, норми взаємин у суспільстві, від яких залежить розподіл цінностей і благ, що забезпечують задоволення потреб.

Цінності. Потреби й інтереси особистості лежать в основі її ціннісного ставлення до навколишнього світу, в основі системи її цінностей, ціннісних орієнтацій. **Цінність** – це особливі суспільні відносини, завдяки яким потреби й інтереси людини чи соціальної групи переносяться на світ речей, предметів, духовних явищ, додаючи їм визначені соціальні властивості. Цінностями виступають у цьому розумінні предмети людських прагнень, бажань.

Установки – це загальні орієнтації особистості на визначений об'єкт, що передують дії і виражають схильності діяти певним чином щодо даного об'єкта.

Цінності – це те, що може задовольнити індивідуальні, групові чи суспільні потреби. Цінності можуть бути і матеріальними, і ідеальними. На відміну від предмета потреби в понятті цінності відбиваються не властивості об'єкта, а його значимість для суб'єкта. Тому можуть бути не існуючі (уявлювані) цінності, цінності позитивні і негативні (антицінності).

Система цінностей людини – стрижень його особистості. Ми оцінюємо людину як особистість (а не просто як індивіда) у залежності від того, на які цінності він орієнтується, тобто які його ціннісні орієнтації, наскільки його система цінностей збігається з тими, котрі суспільство визнає в якості найважливіших. Насамперед це етичні і релігійні цінності: патріотизм, альтруїзм, ненасильство тощо. Вони займають верхню частину шкали суспільних цінностей. Чим більше збігів індивідуальної шкали цінностей із суспільною шкалою, тим більшою мірою особистість наближається до ідеального типу.

Цінності біологічно не наслідуються, вони здобуваються в суспільстві – у процесі соціалізації. У понятті цінності відбивається і такий особистісний аспект, як воля вибору, можливість переваги одних об'єктів перед іншими.

Тому у людини на відміну від тварин існує ціннісне ставлення до навколишнього світу.

В принципі будь-яке суспільство прагне до того, щоб в особистості індивідуальна шкала цінностей збігалася із суспільною – це мета соціалізації і соціального контролю. Якщо демократичне суспільство домагається цього шляхом переконання і створення позитивних стимулів, то тоталітарне – шляхом придушення і «промивання мозків». Ще одна найважливіша соціальна функція цінностей полягає в тім, що вони є підставами для соціального порівняння і соціального оцінювання. Людина соціальна чи група оцінюють інших виходячи з якої-небудь значимої для себе цінності.

Коли людина (чи група) оцінює самого себе, то ми маємо справу із **самооцінкою**. Але самооцінка завжди явно чи неявно містить у собі порівняння з іншими: я розумний (тобто є дурніше мене), він багатий, а я здоровий тощо.

Самооцінка є найважливішим елементом самосвідомості - усвідомлення індивідом своєї особистісної специфіки, образу свого «Я», національної, класової тощо приналежності. Існує також національна, класова, професійна і т.і. самосвідомість соціальних груп.

Якщо свої особистісні якості і здібності людини оцінює в цілому правильно, то така самооцінка називається адекватною, якщо приймає бажане за дійсне – завищеною, якщо дійсне за бажане – заниженою.

Людина не тільки оцінює себе сама, але його постійно оцінюють і інші. Оцінка з боку інших (індивідуальна і колективна) називається **соціальною оцінкою**. Самооцінка і соціальна оцінка можуть збігатися, а можуть і не збігатися, розходитися. Якщо соціальна оцінка вище самооцінки, то така розбіжність називається позитивною розбіжністю, якщо самооцінка вище соціальної оцінки – негативною розбіжністю. Позитивна розбіжність найчастіше:

- *сприяє підвищенню самооцінки;*
- *стимулює контакти і співробітництво;*
- *підштовхує особистість до саморозвитку.*
- *негативна розбіжність;*
- *сприяє зниженню самооцінки;*
- *стимулює протидію і ворожість;*
- *гальмує розвиток особистості;*

Цінності визначають не тільки ціннісне ставлення людини до світу, але і діяльне до нього ставлення, оскільки цінності задовольняють потреби людини, а потреби – джерело активності, діяльності.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, соціологія розглядає особистість як продукт і елемент суспільних відносин, як суб'єкт суспільного і власного життя, як учасника і представника певної соціальної групи, спільноти. **Особистість** – це стійкий комплекс якостей, властивостей, що здобуваються людським індивідом у визначеному

суспільстві під впливом відповідної культури, конкретних соціальних груп і спільностей, до яких людина належить і в життєдіяльність яких вона включена.

2. СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ

Оскільки характер взаємозв'язку, взаємозалежності суспільства й особистості дуже складний, у соціології вироблений ряд теорій особистості, у рамках яких по-різному трактується взаємозв'язок біологічного, психологічного і соціального в структурі особистості. Основні з них, найбільш розповсюджені в даний час, такі:

- *марксистська теорія особистості;*
- *рольова теорія особистості.*

Марксистська теорія особистості.

Основні її принципи – установлення залежності особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних особливостей соціалізації індивіда. Тобто у рамках даної теорії найважливішого значення набуває соціальна типологія особистості, обумовлена образом її життя.

Марксизм, розглядаючи природу особистості, робить висновок про те, що вона являє собою складний комплекс взаємозв'язку соціального, психологічного, біологічного. Відмінність марксистської концепції від інших, котрі також виводять на перший план у структурі особистості соціальні фактори, у тім, що тут затверджується: соціальна типологія особистостей є в першу чергу породженням і відображенням соціальної структури суспільства.

Рольова теорія особистості.

Відповідно до цієї концепції особистість – це функція від сукупності соціальних ролей, що «виконує» індивід у суспільстві. Суть її в тім, що особистість описується за допомогою засвоєних і прийнятих суб'єктом (усвідомлено чи вимушено) соціальних функцій і зразків поведінки, тобто ролей, що обумовлені соціальним статусом особистості в даному суспільстві чи соціальній групі.

Таким чином, **соціальна роль** – це соціальна функція чи модель поведінки, об'єктивно задана соціальною позицією (статусом) особистості в системі суспільних чи міжособистісних відносин.

Кожна людина в соціальній системі займає кілька позицій (статусів). Людина може мати кілька статусів.

Але найчастіше тільки один визначає його положення в суспільстві. Цей статус називається головним, інтегральним. Часто буває так, що головний статус обумовлений посадою (директор, професор).

Соціальний статус відбивається як на зовнішній поведінці і вигляді (одязі, жаргоні й інших знаках соціальної і професійної приналежності), так і у внутрішній позиції (в установках, ціннісних орієнтаціях, мотиваціях тощо).

Сукупність вимог, запропонованих індивіду суспільством, утворюють зміст соціальної ролі. Кожен статус звичайно включає ряд ролей. Сукупність ролей, що впливають з даного статусу, називається рольовим набором.

Соціальну роль варто розглядати в двох аспектах: рольового очікування і рольового виконання. Між ними ніколи не буває повного збігу. Ролі визначаються тим, чого очікують від них інші (а це уже визначається статусом). Якщо хтось не відіграє роль відповідно до нашого очікування, то він вступає у певний конфлікт із суспільством. (Наприклад, батьки повинні піклуватися про дітей; близькому другу повинні бути небайдужі наші проблеми тощо).

Вимоги до ролі закріплюються в конкретних соціальних нормах, згрупованих навколо соціального статусу. Невиконання ролі може привести до застосування соціальних санкцій.

Соціальні санкції за своїм характером можуть бути моральними, які реалізуються безпосередньо соціальною групою через її поведінку (наприклад, презирство), чи юридичними, політичними, екологічними тощо, які реалізуються через діяльність конкретних соціальних інститутів. Зміст соціальних санкцій полягає в тому, щоб спонукати людину до визначеного типу поведінки. Вона є одним з найважливіших елементів соціального регулювання.

Слід зазначити, що будь-яка роль не є чистою моделлю поведінки. Головною сполучною ланкою між рольовим очікуванням і рольовою поведінкою служить характер індивіда (тут виявляється зв'язок рольової теорії особистості з психологією). Це означає, що поведінка конкретної людини не укладається в чисту схему. Вона є продуктом унікального, властивого тільки їй способу інтерпретації ролей.

Оскільки кожна людина виконує кілька ролей у безлічі різних ситуацій, між ролями може виникнути конфлікт. Ситуація, у якій людина зіштовхується з необхідністю задовольняти вимоги двох чи більш несумісних ролей, називається рольовим конфліктом (на відміну від конфлікту особистості із суспільством). Такий конфлікт створює стресову ситуацію, і необхідно вишукувати способи гармонізації ролей. До них можна віднести:

- 1) *Раціоналізацію ролей* – один зі способів захисту проти хворобливого сприйняття особистістю якої-небудь ситуації, за допомогою подіб, що для неї бажані. (Наприклад, дівчина не може знайти нареченого і переконує себе в тім, що усі чоловіки ошуканці і грубіяни.).
- 2) *Поділ ролей* – тимчасове вилучення з життя однієї з ролей і виключення її зі свідомості індивіда. Історія дає нам численні приклади жорстоких правителів, катів, убивць, що одночасно були ніжними і турботливими чоловіками і батьками. У поділі ролей людям істотно допомагає уніформа (міліціонера, лікаря, професійні титули тощо).
- 3) *Регулювання ролей* – на відміну від двох попередніх, це усвідомлена і навмисна дія, коли індивід звільняється від особистої відповідальності за наслідки ролі, що він виконує. (Наприклад, чоловік – дружині: був відсутній тому, що того вимагала робота.).

Так за допомогою несвідомого захисту й усвідомленого підключення суспільних структур індивід тікає від небезпечних наслідків рольових конфліктів.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, основні соціологічні теорії особистості – це марксистська (залежність особистості від об'єктивних суспільно-економічних, соціально-культурних особливостей соціалізації індивіда) та рольова (особистість описується за допомогою засвоєних і прийнятих суб'єктом соціальних функцій і зразків поведінки, тобто ролей).

3. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Особистість як об'єкт суспільних відносин розглядається в соціології в контексті двох взаємозалежних процесів – соціалізації й ідентифікації.

Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в даному суспільстві.

Соціалізація охоплює всі процеси прилучення до культури, навчання і виховання, за допомогою яких людина здобуває соціальну природу і здатність брати участь у соціальному житті. У процесі соціалізації бере участь все оточення індивіда: родина, сусіди, однолітки, засоби масової інформації тощо. Соціалізація відбувається під стихійним і цілеспрямованим впливом величезної безлічі суспільних структур і інститутів, роль яких по-різному виявляється на різних етапах і стадіях соціалізації.

Особливо слід зазначити, що процес соціалізації не є односпрямованим. Це процес взаємного впливу суспільства на особистість і особистості на суспільство.

Соціологи виділяють такі рівні соціалізації:

- *соціально-економічний* – інтеграція особистості в соціально-економічні відносини (дитинство, юність – у рідному домі, потім – у трудовій діяльності);
- *функціональний* – оволодіння різними функціями (вони мають спочатку інтеграційний характер, знаменуючи розвиток особистості, що опановує нові ролі (фахівця, чоловіка, батька тощо), а потім, у старості, дезінтеграційний, у міру втрати особистістю свого положення в суспільстві);
- *нормативний* – засвоєння людиною соціальних норм, правил поведінки, звичок і ін. нематеріальних регуляторів. В наслідок цього формуються ціннісні установки особистості і система спонукання до дії;
- *міжособистісний* – складається в результаті встановлення зв'язків особистості в соціальних спільнотах (ці зв'язки будуть різні в селі й у місті, у нових і старих районах тощо).

У процесі соціалізації індивіда виділяються дві основні фази:

- *адаптація* – пристосування індивіда до соціально-економічних умов, до рольових функцій, соціальним норм, до середовища тощо;
- *інтеріоризація* – процес включення соціальних норм і цінностей у внутрішній світ людини.

Виділяють також етапи соціалізації:

- *первинний* – засвоєння соціальних норм і цінностей дитиною;
- *вторинний* – засвоєння соціальних ролей, що відрізняють життєдіяльність дорослої людини.

Нарешті, соціалізація поділяється по стадіях:

- дотрудова (у дитинстві)
  - трудова (у зрілому віці)
  - післятрудова (пенсіонери) – розвивається по спадній.
- носить інтеграційний,
висхідний характер;

Соціалізація проходить етапи, що збігаються з так називаними життєвими циклами. Вони знаменують найважливіші віхи в біографії людини, що цілком можуть служити якісними етапами становлення соціального «Я»: наприклад, вступ до вузу (цикл студентського життя), одруження (цикл сімейного життя), вибір професії і працевлаштування (трудова цикл), служба в армії (армійський цикл), вихід на пенсію (пенсійний цикл).

Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, із отриманням нового статусу, зі зміною колишніх звичок, соціального оточення, зі зміною самого способу життя.

Соціалізацію, так само як і соціальну адаптацію, варто відрізняти від процесів десоціалізації і ресоціалізації. Ці процеси, як правило, відносяться до етапу саме дорослої соціалізації, їх суб'єктом є вже соціалізований індивід. Відносно дитини точніше говорити про успішну чи неуспішну соціалізацію, а не про його десоціалізацію чи ресоціалізацію.

Десоціалізація є утрата чи свідоме відмовлення від засвоєних цінностей, норм, соціальних ролей, звичного способу життя.

Відновлення втрачених цінностей і ролей, перенавчання, повернення до нормального (старого) способу життя називається ресоціалізацією.

У залежності від причин, її що викликали, десоціалізація має принципово різні наслідки для особистості. Якщо десоціалізація є результатом добровільного відмовлення від старих цінностей (відхід у монастир, революційна діяльність), то цей процес не веде до моральної деградації особистості, а, навпроти, може навіть духовно збагатити її. Але найчастіше десоціалізація буває змушеною, її причиною є різка і несприятлива зміна соціальних умов – утрата роботи, особиста драма тощо. Нездатність особистості витримати тиск соціальних обставин штовхає її до ілюзорного відходу від реальності – алкоголізму, наркоманії, бродяжництву. Жебраки, алкоголіки, бомжі – усе це продукт десоціалізації. Проявами десоціалізації є декласировання і люмпенізація населення.

Яскравий приклад *десоціалізації* – здійснення злочину. Злочин є порушення найбільш значимих норм і зазіхання на найбільш охоронювані цінності. Здійснення злочину уже свідчить про певний ступінь десоціалізації суб'єкта: цим він демонструє своє відмовлення від базових цінностей суспільства.

Карне покарання однією з головних цілей має ресоціалізацію злочинців (ціль виправлення).

Варто особливо підкреслити, що процеси соціалізації носять конкретно – історичний характер, знаходяться значною мірою під впливом і контролем держави, різних соціальних, класових і політичних сил, що прагнуть сформувати соціальні якості нових поколінь у відповідності зі своїми задачами й інтересами.

Ця діяльність, що виступає як складена, специфічна частина процесу соціалізації, називається вихованням.

Вона має особливе значення ще і тому, що цілком регулювати процес соціалізації суспільство не в змозі. У силу різних причин, пов'язаних зі станом економіки, політичної сфери, культури суспільства, виникає так назване девіантна, тобто та, що відхиляється, поведінка.

Іншими словами, якась частина людей орієнтується на норми і цінності, що відкидаються суспільством. Соціальні відхилення можуть приймати самі різні форми: злочинці, аскети, святі, генії, художники-новатори – все це девіанти. Закономірно, що чим складніше структура суспільства, тим сутужніше виділити з нього девіантів. Причому, психічні відхилення, особистісна дезорганізація (які цікавлять, в основному, психологів) – далеко не єдина причина девіації. Набагато більше соціологів цікавлять культурні відхилення, тобто відхилення даної соціальної спільності від норм культури.

Девіація може бути індивідуальною (індивідуальне відхилення від норм у межах однієї субкультури – хлопчик зі стабільної родини, що знаходиться в оточенні порядних людей, відкидає прийняті в його середовищі норми і виявляє ознаки злочинного поведінки) і груповою – наявність у суспільстві субкультур, що відхиляються, норми яких засуджуються загальноприйнятою, домінуючою мораллю суспільства (наприклад, «підвальне» життя підлітків з важких родин). У реальному житті ці два типи відхилень звичайно перетинаються.

Девіантна поведінка завжди оцінюється з погляду культури, прийнятої в даному суспільстві (наприклад, чернець, що мандрує, в одному суспільстві може вважатися святим, а в іншому – нікчемним ледарем).

Розрізняють також види девіації, такі як:

- *культурно-схвалювані відхилення*. Це люди, що підпадають під визначення генія, героя, лідера, обранця народу. До соціально-схвалюваних відхилень можуть привести такі якості як надінтелектуальність, надмотивація, окремі особистісні якості, щасливий випадок, що може сприяти прояву здібностей людини тощо;
- *культурно-засуджувані відхилення* (злочинність, пияцтво, проституція, наркоманія тощо).

Аналізуючи причини девіації, треба пам'ятати про взаємовплив особистості і суспільства, особистості і колективу.

При цьому необхідно розрізняти поняття:

- *вплив групи на людину;*
- *виховний вплив колективу на особистість.*

Слід зважити на те, що будь-який колектив впливає на особистість, але це зовсім не означає, що він її обов'язково виховує, тобто, що колектив обов'язково «прав».

Існує безліч методів виховання:

- *загальні* - (приучення, вправа, переконання, особистий приклад, індивідуальна робота);
- *творчі* - (залучення до керування, заохочення тощо);
- *гальмуючі* - покарання, критика.

Девіантну поведінку варто відрізнити від делінквентної. У той час, як ми уже відзначили вище, девіантна поведінка відносна і є порушенням неформальних норм, делінквентна – абсолютна і є порушенням формальних норм, тобто законів. Тому девіація – це відхилення, а делінквентність – злочин. Так, наприклад, вуличне пограбування представниками соціальних низів може з їхнього погляду вважатися нормальним видом заробітку чи способом установалення соціальної справедливості. Але це не відхилення, а злочин, оскільки існує абсолютна норма – юридичний закон, що кваліфікує пограбування як злочин.

Агенти й інститути соціалізації виконують дві функції:

- *навчають культурним нормам і зразкам поведінки;*
- *контролюють, наскільки міцно, глибоко і правильно засвоєні соціальні норми і ролі.*

Заохочення і покарання як елементи соціального контролю одночасно є і прийомами соціалізації.

Оцінки – універсальний механізм соціалізації і соціального контролю.

Експертні оцінки виносяться колективно спеціально навченими людьми і по спеціально складених інструкціях або методиках (екзаменатори в інституті, судді у фігурному катанні).

Можна скласти цікаву історію, починаючи з процедури винесення колективного рішення ради старійшин у первісному суспільстві і закінчуючи сучасними комп'ютерними програмами шкільного тестування. Але, як би то не було, важливо знати, що оцінки виконують двояку функцію – соціалізації і контролю.

Крім того, оцінки допомагають проводити соціальну селекцію – сортувати людей на успішно і неуспішно пройшовших одну із стадій соціалізації.

Суспільство постійно відбирає найбільш знаючих, здатних, лояльних індивідів і відбраковує незнаючих, нездатних і нелояльних. Відмінники надходять в університети, за компетентних працівників борються солідні фірми.

«Відмінники соціалізації» одержують доступ до дефіцитних соціальних благ - престижних посад і професій, орденів, звань і високій зарплаті. «Невдахи соціалізації» скочуються на соціальне дно суспільства.

Таким чином, соціальний контроль – вірний помічник і опора соціалізації. Він винагороджує тих, хто вдало соціалізується і карає невдах.

Соціальна селекція має різноманітні види і форми. Сама крайня форма – фізичне усунення індивіда (страта). Тут уже губиться нитка, що зв'язує соціалізацію і соціальний контроль. На іншому полюсі – помірні форми, наприклад, двієчника залишають на другий рік. А посередині уявної шкали

форм селекції знаходиться звільнення. Звільнення – приклад дії соціального контролю і добору. Воно застосовується до тих, хто невдало освоїв професійну роль. Невдахи соціалізації рідше домагаються життєвого успіху. Вони опиняються на «соціальному дні», поповнюють ряди соціальних аутсайдерів. Злочинці, злидарі, безробітні, алкоголіки, бомжі, повії – групи населення, які невдало пройшли соціалізацію.

Отже, з одного боку, для добору тих, хто вдало і невдало пройшов соціалізацію, використовуються механізми соціального контролю. З іншого боку – соціалізація, сформувавши звички і переваги особистості, сама стає фактором соціального контролю – внутрішнього контролю, чи самоконтролю. Таким чином, обое поняття – соціалізація і соціальний контроль – відбивають дві сторони одного цілого.

Соціальний контроль - особливий механізм соціальної регуляції поведінки людей і підтримки суспільного порядку.

Будь-яка соціальна група, що має свої інтереси і цінності, виробляє і свої особливі норми, спрямовані на захист цих інтересів і цінностей. Тому соціальний контроль – необхідний компонент життєдіяльності будь-якої реальної соціальної групи.

Основними **видами** соціального контролю (і ширше – соціальної регуляції), що вироблені людством, є звичаї і традиції, мораль, релігія, право. У них можна виділити дві сторони:

– нормативну й інституціональну.

З нормативної сторони соціальний контроль втілюється в системі норм, у яких відбиваються вимоги суб'єктів контролю до поведінки особистості. Норма – це зразок, стандарт, модель необхідної (бажаного, належного) поведінки, тобто правило поведінки. Нормативна сторона окреслює границі соціального контролю, усередині яких діють суб'єкти контролю.

З інституціональної сторони соціальний контроль втілюється в системі суб'єктів (агентів і інститутів) контролю, що його здійснюють шляхом застосування санкцій. **Санкція** – це засіб (заохочення чи покарання) стимулювання людей до належної поведінки, обумовленої нормою. Суб'єкти контролю поділяються на формальні, чи офіційні (міліція, школа), і неформальні (родина, компанія). Відповідно і застосовувані санкції бувають формальними, передбаченими якимись нормативними актами (догана, штраф), і неформальними (бойкот).

Історично першою формою соціального контролю в суспільстві був звичай. Потім, у міру розвитку суспільства, головну роль стала відігравати релігія. Сьогодні у сфері соціального контролю особливе місце займає право як найбільш оперативний і ефективний засіб, і, відповідно, серед суб'єктів контролю – державно-правові інститути. Саме за допомогою їх у суспільстві встановлюється єдиний нормативний режим – правопорядок. Але форми соціального контролю не відірвані одна від одної, а взаємозалежні, у багатьох випадках «перехрещуються»; одна підтримує і зміцнює дії інших. Це створює значний запас міцності нормативної системи суспільства в цілому.

Дана обставина наочно ілюструється співвідношенням таких нормативних систем - як мораль і право. У жодному суспільстві соціально-правовий контроль не забезпечується тільки примусом; тобто застосуванням санкцій. Дотримання правових норм більшістю населення обумовлюється тим, що кримінально-правові заборони збігаються з моральними – це додає карній забороні моральну силу. Ефективність кримінально-правових норм як регуляторів поведінки прямо залежить від їхньої відповідності моральним уявленням.

Наприклад, правова норма про відповідальність за неклеп ніколи не була ефективною. Не дивлячись на пропагування позитивного досвіду Павлика Морозова, у народній моралі виказування завжди засуджувалося («донощику – перший батіг»). Правова норма стає абсолютно неефективною, якщо вона не тільки йде врозріз із суспільною мораллю, але й ігнорує наявні соціальні умови. Прикладом цього може служити антиалкогольна кампанія в 80-х роках. Після того, як була визначена більш сувора відповідальність за самогоноваріння, порушення даної заборони стали повсюдними.

Соціальний контроль виконує три найважливіші соціальні функції:

- • *регулятивну* - контроль є одним з головних елементів соціальної регуляції поведінки людей;
- • *охоронну* – контроль сприяє збереженню загальнозначущих цінностей. Найбільш важливі з них (життя, здоров'я, власність тощо) є об'єктами і кримінально-правової охорони. Фактично саме ці цінності складають предмет зазіхання й у цій якості входять до складу злочину;
- • *стабілізуючу* – забезпечується однакова поведінка людей в подібних ситуаціях, контроль сприяє передбачуваності поведінки і соціальному порядку.

У триєдності цих функцій соціальний контроль виступає як механізм соціального спадкування, допомагає здійснювати, без істотних відхилень, трансляцію соціального досвіду від покоління до покоління, тобто служить для суспільства тим же, чим генетичний апарат для живого організму. Таким чином, у розвитку суспільства соціальний контроль грає консервативну (це не означає негативну) роль, сприяє збереженню старого, устояного, звичного.

Ціль соціального контролю забезпечити конформну, чи нормативну поведінку індивідів, тобто поведінка відповідно до усталеної норми. **Конформізм** визначається як пристосовництво, прийняття існуючого порядку речей. Конформізм буває щирим (внутрішнім) і доцільним (зовнішнім).

У соціальних нормах використовуються три основних **способи** (методи) соціального регулювання і контролю.

- • *дозвіл* – указує на варіанти поведінки, що не заборонені (дозволені). Це найбільш м'який спосіб контролю;
- • *розпорядження* вказує на визначені обов'язкові, варіанти поведінки;
- • *заборона* – указує на варіанти поведінки, що заборонені, але нічого не говорить про варіанти дозволеної поведінки.

Соціальна норма характеризується такими властивостями, як соціальна обумовленість, чи суспільна корисність, обов'язковість, які реалізуються в поведінці.

Соціальна обумовленість норми означає її похідність (але не довільність) від характеру соціальних умов. Усяка норма установлюється тому, що відповідає якимсь суспільним потребам, корисна, вигідна для інтересів якоїсь соціальної групи (чи суспільства в цілому). Але інтереси групи міняються, те, що вигідно для однієї соціальної групи, невигідно для іншої. Норма, що втрачає свою корисність, відмирає. Тому соціальні норми історично мінливі. З цього випливає що норми мають не абсолютний, а відносний характер.

Властивість обов'язковості відрізняє норму від інших, подібних за формою, велінь – побажання, ради, рекомендації. Без цієї властивості норма утрачає свої контрольні функції.

Але навіть найкорисніша і найнеобхідніша норма буде неефективною в плані соціального контролю, якщо вона не реалізується в поведінці людей. **Норма** – це ідеальний зразок поведінки, а не сама реальна поведінка. Ефективність соціального контролю визначається, мірою реалізації норм у поведінці людей. Найбільша ефективність виявляється в звичній поведінці: звичка умиватися ранком як спосіб реалізації санітарно-гігієнічних норм переважніше, ніж умивання з очікуванням заохочення чи страху перед покаранням.

Існують три основні форми реалізації соціальних норм: використання, виконання, дотримання.

1. Використання норми полягає в здійсненні (чи нездійсненні) суб'єктивних прав, наданих нормою. Людина може вступити (чи не вступити) до політичної партії, тим самим віна вільна використовувати (чи не використовувати) своє право па участь у суспільних об'єднаннях.
2. Виконання норми складається в здійсненні суб'єктом обов'язків, покладених на нього нормою. Наприклад, найманий робітник зобов'язаний виконувати умови контракту чи колективного договору з роботодавцем.
3. Дотримання норми полягає в стримуванні від дії, забороненої нормою. Наприклад, громадянин не придбає, не зберігає і не носить зброї, забороненої законом.

Для правових норм у тих випадках, коли норма не використовується, чи не виконується вступає в дію особлива форма реалізації - застосування норми. В такому разі норма реалізується шляхом втручання державного органа чи посадової особи (вирок суду, стягування штрафу за безквитковий проїзд).

Норми в залежності від сутності соціального інституту, що її установив чи контролює, і характеру санкцій поділяються на формальні і неформальні. Формальні норми – це писані, текстуально закріплені норми; їхнє встановлення і скасування відбувається згідно встановленої процедури. Як правило, вони мають ясно позначені санкції; застосовують санкції уповноважені на те органи, посадові особи. Неформальні норми таких обмежень не знають.

Суб'єктами соціального контролю є соціальні інститути й агенти (індивіди). До інститутів формального контролю відносяться суб'єкти, що контролюють дотримання формальних норм (державні установи й організації, політичні партії). Інститути неформального контролю – громада, родина, двірська компанія.

Не слід ототожнювати характер контролю з його ефективністю: дуже часто неформальний контроль значно ефективніший за формальний. Наприклад, незважаючи на всі зусилля держави, під час відомої антиалкогольної кампанії в нашій країні мільйони людей порушували заборони на самогоноваріння. І в той же час мільйони людей (у тому числі невіруючих) без усякого примуса дотримуються релігійних обрядів і ритуалів.

Неформальний контроль заснований на схваленні чи осуді з боку родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку суспільної думки, що формується на основі традицій і звичаїв. В даний час у формуванні суспільної думки ключову роль грають засоби масової інформації.

Суспільна думка – сукупність уявлень, оцінок і суджень здорового глузду, поділюваних більшістю членів соціальної групи чи суспільства в цілому.

Воно є у виробничому колективі, невеликому селищі, у соціального класу, етнічної групи і суспільства в цілому. Вплив суспільної думки, мабуть, найдужчий. Наприклад, осуд суспільною думкою в Росії проекту перекидання північних рік наприкінці 80-х років.

Соціологія дуже широко вивчає суспільну думку. Анкетні опитування й інтерв'ю спрямовані насамперед на її вивчення. Соціологію іноді навіть ототожнюють, і неправильно, з вивченням суспільної думки.

Її досліджують двома способами:

- опитують типових громадян, а потім узагальнюють статистичні дані;
- опитують не типових, а самих активних. Їх називають лідерами суспільної думки.

Формальний контроль засновано на схваленні чи осуді з боку офіційних органів влади. Історично він виник пізніше неформального – у період зародження складних суспільств і держав, зокрема, імперій Стародавнього Сходу.

У сучасному суспільстві значення формального контролю сильно зросло. Чому? У складному суспільстві, особливо в багатомільйонній країні, усе сутужніше підтримувати порядок і стабільність. Його здійснюють спеціальні люди – агенти формального контролю. Це спеціально навчені люди, що одержують заробітну плату за виконання контрольних функцій. Вони – носії особливих соціальних статусів і ролей. До них зараховують суддів, поліцейських, лікарів-психіатрів, соціальних працівників, спеціальних посадових осіб церкви тощо. Якщо в традиційному суспільстві соціальний контроль тримався на неписаних правилах, то в сучасному його основою виступають писані норми: інструкції, укази, постанови, закони. Соціальний контроль усе більш виступає в інституціональній формі.

Формальний контроль здійснюють такі інститути сучасного суспільства, як суд, школа, армія, засоби масової інформації, політичні партії, уряд. Школа контролює за допомогою екзаменаційних “оцінок”, уряд – системи оподаткування і соціальної допомоги населенню, держава – поліції, секретної служби, державних каналів радіо і телебачення.

Основним інструментом, що застосовують агенти й інститути соціального контролю, є санкції.

Санкціями називаються не тільки покарання але також заохочення, що сприяють дотриманню соціальних норм..

Виділяють чотири типи санкцій: позитивні і негативні, формальні і неформальні. Вони дають чотири типи сполучень, які можна зобразити у виді логічного квадрата.

Формальні позитивні санкції (Ф+) - публічне схвалення зі сторони офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу): урядові нагороди, державні премії і стипендії, подаровані титули, учені ступені і звання, спорудження пам'ятника. вручення почесних грамот тощо.

Неформальні позитивні санкції (Н+) – схвалення, що надходять не від офіційних організацій: дружня похвала, комплімент, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, пошана, утішне відкликання, посмішка.

Формальні негативні санкції (Ф-) – покарання, передбачені законами, урядовими постановами інструкціями, статутами: арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, страта, відлучення від церкви тощо.

Неформальні негативні санкції (Н-) – покарання, не передбачені офіційними інстанціями: глузування, недоречний жарт, принизливі клички, зневага...

Отже, соціальні санкції виконують ключову роль у системі соціального контролю.

За ступенем інтенсивності санкції бувають суворими, чи твердими, і не суворими, чи м'якими.

З характером санкцій і інститутів, що використовуються ними зв'язані методи соціального контролю.

Соціальний контроль, в залежності від суворості застосовуваних санкцій, підрозділяється на твердий і м'який, а в залежності від інституту, що їх застосовує - на прямий і непрямий.

Як правило, інститут, що встановлює норми, контролює і їхнє дотримання. Це прямий контроль (держава контролює дотримання правових норм, двірська компанія – групових).

Але однією з особливостей соціального контролю (і однією з важливих умов його ефективності) є те, що дотримання однієї і тієї ж норми може контролюватися різними інститутами. Коли один інститут соціального контролю контролює дотримання норми, встановленої іншим інститутом – це непрямий контроль. При такому контролі застосовуються санкції, характерні для даного контролюючого інституту. Наприклад, успішність учнів контролює і школа і родина. За погане навчання в школі ставлять двійку (прямий контроль),

у родині дитині можуть заборонити грати на комп'ютері (непрямий контроль). Якщо говорити про порівняльну ефективність прямого і непрямого контролю, то, як і відносно формального і неформального контролю, у загальному плані це визначити неможливо: в одних випадках ефективніше прямий, в інші – непрямий.

Усі види і форми соціального контролю, розглянуті вище, відносяться до зовнішнього контролю.

Приблизно на дві третини, соціальний контроль здійснюється за рахунок самоконтролю. Чим вище в членів суспільства розвитий самоконтроль, тим менше цьому суспільстві приходится звертатися до зовнішнього контролю.

Найважливішою проблемою соціології є виділення соціальних типів особистості. Суть її полягає в тому, що при всій різноманітності звичок, смаків, симпатій і антипатій, особливостей характеру тощо, в індивідів з урахуванням приналежності до відповідної соціальної групи, подібних умов формування особистості виникають загальні, типові погляди на світ і його цінності, загальні життєві цілі й ідеали. Це і дозволяє говорити про «соціальний тип особистості».

Соціальний тип особистості – визначений, фіксований набір соціальних якостей особистості, що виявляються у свідомості і поведінці індивідів, тобто комплекс інтеріоризованих соціальних цінностей, мотивів, орієнтацій, що регулюють діяльність, поведінку індивідів, що відносяться до одного типу.

Критерії виділення соціальних типів особистості різноманітні, найчастіше говорять про наступні:

- *місце особистості в системі суспільних зв'язків;*
- *реальні форми життєдіяльності особистості;*
- *спрямованість особистості.*

Виділяють (хоча й умовно) наступні типи особистості:

Б а з и с н и й тип особистості – система соціальних якостей індивіда, що найкраще відповідають об'єктивним умовам функціонування даного суспільства на відповідному етапі його розвитку.

М о д а л ь н и й (реальний) – реальний тип особистості, що переважає на відповідному етапі розвитку суспільства.

І д е а л ь н и й тип особистості – індивід з такою сукупністю соціальних рис, якостей, які сучасники хотіли б бачити в людині. Подібний тип особистості можна виділити лише умовно.

Усі ці якості особистості здобуває в процесі соціалізації, що має, крім соціальних, і психологічні механізми, описані ще З.Фрейдом. Серед них виділяють:

- *імітацію* – усвідомлена спроба дитини копіювати визначену модель поведінки;
- *ідентифікацію* – спосіб усвідомлення приналежності до тієї чи іншої спільності. Через ідентифікацію діти сприймають поведінку батьків, друзів тощо, їхні цінності, норми, зразки поведінки як свої власні;
- *сором;*
- *провина.*

Якщо перші два механізми мають позитивне значення, то два останніх – негативне, гнітюче, що забороняє деяку поведінку.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Отже, особистість як об'єкт суспільних відносин розглядається в соціології в контексті двох взаємозалежних процесів – соціалізації та ідентифікації. Соціалізація – це процес засвоєння індивідом зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, необхідних для його успішного функціонування в даному суспільстві. Соціологи виділяють соціально-економічний, нормативний, міжособистісний рівні соціалізації та базисний, модальний, ідеальний типи особистості.

4. СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Соціальна активність - це особлива якісна визначеність особистості, що втілюється у вчинках і діях, спрямованих на зміцнення чи руйнування, чи збереження розвитку соціальних порядків.

Соціальна активність особистості є її особлива якісна визначеність.

Це не окрема соціальна якість, що існує поряд з іншими, а якість системна, яка виникає із взаємодії, взаємовпливу, взаємин особливих світоглядних принципів і переконань, ціннісних орієнтацій і установок, що відповідають рисам характеру й ін.

Соціальна активність особистості може мати різні політичні і моральні характеристики, різну соціально-ідейну спрямованість і в цьому змісті може відповідати згідно існуючих суспільних порядків:

- *конструктивної;*
- *деструктивної;*
- *консервативної;*
- *реакційної;*
- *прогресивної.*

Під соціальною активністю розуміють:

- 1) у принципі будь-яку соціальну активність, соціальну дію особистості, викликану внутрішніми причинами;
- 2) суспільно-політичну активність (участь у діяльності політичних партій, рухів тощо).

Соціальна активність у першому значенні виступає як родове поняття і для суспільно-політичної активності і для її діяльності.

Всім живим істотам властива **активність**, як здатність реагувати на впливи навколишнього середовища. Активність - загальна характеристика живого, що відрізняє його від неживого. Поняття діяльності характеризує вже не всі живі істоти, а тільки тварин. **Діяльність** є процес взаємодії організму з навколишнім середовищем. Діяльність виявляється в двох формах – зовнішньої (рухова) і внутрішньої (фізіологічна, психічна, розумова діяльність). Найпростіший елемент діяльності – рух.

Тоді **діяльність** можна визначити як сукупність взаємозалежних дій, спонукуваних потребами і спрямованими на досягнення мети.

Форма прояву, що спостерігається зовні, діяльності **називається поведінкою**. Розрізняють три типи поведінки: інстинктивну, звичну (навички) і раціональну поведінки. Перші два типи відносяться до мимовільного, неусвідомлюваної поведінки і звичайно не мають соціальної оцінки. Ці види поведінки вивчає психологія, хоча в деяких випадках навички, зв'язані, наприклад, з керуванням технікою, можуть оцінюватися соціально (необережні злочини).

Раціональний тип поведінки властивий тільки людині.

Предметом розгляду соціології, як правило, є раціональна, довільна поведінка, що знаходиться під контролем розуму і волі людини, що має соціальне значення й одержує соціальну оцінку – **соціальної поведінки**.

Висловлення «людина пише» означає просто раціональну поведінку. «Людина пише донос» – це вже соціальна поведінка.

Соціальна поведінка буває індивідуальна (поведінка індивіда), колективним вважається поведінка організованої групи, об'єднаної загальними інтересами і цілями спільної діяльності, і масова – однотипна, неорганізована поведінка великих мас людей (наприклад, поведінка натовпу на концерті рок-зірки).

Одиницею соціальної поведінки є вчинок. Вчинок – це дія, що має соціальне значення й оцінку. У кримінальному праві використовується термін «діяння» – дія чи бездіяльність. Наприклад, мати, що не годує своєї дитини, робить злочинну бездіяльність – негативний учинок.

Соціальна поведінка, що відповідає якій-небудь соціальній нормі, називається нормативною. Поведінка, що відхиляється від норми, називається девіантною. Вона є предметом вивчення спеціального розділу соціології – соціології девіантної поведінки. Поведінка, що порушує кримінально - правові норми, називається злочином. Вона – предмет вивчення кримінології.

Видом масової поведінки є *масова істерія* – поведінка натовпу, що характеризується загальною нервозністю чи збудливістю, страхом. Прикладами масової істерії є середньовічна – «полювання на відьом», процеси над «ворогами народу» в епоху сталінізму, нагнітання засобами масової інформації погрози «третьої світової війни» у 60–70 роках.

Формами масової істерії є екзальтація (поведінка натовпу підлітків на концерті), паніка (поведінка пасажирів тонучого корабля) і погром (агресивне поведінка натовпу, що виражається в актах насильства проти особистості і вандалізму проти власності). Погром часто приймає вид шовіністичного виступу проти якої-небудь національності чи іншої групи населення, що супроводжується грабежами й вбивствами. До революції в Росії було кілька єврейських погромів. У перші дні Жовтневої революції прокотилась хвиля «винних» погромів. У багатьох країнах Європи футбольні фанати влаштовують погроми після чергових матчів.

Масова істерія може бути викликана як внутрішньогруповими процесами (поширення слухів, пліток), так і зовнішнім впливом (стихійне лихо, заклики політичного лідера).

Перехідною формою від неорганізованих до організованих форм масового поведінки є *бунт (заколот)* – стихійна форма колективного протесту, що супроводжується непокорою чи погромами.

Організовані форми масової поведінки можуть бути як пасивними (кампанія цивільної непокори, бойкот), так і активними (страйк, повстання). По своїх характеристиках організованої форми масової поведінки близька до колективної поведінки.

Отже, діяльність – це спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності особистостей, цілеспрямоване відображення і перетворення ними навколишнього світу.

Соціологія приділяє особливу увагу вивченню різних сфер діяльності (трудова, освітня, споживча тощо), її соціальних форм (колективна, масова, індивідуальна тощо.), її суб'єктів, об'єктів, різних передумов тощо.

ВИСНОВКИ З ЧЕТВЕРТОГО ПИТАННЯ:

Підсумовуючи зазначимо, що особливою якісною визначеністю особистості, що втілюється у вчинках і діях, спрямованих на зміцнення, руйнування чи збереження розвитку соціальних порядків, є соціальна активність. А діяльність – це спосіб існування і розвитку соціальної дійсності, прояв соціальної активності особистостей, цілеспрямоване відображення і перетворення ними навколишнього світу.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Соціологічний підхід до особистості робить акцент саме на її належності до певної соціальної спільноти, яка, у свою чергу, накладає на неї відбиток, що впливає на світогляд людини, її ідеали, цінності, установки, норми поведінки, риси характеру та форми діяльності.

Для досягнення ефективної взаємодії та певної гармонії між особистістю та суспільством слід звернути увагу на такі чинники: 1) подолання будь-яких залишків несвободи; 2) розвиток освіти серед громадян; 3) пріоритет духовного начала над матеріальним; 4) формування громадської думки; 5) розвиток громадської самодіяльності, суверенітет особистості.

Отже, соціологія особистості вивчає реально функціонуючі соціальні механізми взаємовпливу і взаємозалежності особистості і суспільства.

ТЕМА № 7. «СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ У АСПЕКТІ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ» (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Місце соціології молоді у системі соціологічного знання та у державній молодіжній політиці.
2. Основні поняття і категорії соціології молоді
3. Стан дослідження молодіжних проблем та необхідність розвитку соціології молоді в Україні

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ю.Г. Основы социологии и политологии. – М.: 2 изд., доп., 2019.
2. Горлач Н.Л, Кремень В.М. Соціологія. Підручник. – К: Центр навчальної літератури. 2019.
3. Касьянова В.В Социология. М.; 2019.
4. Ленова О.В. История классической социологии. М; 2019.
5. Мкртчян Е.Р. Основы социологии: учебное пособие. Волгоград, 2017.
6. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
7. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.
8. Підлісний М.М., Шубін В.І. Молодь як об'єкт соціологічного аналізу : монографія. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2011.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

розкрити об'єкт і предмет соціології молоді, дати визначення цієї спеціальної соціологічної теорії; охарактеризувати молодь як специфічну соціально-демографічну групу, об'єкт соціології молоді.

ВСТУП

Молодь традиційно розглядається в соціології як велика соціально-демографічна група, виділена на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану і таких, що зумовлені тими чи іншими соціально-психологічними якостями. Ця молодь як соціально-демографічна група перебуває на стадії становлення соціальної і психофізіологічної зрілості та адаптації до виконання соціальних ролей дорослих.

Задачі лекції: описати місце і роль молоді в сучасному суспільстві; визначити специфічні ознаки молоді України, охарактеризувати тенденції та процеси в її середовищі; проаналізувати функції соціології молоді.

Ключові слова: «молодь», «самовизначення молоді», «соціалізація молоді», «соціальне і духовне обличчя молоді», «ціннісні орієнтації молоді», «соціальний портрет сучасного молодого покоління».

1. МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ МОЛОДІ У СИСТЕМІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ ТА В ДЕРЖАВНІЙ МОЛОДІЖНІЙ ПОЛІТИЦІ

Молодь як специфічна соціальна спільнота

В Україні на січень 2003 р. налічувалося 10,9 млн. молодих людей віком від 14 до 28 років, що становило 22,7% населення країни. Незважаючи на численність і очевидні специфічні особливості представників молодого покоління, ця категорія українського населення ще недостатньо визнана як соціально-демографічна спільнота із власним соціальним статусом і роллю у суспільстві. Українська молодь також є складовою частиною світової спільноти молоді — тієї рушійної сили, що тяжіє до перетворень усталеного порядку, є провідником соціальних змін та інновацій в усіх сферах суспільного життя — від економіки до культури. Цим зумовлене зростання інтересу до молоді з боку:

- соціогуманітарних наук з їхньою зацікавленістю у дослідженнях спонукальних чинників розвитку соціуму та його майбутнього;
- практичної політики, для якої молодь є важливим і ще недовикористаним ресурсом успішної політичної діяльності;
- органів державної влади та управління, які не можуть ігнорувати таку значну соціальну спільноту, від якої великою мірою залежить і наявний стан, і перспективи розвитку суспільства. Серед усіх соціогуманітарних наук саме соціології належить провідне місце у дослідженнях молоді як соціальної спільноти. Це пояснюється тим, що соціологія не лише володіє корпусом знань про молодь, а й здатна його активно прирощувати й модифікувати відповідно до швидкоплинних змін соціальних реалій, особливо в посткомуністичних країнах з їх велетенськими соціальними трансформаціями.

Основні проблеми соціології молоді

Соціологія молоді нині є однією з найважливіших складників соціологічного знання. Процес переходу від тоталітарного до відкритого, демократичного суспільства передбачає активну участь у ньому насамперед молодого покоління, бо саме його представникам належить будувати якісно нове суспільство і жити в ньому. Наскільки сучасна молодь здатна виконати цю благородну місію побудови нового, якою мірою вона підготована (фахово і морально) до участі у державотворчих процесах, які розгортаються нині в Україні, що необхідно зробити в галузі державної молодіжної політики, аби забезпечити належні умови для реалізації високих потенційних можливостей підростаючого покоління, для гармонізації відносин між суспільством і молоддю, — всі ці питання в сучасних умовах постають з особливою силою та гостротою. З'ясуванням їх, а також розробкою основ державної молодіжної політики й покликана займатися соціологія молоді.

Сьогодні дедалі міцнішим стає переконання, що необхідно докорінно переосмислити традиційні підходи до молоді та її проблем, котрі склалися під час панування командно-адміністративної системи в СРСР і які знайшли віддзеркалення в радянській соціології. Сьогодні настала потреба у виробленні нової концептуальної схеми соціології молоді, в якій молодь виступатиме не як пасивний об'єкт, а як активний дієвий суб'єкт суспільних перетворень, що відбуваються на всьому пострадянському просторі.

Соціологія молоді в СРСР

Соціологія молоді належить до спеціальних соціологічних теорій, що досліджують закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, з яких утворюється суспільство. Соціологія молоді в СРСР почала розвиватися ще у 20-ті роки, але інтерес до цих досліджень швидко згас, оскільки молодь, згідно з марксистською наукою, не входила до числа основних елементів соціальної структури радянського суспільства, на яких переважно зосереджувалась увага науковців. Уже в ті часи молодь розглядалася передусім як джерело поповнення робітничого класу, колгоспного селянства та радянської інтелігенції. Новий етап у соціологічних дослідженнях проблем молоді розпочався у часи хрущовської «відлиги» — в 60-х роках, але й тоді соціологів цікавили передусім проблеми підготовки робочої сили для соціалістичного народного господарства, підвищення продуктивності праці серед молоді, її виховання в дусі комуністичних ідеалів. Тобто дослідників цікавила не молодь сама по собі, її інтереси, потреби і прагнення, а можливість використання молодого покоління для вирішення прагматичних завдань соціалістичного будівництва. У спадок від минулого соціологія молоді отримала парадоксальну ситуацію: наявність величезної кількості публікацій про молоде покоління, з одного боку, і брак достовірного наукового знання про цю специфічну соціальну спільноту, про закономірності й тенденції сучасного розвитку та відтворення цієї групи суспільства — з другого. Це дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що соціології молоді в Українській РСР як спеціальної наукової дисципліни практично не було.

Нерозвинутість радянської соціології молоді та її причини

Варто назвати чинники, які зумовили низьку ефективність доробку науковців у площині молодіжної проблематики в минулому та подекуди і сьогодні. Ці чинники можна поділити на загально соціальні за характером та притаманні самій соціології як одній із соціогуманітарних наук. До перших доцільно віднести насамперед загальне ставлення до молоді та її проблем з боку суспільства. Адже воно звикло ставитися до молоді як до пасивного об'єкта соціального впливу своїх владних, виховних та освітніх інститутів, застосовуючи щодо неї так званий залишковий принцип. Десятиріччями вважалося, що юнаки та дівчата повинні лише ретельно виконувати настанови партії та уряду; всі рішення, які ухвалю# валися нагорі, вказівки господарських органів були для молоді обов'язковими для виконання. Від молоді очікували проявів ініціативи — у суворо регламентованих формах, активності — у межах окреслених завдань, ентузіазму — у чітко визначеному просоціалістичному спрямуванні. Ті ж негативні явища, які виходили за межі суспільних сподівань,

оголошувались або «залишками минулого», або «наслідками розбещувального впливу Заходу». Революційні зміни в сучасному суспільстві особливо позначилися на молоді: вона прокинулася, підвела голову і почала діяти. І виявилось, що суспільство не чекало такої сильної і могутньої ходи молодого покоління, строкатості, суперечливості й непередбачуваності його мислення і поведінки. У короткий час з'ясувалося, що молодь — одна з найбільш соціально занедбаних і найменш соціально захищених спільнот нашої країни, що молодіжне середовище роздирається різнополюсними проблемами, що питома вага цих проблем, існування яких часто-густо ігнорувалося, вже давно перевищила критичну масу і загрожує соціальними вибухами.

Причини кризи соціології молоді

Розглядаючи другу групу чинників, слід зазначити, що спрощене трактування молоді, уявлення про безпроблемність її існування із соціальної практики перейшли й укорінилися в радянському суспільствознавстві взагалі і в соціології молоді зокрема. Ґрунтовні дослідження молоді, здійснені науковцями на початку 70-х років (маються на увазі праці В.Боряза, С.Іконникової та ін.), не були розвинуті їхніми наступниками у вагому молодіжну концепцію. Поволі відбувався процес дроблення тематики соціальних досліджень у молодіжному середовищі; замість інтеграції зусиль представників різних наукових дисциплін чимраз помітнішим ставало розпорошення розвідок про молодь. У молодіжному наукознавстві дедалі виразнішою була вузька спеціалізація наукових сил; вирізняли й розробляли переважно окремі напрями молодіжної проблематики, і водночас велике коло питань випадало з поля зору науковців. Чільне місце посідали праці про студентську молодь, учнів середніх шкіл, подекуди про робітничу молодь, тоді як інші соціальні групи молоді залишалися поза сферою зацікавлення вчених. Дотепер, наприклад, бракує ґрунтовних досліджень про молодь, яка залишилася без роботи, про велику групу молоді, зайняту в приватному секторі та в комерційних структурах, про молодих людей — ударну силу злочинних угруповань — або про молодь, що проходить службу в армії. Тільки тепер починають набирати сили наукові розвідки про девіантну (від лат. *deviatio* — відхилення) поведінку молоді, зловживання наркотиками і токсичними речовинами тощо. Майже не розробляються питання про суїциди (тобто самогубства) у молодіжному середовищі, хоча кількість таких спроб серед юнаків і дівчат постійно зростає і перевищує питому вагу інших вікових груп у вчиненні самогубств.

Завдання розвитку сучасної соціології молоді

Нині завдання полягає у виробленні власних теоретичних засад соціології молоді, необхідності визначення центрального поняття і похідних категорій, у з'ясуванні основних базових положень і принципів емпіричних досліджень. Ідеться про переосмислення ролі молоді в історичному процесі взагалі та процесах національного відродження й державотворення в Україні, подолання споживацького ставлення до неї з боку суспільства та його соціальних інститутів, а також про можливість і необхідність розробки нових підходів до аналізу молоді та її проблем. Вони повинні передбачати відмову від віджилих

стереотипів та ідеологічних штампів минулого, дослідження впливу нових соціальних реалій сьогодення на духовний світ і поведінку юнаків і дівчат.

Суть державної молодіжної політики

В Україні стратегічні цілі державної молодіжної політики означені низкою нормативно-законодавчих актів, котрі, як виявила практика попередніх років, не потребують значного уточнення чи доповнення. Державна молодіжна політика, відповідно до нових реалій, визначена в Україні пріоритетним і специфічним напрямом системної діяльності держави у відносинах із молоддю і молодіжним рухом, яка здійснюється в законодавчій, виконавчій, судовій сферах і становить за мету створення соціально-економічних, політичних, організаційних, правових умов та гарантій для життєвого самовизначення, інтелектуального, морального, фізичного розвитку молоді, реалізації її творчого потенціалу і у власних інтересах, і в інтересах суспільства. Об'єктом державної молодіжної політики є молодь віком від 14 до 28 років, що живе в Україні.

Засади державної молодіжної політики

Серед головних засад державної молодіжної політики слід назвати такі:

- повага до поглядів молоді та її переконань;
- надання права і залучення молоді до безпосередньої участі у формуванні й реалізації політики і програм, що стосуються суспільства взагалі й молоді зокрема;
- сприяння ініціативі й активності молоді в усіх сферах життєдіяльності суспільства;
- зміцнення зв'язків між поколіннями на основі засвоєння кращих, передових ідей світової цивілізації тощо.

Завдання соціології молоді

Очевидно, пошук реальних шляхів залучення молоді до активних дій, скерованих на самозабезпечення та самовідтворення, багато в чому може і здатна здійснювати саме соціологія молоді. Найперше її завдання полягає у з'ясуванні основних інтересів і потреб молодого покоління, створенні його достовірного соціального портрета, висуненні на цій ос# нові науково обґрунтованих пропозицій для державних органів. Неабияке значення має також аналіз можливих наслідків прийняття законодавчих актів стосовно молоді для суміжних та близьких соціально-демографічних груп та спільнот (інакше кажучи, коли пільги і підтримка молоді державою можуть негативно вплинути на становище інших соціальних груп), а також обчислення й передбачення довготермінових наслідків цих рішень для самої молоді, особливо при її переході в інший віковий і соціальний стан. Іншими словами, соціологія молоді, на думку М.Головатого, повинна зосередитися на трьох основних групах проблем:

- що суспільство може зробити для розвитку молоді та її громадянського становлення;
- що сама молодь здатна і може дати суспільству для його прогресивного розвитку;
- як найповнішим чином використати потенціал молоді в інтересах її власної самореалізації та поступу всього суспільства.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, соціологія молоді є важливою складовою і соціологічного знання, і елементом державної молодіжної політики. Вона повинна забезпечувати цю політику та її реалізацію через вироблення диференційованих стратегій соціалізації та адаптації молодого покоління. Але для цього вона сама має внутрішньо оновитися, переглянути свої вихідні засади і принципові настанови.

2. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ МОЛОДІ

Молодь — об'єкт чи суб'єкт?

Суперечка про те, чи молодь є об'єктом чи суб'єктом суспільних процесів, відбувалася давно і завжди наптовхувалася на небажання визнати самостійність молоді як певної спільноти. Це визнання з позиції офіційної ідеологічної доктрини радянських часів суперечило розумінню класової структури суспільства, тому і в науковій літературі, і на практиці молоді відводилося проміжне становище всередині соціальної структури соціалістичного суспільства як певному резервуару, звідки відбувалося поповнення основних класів і прошарків. «Боязнь молоді» в керівних колах партійно-державної номенклатури зроста до надзвичайних масштабів в останні десятиріччя режиму, буквально пронизуючи всі структури радянського суспільства. Вона знаходила свій прояв у тотальному патронажі будь-яких форм діяльності молодого покоління, в нерівно# правному, залежному від старших вікових груп соціальному становищі, в небажанні рахуватися з його специфічними інтересами і особливостями способу життя, у придушенні будь-яких форм інакомислення. Цей підхід базувався на ідеї спадковості, яку розуміли як повторення молоддю шляху батьків і яка вимагала ні на крок не відступати від суворої системи приписів. У підсумку свідомо виховувалося покоління, нездатне на соціальну творчість і новації, зате слухняне і спокійне. Сучасне розуміння соціології виключає такі орієнтації і вимагає розгляду молоді як повноправного суб'єкта всіх ланок суспільного життя.

Визначення соціології молоді та її проблематики

Соціологія молоді — це соціологічна дисципліна, яка функціонує на трьох рівнях: загальнометодологічному (базуючись на визнанні молоді як окремої спільноти та суб'єкта суспільного розвитку), спеціально-теоретичному та емпіричному, що дає можливість дотримуватися єдності вихідних теоретичних понять, операційних визначень конкретно-історичного змісту й емпіричних індикаторів. Соціологія молоді в науковій літературі визначається як галузь соціології, що досліджує специфічну соціально-демографічну спільноту, котра перебуває в процесі переходу від дитинства до світу дорослих і переживає важливий етап сімейної та позасімейної соціалізації та адаптації, інтеріоризації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань, соціальних ролей і статусу. Цей процес знаходить прояв у специфічно молодіжних формах поведінки й свідомості, у поняттях молодіжної субкультури, моди, музики, мови тощо. Активна роль молоді у процесах соціалізації зумовлюється тим, що вона не лише копіює усталені взірці

адаптивної поведінки і взаємодії, а й здатна вносити в них новий зміст залежно від умов життя, які постійно змінюються. Основними напрямками досліджень у молодіжному середовищі та завданням соціології молоді нині вважають:

- дослідження її ролі й місця в соціальному розвитку суспільства;
- вивчення тенденцій зміни її соціального обличчя, норм, цінностей та інтересів;
- аналіз процесів, що відбуваються у молодіжному середовищі;
- виявлення і прогнозування на цій основі напрямів розвитку молодіжних проблем і розробка соціальної політики стосовно різних груп молоді.

Поняття «молодь»

Молодь — це суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні і т. ін. властивості, які характеризують її біосоціальне дозрівання як здійснення самовияву її внутрішніх сутнісних сил і соціальних якостей. Молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси на відміну від представників старших поколінь і вікових груп перебувають у стані формування і становлення. Сутністю молоді та проявом її головної соціальної якості є міра досягнення нею соціальної суб'єктності, ступінь засвоєння суспільних відносин та іноваційної діяльності.

Розуміння молоді як субсоціетальної спільноти, гетерогенної (тобто складної та багатовимірної) за характером, дозволяє вирізнити з її складу кілька внутрішніх гомогенних (тобто досить однорідних) груп, що об'єктивно мають у структурі суспільства окремішнє положення, відрізняються широтою і змістом сфер діяльності, специфікою духовного світу і, відповідно, відіграють у процесі розвитку суспільства неоднакову роль. Такий підхід дає змогу більш адекватно й диференційовано проаналізувати окремі контингенти молоді під час конкретно-соціологічних досліджень. Нині в соціології молоді відбувається науковий пошук в напрямі виокремлення її сутнісних характеристик як особливої соціальної спільноти. Він може бути плідним у тому разі, якщо піддати науковому аналізу провідні сфери життєдіяльності молоді й у кожній з них визначити найхарактерніші риси. Такий підхід набагато відрізняється від тенденції, яка існувала в недалекому минулому: до значного звуження рамок соціального обличчя молоді її соціально-статусними характеристиками, яке впливало з відповідного звуження предмета соціології як науки про соціальну сферу в цілому до переважно соціально-структурної проблематики. Тепер на перший план, крім зазначених характеристик молоді, висуваються форми її життєдіяльності, спосіб життя, зміст спільнісної та групової свідомості, а також діяльність соціальних інститутів, котрі покликані не лише здійснювати функцію контролю й управління процесами в молодіжному середовищі, а й передовсім визначати запити, потреби, інтереси молоді та сприяти створенню належних умов для її ефективного соціального старту.

Вікові межі періоду молодості

Питання про характерні особливості і специфічні риси молоді тісно пов'язане з питанням про вікові межі періоду молодості, оскільки їх вирішення допомагає конкретизувати програми соціологічних досліджень, а отже, сприяє

отриманню репрезентативних (тобто таких, що описують всю сукупність) даних, підсилених статистичною базою. Традиційно в радянській соціології вважалося, що рамки молодіжного віку визначались інтервалом від 16 до 30 років. Однак в останні часи дедалі більшого поширення набувають погляди, згідно з якими вік молоді своєю нижньою межею сягає 14, а верхньою — 35 років. В основі цього лежить висловлене деякими науковцями міркування про пролонгацію (або продовження) часу молодості, збільшення віку вступу в трудове життя, підготовки молоді до праці, досягнення економічної незалежності від батьків та держави. Це відображає об'єктивні процеси в житті та розвитку людства: з одного боку, все наполегливіше висувається завдання більш ранньої соціалізації молоді, включення її до трудової практики на більш ранніх етапах, з другого — зростають межі середнього і старшого віку, тривалості життя в цілому, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу молодих людей. Однак, виходячи з певних практичних міркувань та ресурсів держави, у прийнятих законодавчих актах України зазначається: молоддю вважаються молоді громадяни віком від 14 до 28 років.

Поняття «молодь» у західній соціології

У західній соціології термін «молодь» був уведений до наукового обігу лише в середині 70-х років XX ст. Це досить пізнє впровадження терміну «молодь» зумовлювалося тим, що доіндустріальний період розвитку західної цивілізації знав поділ населення лише на дітей і дорослих; перехід до індустріальної фази висунув потребу введення окремого вікового проміжку «юність», пов'язаного з необхідністю відповідної освітньої та фахової підготовки робітників. Цей термін «юність» з віковим інтервалом 11/12—18 років виробив у своїх працях американський дослідник Г.Голл 1904 р., позначаючи ним період життя між дитинством і дорослістю. Однак вступ до фази постіндустріального розвитку та зумовлена цим необхідність подовження часу набуття знань і навичок складних професій, заснованих на суперскладних технологіях, висунули потребу вироблення нового терміну, власне молодості, для позначення певної стадії життєвого циклу, що лежить між юністю і дорослістю. Вікові кордони цієї стадії становили 19—26/30 і більше років.

Проблеми молоді в зарубіжній соціології

Разом із тим, дослідниками вирішенні ті завдання, які молодим особам необхідно було розв'язувати під час проходження через цю нову стадію, та її відмінності від стадій дитинства, юності й дорослості. Ці моменти були представлені у працях таких англomовних авторів, як К.Кеністон, Х.Сіболд та інших, лише із середини 70-х років і залишилися поза увагою багатьох радянських дослідників, які за традицією продовжували порівнювати розгляд проблем юнацтва в західній літературі з розглядом проблем молоді — в радянській. У західних англomовних дослідженнях молоді містяться спроби визначити найхарактерніші специфічні риси молодої людини, котра ще не досягла статусу дорослості; серед них — нерівномірність, напруженість, наявність і повторюваність конфліктних ситуацій, підвищена критичність тощо. Як бачимо, при наявних відмінностях у трактуванні молоді та її вікових меж

пошук у площині молодіжної тематики нашої та західної соціології йде приблизно в однаковому напрямку.

Молодіжні проблеми та їх типи

Окремої уваги заслуговує також з'ясування такого важливого поняття соціології молоді, як молодіжні проблеми. Висловлюється думка, що соціальні проблеми молоді — це не будь-які суперечності її життєдіяльності, а лише ті, які поглиблюються і свідчать про недостатність існуючих способів їх вирішення, а отже, призводять до появи дезорганізуючих процесів у системі «суспільство — молодь». Молодіжні проблеми поділяються на два типи: у першому означенні зростаючі вимоги суспільства до молоді, в другому — особистісні сподівання і прагнення молодих людей та складнощі з їх реалізацією.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

1. Об'єктом соціології молоді є специфічна соціально-демографічна спільнота, що об'єднує людей віком від 14 до 30 років.
2. Предмет соціології молоді – специфічні соціальні відносини, в яких бере участь молодь у процесі переходу від дитинства до світу дорослих, соціалізації та соціальної адаптації.
3. Основними завданнями соціології молоді є дослідження ролі і місця молоді в суспільстві, її соціального обличчя та тенденцій його змін; вивчення соціальних процесів у молодіжному середовищі та їх прогнозування.

3. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДІЖНИХ ПРОБЛЕМ ТА НЕОБХІДНІСТЬ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЇ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

Розвиток соціології молоді в сучасній Україні

Як уже зазначалося в попередній частині теми, в Україні соціологія молоді як науковий напрям до часів незалежності ледве жевріла і не мала вагомого практичного значення. Однак від 1991 р. ситуація суттєво змінилася. З'явилася низка загальних і спеціальних дослідницьких центрів та осередків із вивчення загальносоціальних і молодіжних проблем (і в межах академічної науки, і при державних органах), що зрушило з місця справу наукового аналізу тенденцій у молодіжному середовищі та вироблення науково обґрунтованих рекомендацій, скерованих на вирішення молодіжних проблем з урахуванням інтересів і молоді, і держави. Це діяльність Інституту соціології НАН України, вже згадуваного Українського інституту соціальних проблем тощо. Їх представники здійснили багато цікавих досліджень у молодіжному середовищі, які не лише допомогли чіткіше уявити весь спектр молодіжних проблем, а й безпосередньо сприяли конкретним крокам у напрямку їх вирішення. Ця плідна співпраця нині триває. У справі вироблення ефективної молодіжної політики велику роль відіграє з'ясування суті й змісту процесів життєвого самовизначення молодої людини. Ці процеси поділяються на:

- соціальне,
- політичне,
- професійне,
- економічне самовизначення.

Складний комплекс проблем, пов'язаний із цими процесами, і досліджує соціологія молоді.

1. СОЦІАЛЬНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Аналіз результатів соціологічних досліджень свідчить, що нині молодь — це одна з найвразливіших в економічному плані та найбезправніша в соціально-правовому значенні соціальних спільнот, яка живе в умовах підвищеної соціальної напруженості й психологічного дискомфорту. Конкретними проявами цієї ситуації є такі негативні суспільні явища, характеристика яких подається на основі щорічної доповіді Українського інституту соціальних проблем Президентів України, Верховній Раді та Кабінету Міністрів за підсумками 2000 р.:

• **погіршення стану здоров'я молоді** з огляду на ускладнення соціально-економічного становища країни, зниження рівня життя більшості населення, падіння моральних норм і цінностей в суспільстві. Згідно зі статистичними даними лише 6% дітей в Україні народжуються практично здоровими. Одним із найголовніших чинників розладу репродуктивного здоров'я жінок, які дедалі більше народжують хворих немовлят, є аборт: 2002 р. на кожні 100 пологів припадало 89 абортів. Дедалі збільшується кількість захворювань серед дітей, підлітків і молодих людей, урізноманітнюється структура хвороб. Часто хвороби продукуються станом анемії і загальним послабленням молодого

організму, що пов'язано в основному з поганим харчуванням, мешканням жінок репродуктивного віку в радіоактивно забруднених регіонах (15,8% жінок-матерів) тощо. В Україні поширюється епідемія захворювань на туберкульоз, який ще називають «хворобою бідних»: у 1995 р. було зареєстровано 21,5 тис. хворих на туберкульоз, а у 2002 р. — 36,5 тис., тобто їх кількість зросла на 41%. Шкоди здоров'ю молоді завдають інфекції, що передаються статевим шляхом, особливо сифіліс. Його поширеність набуває розмаху справжньої епідемії, передусім серед молоді: якщо серед усього населення на нього хворіє в середньому 64,1 особа на 100 тис. населення, то серед молоді — 151,8 особи відповідно;

• **значна поширеність ВІЛ-інфікованих хворих** серед молоді (хворих на СНІД), що великою мірою є наслідком збільшення захворювань, які передаються статевим шляхом. До 1995 р., за визначенням міжнародних експертів, Україна належала до країн із низьким рівнем поширення цієї страшної інфекції. Але з 1995 р. відбувається надзвичайно швидке зростання кількості ВІЛ-інфікованих. Протягом 1995—2002 рр. вона збільшилась у понад 25 разів. Нині реальна кількість ВІЛ-інфікованих в Україні становить, за підрахунками експертів, 330–410 тис. осіб, і Україна посідає перше місце в Європі за кількістю ВІЛ-інфікованої молоді віком від 15 до 24 років (на другому місці Португалія, а далі йдуть Швейцарія та Іспанія). Особливо непокоїть те, що серед ВІЛ-інфікованих дедалі більша питома вага припадає на жінок: 1997 року вона становила 26,3%, а 2000-го — вже 35,8%;

• **швидке поширення вживання наркотичних речовин.** За деякими експертними оцінками абсолютна кількість наркоманів в Україні наближається нині до 800 тис. осіб. Майже 80% наркоманів — молоді люди віком до 29 років, із них 6,7% — неповнолітні;

• **зростання рівня смертності молоді** країни внаслідок різкого погіршення здоров'я, обтяженого поширеністю інфекційних хвороб, епідемій, наркоманії, зловживання алкоголем, паління тютюну тощо. Якщо 1989 р. померло 14,5 тис. молодих людей віком 15—29 років, то 2002 р. цей показник становив уже 18,0 тис. За 10 років незалежності в Україні померло понад 170 тис. молодих людей віком 15—29 років;

• **дедалі більше поширення спроб самогубства.** Ця тенденція знаходить прояв серед усіх категорій населення, в тому числі й серед молоді. За даними О.Овакимян, Україна нині характеризується сплесками високої суїцидальної (від суїцид — самогубство) активності: на 100 тис. населення в середньому здійснюється близько 30 самогубств, більшість з яких — молоддю та особами старшого віку. На перших місцях за рівнем самогубств Сумська, Запорізька, Чернігівська, Львівська, Донецька, Луганська області, республіка Крим, у яких зареєстровано від 38 до 44 випадків самогубств у розрахунку на 100 тис. населення;

• **зростання злочинності.** У цілому в Україні 2002 р. загальна кількість осіб, які скоїли злочини, становила 460 тис. З цієї кількості осіб

58% — це молоді люди, з яких дві третини під час скоєння злочинів ніде не працювали і не навчалися. У 2002 р. найвищий відсоток молоді зафіксовано серед тих, хто був затриманий за грабежі і розбійницькі напади (74,8% від усієї кількості затриманих за скоєння такого злочину), за хуліганські вчинки (68,7% відповідно), зґвалтування (67,3%), розповсюдження наркотиків (48,1%). Того ж року серед усіх засуджених жінки становили 12,4%, а неповнолітні — 10,4%. На обліку у кримінальній міліції у справах неповнолітніх 2002 р. перебувало 34,6 тис. осіб.

Причини негативних соціальних явищ у молодіжному середовищі

Можна назвати низку причин, які зумовили зростання негативних явищ у сфері соціального самовизначення молоді країни. Це передусім загальний кризовий стан українського соціуму, зумовлений докорінними соціальними трансформаціями, переходом від тоталітарного, «закритого» до демократичного, «відкритого» типу суспільства, ринковими перетвореннями, руйнацією старих систем цінностей і традиційних форм соціалізації молоді. Раніше соціальне дозрівання молоді відбувалося в умовах відносної стабільності, існування великої кількості соціальних інститутів, покликаних здійснювати цей процес. У сучасних умовах нових, ефективних та відносно безболісних форм соціалізації молоді поки що практично не існує. Розширення можливостей самостійного вибору життєвого шляху при одночасному зростанні особистої відповідальності — також нове явище, до якого більшість молодих людей виявилася неготовою. Багато представників молодого покоління оцінює своє соціальне становище із загальноцивілізаційних позицій, найчастіше порівнюючи його зі становищем ровесників в інших, переважно високорозвинених країнах; це часто спричиняється до появи завищених соціальних вимог молоді. У соціологічній літературі це отримало назву «Революція молодіжних претензій».

Завдання державної молодіжної політики в соціальній сфері

Отже, більшість молоді стоїть нині перед складним вибором у власному житті, до якого вона не підготована ні психологічно, ні організаційно. Тому завдання державної молодіжної політики в цій галузі такі:

- правовий та соціальний захист молодих громадян із метою створення необхідних стартових можливостей для їхнього повноцінного соціального становлення та розвитку;
- узгодження та поєднання інтересів молоді з інтересами інших груп і категорій населення, оптимізація соціального статусу молоді в суспільстві;
- створення необхідних умов для зміцнення правових і матеріальних гарантій щодо здійснення прав і свобод молодих громадян, діяльності молодіжних організацій;
- надання державою кожній молодій людині соціальних послуг в усіх сферах життєдіяльності відповідно до законодавства України;
- допомога молоді у реалізації й самореалізації її творчих можливостей та ініціатив;

- охорона здоров'я молоді, формування в неї глибокої потреби в духовному і фізичному розвитку, інші заходи, які б забезпечували здоровий генофонд народу України;
- створення умов для опанування духовними та культурними цінностями українського народу та безпосередньої участі молодих людей у їх відродженні та розвитку, організація дозвілля молоді тощо.

2. ПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Амбівалентність політичних поглядів молоді

Воно відбувається в умовах, коли суспільство стоїть перед альтернативою вибору дальшого шляху розвитку. У цій ситуації соціологи констатують, що політичні преференції молоді носять суперечливий характер. Так, 2003 р. лише 16% молоді прагнуло повернення до стану, який був до перебудови, тобто до 1985 р. Більшість (або 76%) висловилося за побудову в країні ринкової економіки, отже, загалом вітала зміни, які настали. Згідно з опитуванням «Молодь України: квітень 2003 р.», здійсненого спільно Українським інститутом соціальних досліджень та Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, 61% опитаних підтримує незалежність України, 60% вважає себе мешканцем України, 40% підтримує ідею про вступ України до Європейської спільноти, а 28% — ідею об'єднання України з Росією та Білоруссю.

Молодіжні громадські організації

Проте на загал молодь не схильна ангажуватися до великої політики, вважаючи, що політичні партії не мають реального впливу на здійснення внутрішньої та зовнішньої політики країни, що партії створюються не під програми, а під лідерів, що вони мають перед собою лише одну мету — домогтися влади і збагатитися, і тому не мають масової підтримки з боку населення тощо. Через це увага тієї частини молоді, яка не ізолювалася від суспільства і не занурилась у приватне життя, щораз більше скеровується на власне молодіжні громадські організації, які опікуються суто молодіжними проблемами і вирішують їх на локальному та всеукраїнському рівнях.

Молодіжний рух

Процес становлення та розвитку молодіжного руху протягом останніх років ширився і поглиблювався. Мін'юстом України 1997 р. було зареєстровано 6 всеукраїнських молодіжних і дитячих громадських організацій, 1998 р. — 11, 1999 р. — 17, 2000 р. — 19. Понад 4,5 тис. молодіжних та дитячих об'єднань 2000 р. діяло на регіональному рівні, що майже утричі більше порівняно з 1998 р. Цим організаціям, на відміну від політичних партій, 2002 р. довіряли 40% опитаних респондентів молодіжного віку. 2003 р. в Україні діяло 96 всеукраїнських молодіжних і дитячих об'єднань із 1839, зареєстрованих Мін'юстом. Тобто питома вага молодіжних і дитячих громадських організацій в їх загальній кількості становить лише 0,05%.

Проблеми молодіжного руху

Проте становлення молодіжного руху супроводжується й низкою негативних явищ. Незважаючи на високу оцінку молодіжного руху, молоді дуже мало відомо про діяльність громадських молодіжних і дитячих

організацій: 61% респондентів зовсім не знали про їхнє існування, лише 4% опитаних інколи відвідували заходи, які влаштовували ці організації (опитування квітня 2003 р.). З 5,3% у 1995 р. до 2% у 2002 р. зменшилася кількість членів вказаних молодіжних громадських організацій. Для молодіжного руху залишалися проблемними питання розширення матеріальної бази громадських молодіжних і дитячих об'єднань, розвитку структур на місцях, підготовки кадрів для роботи з молоддю.

Завдання державної молодіжної політики у політичній сфері

Тому мета молодіжної політики у цьому плані — це підтримка політичного самовизначення молоді, сприяння молодіжним політизованим утворенням просоціального спрямування, посиленню їх конструктивної активності, консолідації зусиль для зміцнення української держави, демократизації та гуманізації суспільства. Окремо записано про забезпечення правового статусу молодіжних громадських об'єднань, надання їм організаційної, фінансової, інформаційної, технічної та іншої допомоги. Визнано, що при загальній стратегічній скерованості соціальної політики в бік інтеграції молоді в суспільство, нині тактично важливо сприяти також відцентровим процесам у її рамках з метою формування власних молодіжних соціально-політичних структур задля представлення інтересів строкатого молодіжного середовища та їх подальшого включення у суспільні структури на новій демократичній основі і насамперед на локальному рівні.

3. ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Тенденції в галузі освіти

У сучасному українському суспільстві на початку XXI століття можна виокремити низку тенденцій, пов'язаних зі сферою освіти та професійним самовизначенням молоді:

- зростання престижу освіти взагалі й престижу технічної освіти зокрема; професійна освіта сьогодні розглядається як одна з основних цінностей суспільства, без якої рівною мірою неможливі ні становлення особистості, ні подальший розвиток суспільства;

- зміна цільових настанов професійної освіти як соціального інституту: від забезпечення потреб держави у фахівцях різного профілю до задоволення різноманітних освітніх потреб особистості заради її розвитку й самореалізації, а також для забезпечення її конкурентоспроможності на ринку праці;

- зміна характеру попиту на робочу силу: вона має досягти такого рівня кваліфікації, який дозволить їй продуктивно працювати в умовах інформаційного суспільства;

- внутрішня реорганізація освіти відповідно до вимог ринкової економіки з її кінцевою метою — формування такої структури випуску фахівців, яка б запобігала виникненню масштабного безробіття серед випускників професійних навчальних закладів.

Реорганізація професійної освіти

Реорганізація професійної освіти відповідно до вимог ринкової економіки є комплексним завданням. Воно містить:

- нові підходи до питань фінансування та самофінансування освітніх закладів;
- модернізацію управління і всією системою професійної освіти, і окремими її закладами;
- постійне оновлення кваліфікації професорсько-викладацького складу; зміну форм, методів викладання і підвищення якості навчання студентів;
- перегляд професійної структури підготовки спеціалістів та кваліфікованих робітників тощо. Реорганізація освіти є нагальною потребою сьогодення; адже зростання її престижу в останні роки зумовлено великою мірою сподіваннями молоді уникнути безробіття. Ці сподівання небезпідставні: нині втрачають роботу передусім низько# і некваліфіковані робітники, натомість становище висококваліфікованих і високомотивованих фахівців сучасних професій стає дедалі стабільнішим. Також відомо, що існує так звана нульова можливість для молоді реалізуватися в професійній сфері одразу після школи, без професійної освіти.

Основні проблеми сфери професійного самовизначення молоді

До основних проблем у цій частині самовизначення молоді можна зарахувати такі:

- проблематичність шансів на здобуття вищої освіти представниками молоді з бідних, сільських сімей та з провінційних міст і містечок;
- подорожчання освітніх послуг і державних, і приватних освітніх установ. Так, 1999 р. населення країни оплачувало навчання молоді у вищих і навчальних закладах і технікумах у 26% випадків, тобто за навчання кожного четвертого студента доводилося платити;
- відставання матеріально-технічної бази закладів освіти від світових стандартів;
- низький рівень зарплат викладачів і стипендій студентів;
- незадовільні умови проживання студентів у гуртожитках;
- виїзд най здібнішої і фахово підготовленої частини викладацького складу за кордон;
- брак правових гарантій працевлаштування випускників-фахівців із базовою та повною вищою освітою;
- невиконання статті 61 п.2 Закону України «Про освіту» щодо бюджетних асигнувань на освіту в розмірі, не меншому від 10% національного доходу тощо.

Завдання державної молодіжної політики у сфері професійного самовизначення молоді

З усього викладеного вище витікає й мета молодіжної політики в цьому напрямі: докорінна реформа освіти; запровадження системи пільгового кредитування молоді для здобуття нею бажаної освіти; розробка спеціальних економічних і юридичних гарантій, які попереджатимуть або компенсуватимуть різні можливі форми дискримінації молоді; сприяння тимчасовому працевлаштуванню безробітних, учнів і студентів через організації учнівських і студентських загонів, таборів праці й відпочинку, ширшого запровадження громадських робіт.

4. ЕКОНОМІЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ МОЛОДІ

Нові тенденції щодо характеру й умов зайнятості молоді

Серед нових тенденцій щодо характеру й умов зайнятості молоді дослідники Українського інституту соціальних проблем називають такі:

- випереджаючими темпами зростає використання праці молодих людей у сфері торгівлі та послуг, у сільському господарстві;
- зменшується зайнятість молоді у сферах інформаційно-обчислювального обслуговування, науки, охорони здоров'я, фізичної культури та соціального забезпечення, культури й мистецтва — тобто саме там, де за логікою сучасного реформування та наявним віковим складом працівників найбільшою мірою потрібне оновлення кадрового потенціалу;
- поступово зростає значення приватного сектору економіки як сфери зайнятості, передусім для тих, хто вперше шукає роботу: кожна четверта молода людина нині працює на приватних підприємствах;
- за статусом зайнятості абсолютна більшість молоді (92%) працює за наймом і лише 7% ведуть підприємницьку діяльність, здебільшого на умовах самозайнятості;
- великих масштабів набула неформальна економічна діяльність: для кожної шостої молодої людини основне місце роботи було в нерегламентованому секторі економіки (тобто в «тіньовій економіці»); саме в ньому здебільшого працююча молодь знаходить додаткову роботу. Частка молодих громадян, які здійснювали 2000 р. нерегламентовану економічну діяльність, становила не менше 23%;
- зберігаються тенденції щодо збільшення обсягів зовнішньої трудової міграції, коли молоді люди в пошуках праці змушені виїжджати за кордон. Проте лише незначна частка молоді (менше 10% тих, хто перебуває у трудових поїздках за кордон) працює там легально.

Позитивним явищем можна вважати стабілізацію зареєстрованого безробіття серед молоді, оскільки раніше спостерігалось його зростання. Але дані державної служби зайнятості щодо рівня молодіжного безробіття не відображають реальних його обсягів. Частка молодих осіб віком 15—28 рр., які не мали робочого місця і не навчалися, 2002 р. фактично становила не менше 23%. Того ж року частка молоді серед усіх безробітних склала 42,5%. Найгостріша проблема вимушеної незайнятості актуальна для наймолодших вікових категорій молоді, передусім випускників загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних закладів, а також для мешканців монофункціональних міст (де представлено одну-дві галузі виробництва) та шахтарських регіонів. Не менш болючою проблемою для молоді є зубожіння. Зубожіння часто змушує молодь погоджуватися на такі види економічної діяльності, якими забезпечується лише примітивне виживання, потерпати від жорстокого ставлення до них роботодавців, надмірної експлуатації, добровільно відмовлятися від багатьох трудових гарантій і пільг, передбачених чинним законодавством. Багато молоді прагне мати власні джерела доходів, проте лише 10% молодих людей можна зарахувати нині до категорії економічно

незалежних, тобто таких, чий достаток формується без батьківської грошової або іншої матеріальної участі.

Для західної соціології молодіжні проблеми набувають дещо іншої пріоритетності та змісту. Центальною з них вважається напруженість між молоддю та суспільством, яке робить можливим конфлікт між індивідуальностями та існуючим соціальним устроєм. В основі цієї напруженості лежить амбівалентність (тобто двоїстість, суперечливість почуттів та емоцій) молоді, яка здатна призвести і до політичної активності, і до інтенсивної само трансформації особистості, і до пошуку роз# ради у світі наркотиків або релігії. Тому одним із завдань молодіжної політики у розвинутих країнах є створення таких умов для молоді, коли б ця амбівалентність якомога лагідніше спрямовувалась у про соціальному напрямку через надання найрізноманітніших можливостей для соціально корисної діяльності молоді. Ще однією характеристикою віку молодості в цих країнах є величезна цінність змін, трансформацій, руху взагалі та послідовна огида і відраза до усталеного статусу. Звичайно, всі люди прагнуть змін, але саме молоддю зміни й рух обожнюються, стають усвідомленими завданнями, головною метою існування. Тому конфлікт поколінь, який досить поширений у західних країнах, набуває вигляду протесту молодих проти зупинки в русі та динамічному розвитку їхніх батьків, що, набувши певного соціального статусу і становища в суспільстві, заспокоюються і зупиняються на досягнутому. Це враховується у молодіжній політиці розвинених держав, яка не має постійних пріоритетів та усталених напрямів, є надзвичайно гнучкою і здатною до модифікацій.

Цей неповний перелік основних положень, пов'язаних із розумінням молоді та її проблем, дає можливість порівняти українську й західну соціології молоді та скерованість молодіжних політик. Якщо увагу соціологів пострадянського простору привертають насамперед питання виразно соціального значення і ваги, тобто входження молоді у суспільство та її адаптації в ньому, то західні соціологи акцентують на процесах становлення особистості; якщо перших цікавлять передусім проблеми підготовки молоді до праці, то других — поведінка молоді, що відхиляється від суспільних норм і цінностей і загрожує руйнацією цілого суспільства. Якщо молодіжна політика перехідних країн ще зберігає на собі відбитки колишнього патерналізму, а законодавство не забезпечує механізмів реалізації правових актів щодо молоді й побудоване на обмеженнях і забороні, то політика розвинених країн стосовно молоді будується на принципах і нормах її самозабезпечення і державного забезпечення лише тих, хто не здатний до цього через фізіологічні, психологічні та соціальні причини.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, соціологія молоді — одна з важливих спеціально соціологічних галузей знання, яка переживає в нашій країні своє становлення. Від рівня розробки цієї теорії, вдосконалення її інструментарію і методик дослідження залежатиме своєчасність і ефективність вирішення нагальних

молодіжних проблем в умовах нової соціальної реальності. Вивчення основних положень цієї теорії майбутніми спеціалістами сприятиме осмисленню місця й ролі молодого покоління в будівництві оновленого суспільства.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. Соціологія молоді – галузь соціології, що досліджує цю специфічну соціально-демографічну спільноту в усій сукупності соціальних ознак та характеристик її соціального життя.
2. Молоді притаманні як спільні (родові) характеристики, однакові для всіх країн, так і специфічні ознаки, пов'язані із соціально-політичному та етнічно-культурними особливостями країни проживання.
3. Сучасна молодь України більш прагматична, самостійна, незалежна; націлена на саморозвиток і самореалізацію у житті; диференційована за рівнем соціальної активності як по групах, так і сферах активності; нечітко визначена щодо культурних запитів, ціннісних та культурних орієнтирів.

ТЕМА № 8. «ШЛЮБ І СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ, ЇХ ЦІННІСТЬ У СУЧАСНІЙ СУСПІЛЬНІЙ СВІДОМОСТІ» (2 години)

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група, категорії
2. Основні підходи до вивчення сім'ї в соціологічній думці
3. Тенденції розвитку сучасної сім'ї в Україні

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ю.Г. Основы социологии и политологии. – М.: 2 изд., доп., 2019.
2. Горлач Н.Л, Кремень В.М. Соціологія. Підручник. – К: Центр навчальної літератури. 2019.
3. Касьянова В.В Социология. М.; 2019.
4. Ленова О.В. История классической социологии. М; 2019.
5. Мкртчян Е.Р. Основы социологии: учебное пособие. Волгоград, 2017.
6. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
7. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

дати визначення науковій дисципліні «соціологія шлюбу та сім'ї» та охарактеризувати її об'єкт і предмет; описати шлюб і сім'ю як об'єкти соціологічного дослідження .

ВСТУП

Ця тема є перехідною від соціологічного аналізу особистості до вивчення соціальних спільнот, бо сім'я є найдавнішою природною формою з'єднання людей, заснованою на кровноспоріднених зв'язках, і найпростішою вихідною спільнотою. Соціологія сім'ї розглядається як спеціальносоціологічна дисципліна, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї та шлюбно-родинних стосунків у конкретних культурних і соціально-економічних умовах. Центальною рядоутворювальною категорією цієї галузі соціологічного знання є поняття сім'ї.

Завдання лекції: розкрити зміст основних соціальних функцій шлюбу та сім'ї в суспільстві; охарактеризувати сучасний стан сім'ї в українському суспільстві та визначити тенденції її розвитку.

Ключові слова: «умови життя сім'ї», «структура сім'ї», «типи сімейної структури», «форми шлюбу», «типи партнерів у шлюбі», «функції сім'ї», «шлюб».

1. СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ І МАЛА СОЦІАЛЬНА ГРУПА, КАТЕГОРІЇ

Соціологія сім'ї ставить перед собою завдання інтеграції досягнень цих наукових галузей і має міждисциплінарний характер. Специфіка соціології сім'ї полягає в тому, що сім'я одночасно виступає у двох іпостасях: вона є малою контактною соціальною групою, певною формою взаємодії людей, з одного боку, і особливим соціальним інститутом, який регулює відтворення людини за допомогою певної системи ролей, норм і організаційних форм, — з другого. Американський соціолог Нейл Смелзер визначає поняття сім'ї таким чином: сім'єю називається засноване на кровній спорідненості, шлюбі або усиновленні об'єднання людей, які пов'язані між собою спільністю побуту і взаємною відповідальністю за виховання дітей. Інші соціологи, погоджуючись у цілому з таким визначенням, додають до нього такі риси, як історично зумовлений характер сім'ї та її функціонування у різні історичні епохи, соціальна потреба суспільства в існуванні сім'ї, у фізичному і духовному відтворенні населення тощо. Наголошується, що з часом «сім'я - взаємини» розвинулась у «сім'ю-соціальну спільноту». Сучасна сім'я визначається як інституціоналізована спільнота, що складається на основі шлюбу, породженій ним спільній правовій та моральній відповідальності батьків за здоров'я дітей, їхню соціалізацію та виховання.

Як мала соціальна група, зазначає М. Мацковський, сім'я розглядається у тих випадках, коли дослідженню підлягають стосунки між індивідами, котрі утворюють сім'ю. Цей підхід дозволяє з'ясувати мотиви і причини розлучень, динаміку родинних відносин, характер стосунків між батьками й дітьми. Ці проблеми міжособистісної взаємодії тісно пов'язані з існуючими в суспільстві нормами, цінностями і взірцями поведінки і зумовлені соціокультурними та соціоекономічними умовами життєдіяльності групи. На думку М. Мацковського, при аналізі сім'ї як малої соціальної групи або спільноти доцільно виокремити три основні типи характеристик: а) характеристики групи в цілому: цілі й завдання сімейної групи, склад і структура, соціально-демографічний склад сім'ї, групова згуртованість, групова діяльність і характер групової взаємодії, структура влади, спілкування в сім'ї тощо; б) характеристики зв'язків і відносин сімейної групи з більш широкими соціальними системами в рамках соціальної структури суспільства; у цьому випадку вирізняють і аналізують насамперед функції сім'ї щодо суспільства; в) цілі, завдання і функції стосовно індивіда, групова регуляція поведінки і взаємодії індивідів у сім'ї, груповий контроль; групові санкції, сімейні цінності, норми і зразки поведінки, включеність індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у ній.

Як соціальний інститут сім'я аналізується в тих випадках, коли слід з'ясувати, якою мірою спосіб життя сім'ї, її функціонування відповідають потребам суспільства. Модель соціального інституту є надзвичайно важливою для прогнозів майбутніх змін сім'ї. На думку М. Мацковського, соціолога-дослідника цікавлять передусім взірці сімейної поведінки, усталені ролі,

виконувані її членами, особливості формальних і неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних взаємин. Одні норми, обов'язки і права мають юридичний характер і регламентуються законодавством (питання про володіння майном, про матеріальні зобов'язання батьків стосовно дітей і одне одного, про мінімальний вік вступу в шлюб, про юридичні підстави для розірвання шлюбу, про права та обов'язки колишнього подружжя, пов'язані з утриманням і вихованням дітей, володінням майном після розірвання шлюбу і т. ін.). Інші норми шлюбу регулюються мораллю, звичаями, традиціями. До них належать норми залицяння, шлюбного вибору і дошлюбної поведінки, розподіл влади та обов'язків між подружжям, характер сімейного дозвілля тощо. Така ж моральна регламентація поширюється на процес розлучення, стосунків із рідними, друзями. Кожна з двох парадигм у вивченні сім'ї має свою специфіку: внутрішні зв'язки всередині сім'ї досліджуються крізь призму понять, що характеризують малу групу; парадигма соціального інституту орієнтована насамперед на зовнішні зв'язки сім'ї.

Дослідники проблем сучасної сім'ї (і українські, і зарубіжні) погоджуються в тому, що нині аналіз сім'ї як соціального інституту поступається місцем дослідженням її групових характеристик. У минулому, особливо в умовах існування тоталітарного режиму в СРСР, протягом десятиріччя сім'я була лише постачальником людських і трудових ресурсів, об'єктом державної політики; держава перебрала на себе майже всі функції інших соціальних інститутів, серед них і сімейного, і вирішувала за сім'ю мало не всі питання. Повна залежність сім'ї від держави робила її фактично безправною. У цій ситуації тематика соціологічних досліджень проблем сім'ї мала вигляд однобокої і викривленої. Недостатньо вивчалися причини і мотиви розлучень та їхні наслідки (як явище, нетипове для соціалізму), характер дошлюбної поведінки та установки юнацтва і молоді, пов'язані зі статевим життям («у нас сексу немає, то лише в капіталістичних країнах бісяться з жиру»), проблеми бездітних або багатодітних родин, сімей пенсіонерів чи молодих сімей. Практично не досліджувалися в соціологічному аспекті питання виховання дітей дошкільного віку, дітей з неповних (тобто без батька або матері) родин, вплив вживання алкоголю і наркотиків на міцність сім'ї та здоров'я її членів. Не було наукових праць про становище чоловіків у сім'ї, взаємини між братами й сестрами, подружні конфлікти, стосунки розлучених із дітьми та багатьох інших. «Цілину» в соціологічних дослідженнях становила молода сім'я, де чоловік і дружина не досягали 28 років, та її проблеми

Умови життя сім'ї становлять собою сукупність факторів макросередовища (загальні соціальні умови), мезо- і мікросередовища (середовище розселення і найближче соціальне оточення). Загальні соціальні умови поділяються, своєю чергою, на:

- соціально-економічні (рівень розвитку сфери обслуговування, розвитку дитячих дошкільних закладів, рівень житлового будівництва, обсяг і структура товарообігу, рівень реальних доходів населення взагалі і сім'ї зокрема, рівень розвитку системи охорони здоров'я і медичного обслуговування, кількість робочих місць, які дозволяють використовувати жіночу і підліткову працю,

кількість робочих місць із неповним робочим днем або пільговими умовами праці для підлітків і неповнолітніх тощо);

- соціально-політичні (політика уряду, органів державної влади, політичних партій, профспілок та інших громадських організацій щодо сім'ї з метою її стабілізації, підвищення виховного потенціалу та ін.);

- соціально-культурні (система чинних у суспільстві правових, моральних норм, цінностей та ідеалів, взірців діяльності та поведінки; засоби зберігання й розподілу соціальної інформації, соціального знання, кількість і доступність закладів культури і культурних цінностей; викладання курсів з етики і психології сімейного життя в дошкільництві та школі; частота, обсяг і зміст передач, програм і публікацій про сім'ю в засобах масової інформації тощо);

- демографічні (чисельність і темпи приросту населення або його депопуляції, статевий і віковий склад населення, його розподіл за типами регіонів; міграційні процеси і переселення; розподіл населення за етнічними й територіальними спільнотами);

- екологічні (природно-географічні особливості середовища проживання, ступінь урбанізованості й санітарно-гігієнічні умови життєдіяльності, ступінь забрудненості довкілля);

- соціально-психологічні (загальний стан свідомості людей, їхнє ставлення до світу і свого безпосереднього оточення, соціальні установки, інтереси і ціннісні орієнтації, які визначають життєву позицію і поведінку людей у суспільстві; ставлення до шлюбу і сім'ї). (Докладніше див. названу працю М. Мацковського).

Ці загальні соціальні умови впливають на життєдіяльність сім'ї опосередковано, через фактори мезо- і мікросередовища. Адже сім'я зазвичай взаємодіє з ширшими соціальними спільнотами та інститутами, здійснює контакти з рідними, сусідами, друзями. До конкретних характеристик середовища безпосереднього мешкання родини належать, згідно з М. Мацковським, такі:

- ступінь урбанізованості середовища розселення сім'ї (тип населеного пункту — місто, село, кількість мешканців);

- характеристики зайнятості населення (тип підприємств, їх розподіл між державними, приватними, комерційними структурами, рівень кваліфікації і освіти, який вимагається, використання чоловічої, жіночої, підліткової праці, дефіцит чи надлишок робочої сили);

- демографічна структура середовища розселення;

- етнічні характеристики середовища розселення;

- кількісні та якісні характеристики сфери обслуговування;

- доступність дошкільництва;

- кількісні та якісні характеристики культурно-освітніх закладів, спортивних споруд; характеристики закладів системи охорони здоров'я.

При аналізі найближчого соціального оточення вирізняються основні соціальні характеристики друзів, знайомих, рідних і представників референтних груп, а також їхні норми і цінності у сфері шлюбно-сімейних

взаємин: установки на кількість дітей у родині, професійну зайнятість жінок, характер дозвілля, характеристики сімейного споживання тощо.

Під структурою сім'ї мають на увазі всю сукупність взаємин між її членами, яка містить у собі стосунки спорідненості, влади, авторитету, систему морально-духовних стосунків тощо.

У загальній системі родинних взаємин, згідно з Н. Смелзером, існують два основні типи сімейної структури, або форми сім'ї. Нуклеарна сім'я складається з дорослих батьків і дітей, які від них залежать (матеріально, економічно, житлово, емоційно). Розширена сім'я включає нуклеарну сім'ю і родичів, наприклад, бабусю і дідуся, онуків, тітку, дядька, двоюрідних братів і сестер. Така родина вважається важливим, а в багатьох суспільствах і основним соціальним об'єднанням, спільнотою, базою розвитку соціальних відносин і гарантом взаємодопомоги і підтримки.

За формою шлюбу вирізняють моногамію (шлюб між одним чоловіком і однією жінкою) і полігамію (шлюб між одним та декількома іншими індивідами). Полігамія, своєю чергою, поділяється на полігінію (шлюб між одним чоловіком і кількома жінками) і поліандрію (шлюб між однією жінкою і кількома чоловіками). Ще однією формою є груповий шлюб (між кількома чоловіками та кількома жінками). Навіть сьогодні полігінія є досить поширеною, наприклад, у Тибеті, на півдні Індії.

За типом владних структур вирізняють патріархальні родини (де переважає влада чоловіків над іншими членами сім'ї), що існують у Таїланді, Японії, Ірані, Бразилії та багатьох інших країнах світу, та матріархальні сімейні системи (де влада належить жінці й матері). Останні трапляються зрідка, наприклад, у жителів Тробріандських островів. Останніми роками відбувається перехід від патріархальної до егалітарної родинної системи (де вплив і влада розподілені між чоловіком і жінкою майже порівну).

За партнером, якому надається перевага при вступі в шлюб, розрізняють шлюби, що здійснюються за правилами екзогамії (тобто партнера шукають поза певними групами, сім'ями або кланами), та шлюби за правилами ендогамії (тобто партнер обирається всередині своєї групи). Так, ендогамія була характерною для кастової системи в Індії. Найвідомішим правилом ендогамії є заборона кровозмішування (інцест), яка забороняє шлюби або статеві зв'язки між особами, що є близькими кровними родичами. Майже в усіх суспільствах, зазначає з цього приводу Н.Смелзер, це правило стосується взаємин між дитиною й одним із батьків, а також між братом і сестрою. Він же наголошує, що в західних країнах ендогамія в обмеженому вигляді існує всередині расових груп (наприклад, американських негрів), релігійних груп (наприклад, іудаїстів) і соціальних класів (наприклад, людей аристократичного походження).

Функції сім'ї можна визначити як основні способи прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів, і поділити на соціальні (спрямовані на суспільство) та індивідуальні (спрямовані на особу). М.Мацковський перелічує функції сучасної сім'ї стосовно основних сфер життєдіяльності родини.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, різні сім'ї у суспільстві мають свої інтереси, перебувають у взаємозв'язку одна з одною і суспільством у цілому. Тому сім'я виступає як специфічна соціальна спільнота, соціальна група і поряд з іншими соціально-класовими, етнічними, демографічними, професійними й територіальними групами є надзвичайно важливим елементом соціальної структури суспільства.

2. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ СІМ'Ї В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ДУМЦІ

Методологія символічного інтеракціонізму розглядає сім'ю як малу соціальну групу. Сім'я розуміється тут як сукупність соціальних ролей, які виникають і реалізуються у взаємодії її членів, зумовлюючи їхні позиції. У більшості таких досліджень сім'я ототожнюється з відносно закритою системою, яка має досить слабкі зв'язки з навколишніми інститутами, організаціями і групами. Тому інституціональний і культурний аспект сім'ї практично не аналізується. Цей напрям зосереджує увагу на дослідженні ролей і статусів, міжстатусних стосунків у процесі комунікації, конфліктів, прийнятті рішень тощо.

Близькою до нього є інша спроба розгляду стосунків у сім'ї — конфліктологічний підхід, представники якого звертають увагу передусім на складний суперечливий характер сімейних взаємин, на рольові й статусні конфлікти між членами родини і т. ін. Деякі дослідники акцентують на аналізі порядку розподілу влади всередині сім'ї, надаючи особливого значення механізму прийняття рішень. Зазвичай, зазначають вони, ті члени сім'ї, які володіють більшими матеріальними засобами, отримують більшу владу. Сучасний варіант теорії конфлікту, що стосується сім'ї, запропонований Х.Гартман. Для неї родина — це «місце боротьби». Вона стає полем бою, де відбуваються конфлікти щодо перерозподілу засобів, у тому числі і щодо праці в домашньому господарстві та виховання дітей. Як вважає Х.Гартман, важчі обов'язки жінки в домашньому господарстві є формою експлуатації, яка склалася всередині капіталістично-патріархальної системи. Ця теорія має назву «марксистсько-феміністської», бо наголошує на експлуатації жінки-робітниці з боку чоловіка-капіталіста, в руках якого сконцентровані економічні засоби. Отже, в центрі уваги цієї конфліктологічної парадигми є напруженість і боротьба всередині сім'ї.

Найхарактернішими тут є моделі сім'ї, розроблені в межах структурного функціоналізму. Його представник Т.Парсонс виходить з позиції про універсальний характер нуклеарної сім'ї, всередині якої він розрізняє два типи лідерства: інструментальне, пов'язане з вирішенням організаційних завдань, та емоційне. Відтак соціальна система нуклеарної сім'ї уявляється Т.Парсонсом як сукупність таких ролей:

- чоловік/батько жінка/мати

- син/брат донька/сестра.

Інструментальне лідерство встановлюється за роллю «чоловік/ батько», емоційне — за роллю «жінка/мати». Функціональне завдання підтримки емоційного балансу між всіма членами сім'ї, необхідного для нормальної соціалізації дітей, вимагає міцного союзу між подружжям, закріпленого шлюбом. Соціальна система родини, згідно з Т.Парсонсом, має тимчасовий характер: виконавши завдання соціалізації дітей, вона самоліквідується, тому що діти утворюють власні нуклеарні сім'ї. Модель Т.Парсонса ґрунтувалася на визнанні ним ізольованого характеру нуклеарної сім'ї, тобто відсутності сталих міцних зв'язків членів сім'ї зі своїми батьками та іншими кровними родичами. Відповідно до цієї моделі лише один член родини — чоловік (чоловік/батько) здійснює зв'язок між сім'єю і економікою суспільства, праця жінки суттєвої ролі для життя родини не має.

Ситуаційний підхід зосереджується на дослідженні цінностей і норм у сфері сімейно-шлюбних відносин і розглядає їх як соціальну ситуацію, що визначає функціонування різних типів родин. Для прихильників цього напрямку центральними є поняття соціальної ситуації і ролі.

Інституціональний підхід дозволяє розглядати родину як соціальну систему, яка є одним з основних соціальних інститутів. При цьому зазначається, що багато важливих функцій сім'ї переходить до суспільства. У цих дослідженнях центральними поняттями стають індивід і культурні цінності, які він визнає.

У західній соціологічній думці є ще один напрям, який розглядає сім'ю радше в природному, а не в соціальному контексті. Соціобіологія та її концепція сім'ї ґрунтується на визнанні всезагальності законів еволюції та природного відбору. Другий важливий вихідний пункт соціобіологів — ідея тотального універсального і первинного характеру інстинкту продовження роду. Необхідність сімейного існування закладена в самій біологічній сутності людини і визначається потребами відтворення. Тому люди об'єднуються в родини, але стратегія відтворення у чоловіків і жінок відмінна. Для чоловіків характерним є прагнення і здатність залишити по собі якомога більше нащадків (що, зрештою, притаманне для всіх самців у природі). Жінки ж зосереджуються на клопотах про виживання нащадків; їх родинний внесок вищий, ніж чоловіків. Відмінність стратегії відтворення в сім'ях призводить до конфліктності у стосунках подружніх пар. Отож соціобіологи також вважають, що конфліктність органічно властива родині, основи конфлікту мають біологічне, еволюційне походження, а самі конфлікти — неминучі.

Нині в українській соціології посилюється інтерес до проблем сім'ї як малої соціальної групи. Це багато в чому пояснюється тим, що руйнація тоталітарного режиму і болісний перехід до якісно нового типу суспільства, який супроводжується кризовими явищами, зробив сім'ю одним з центральних осередків життя людини, зумовив його зростаючу приватизацію. Родина в сучасних умовах перетворюється на «острівець безпеки», притулок і схованку від усіх потрясінь перехідного періоду. На часі, очевидно, і вироблення нового

типу відносин сім'ї і суспільства, заснованого на рівноправності й партнерстві, на взаємодії і взаємній повазі.

Помітну роль у налагодженні такого типу відносин відіграє сучасна українська соціологія та її основні дослідницькі осередки. Дослідження сім' та її проблем зосереджені нині переважно в Українському інституті соціальних досліджень; спільно з Центром «Соціальний моніторинг» протягом останнього десятиріччя було здійснено низку проектів, що мали на меті з'ясувати становище сім'ї в Україні, появу нових тенденцій і проблем, зміни у ціннісних орієнтаціях щодо родинного життя тощо. Найпотужнішим джерелом визначення стану сімей на сьогодні є вибіркові обстеження Державного комітету статистики «Умови життя домогосподарств». Усі ці дослідження, в яких вагома роль належить соціологам, допомогли формуванню пропозицій для вироблення державної сімейної політики в країні. Таким чином, саме в цій ділянці суспільного життя України найвиразніше виявляється важлива роль соціології, яка не тільки збільшує обсяг і глибину своїх знань про сім'ю як органічну складову соціуму, а й допомагає органам влади оптимізувати умови створення і розвитку сучасних родин.

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Напрями соціологічного підходу до дослідження сім'ї мають свою специфіку. Парадигма соціального інституту зорієнтована в основному на зовнішні зв'язки сім'ї, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються через призму понять, що характеризують малу соціальну групу.

3. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СІМ'Ї В УКРАЇНІ

Сучасний етап розвитку західного суспільства приніс другу революцію в сімейному житті, яка не лише докорінним чином змінила сім'ю і родинні стосунки, а й, на думку багатьох дослідників, поставила під сумнів саме існування сім'ї. Це зумовлене цілою низкою обставин економічного і культурного характеру. Соціологи називають серед них:

- зростання економічної незалежності жінок та їх активне включення в трудову діяльність (а це викликає прагнення жінок до більшої самостійності, перегляду традиційної структури родинних взаємин, до змін традиційних функцій сім'ї, рівноправ'я з чоловіками у прийнятті рішень, у контролі над видатками та майном сім'ї тощо. Недарма німецькому філософу Ф.Ніцше належать слова: «Коли чоловік і жінка стануть рівноправними, сім'я загине»);
- утворення двох центрів життя — праці й дому (раніше професійна діяльність і домашнє господарство існували в єдності, в межах однієї сім'ї);
- еволюція поглядів на сексуальну мораль (або сексуальна революція з послабленням соціального контролю, зростанням анонімності сексуальної поведінки, збереженням секретності позашлюбних зв'язків, діяльністю широкої мережі засобів масової інформації, які проголошують вільне статеве кохання ледве не основним мірилом рівня цивілізованості сучасних чоловіків і жінок, зміною загального ставлення суспільства до сексуальної поведінки з пом'якшенням традиційних уявлень про дозволене і недозволене тощо);
- винахід надійних контрацептивних засобів (вперше в історії людства за допомогою таких засобів вдалося відокремити сексуальність від зачаття).

Ці та інші причини викликали появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї, які нині широко поширені і в розвинених західних, і в посткомуністичних країнах. До них належать:

- зростання розлучень (абсолютне і відносне);
- зростання кількості неповних сімей і дітей, народжених поза шлюбом;
- зменшення середньої тривалості шлюбу;
- пізніший час вступу в шлюб;
- спільне життя подружніх пар без оформлення шлюбу;
- зменшення розмірів сім'ї і народжуваності дітей з наступним постарінням населення та навіть його депопуляцією;
- збільшення кількості одиноких людей, які не беруть шлюбу;
- зменшення кількості повторних шлюбів тощо.

Ці тенденції властиві і для розвитку сучасної сім'ї в Україні. Однак специфіка сімейних взаємин у нашій країні полягає в тому, що вони надзвичайно тісно пов'язані із загальним кризовим станом українського суспільства і насамперед — з низкою матеріальних проблем, суть яких можна висловити дуже коротко: боротьба родин за виживання в кризовому соціумі. Розглянемо основні індикатори становища сімей в Україні, розпочавши з демографічних аспектів їх існування. Передовсім слід зазначити, що розвиток сімейно-шлюбних процесів у сучасній Україні відбувається в дуже складній соціодемографічній ситуації, для якої характерне явище депопуляції населення.

Це поняття означає зменшення населення країни внаслідок перевищення кількості.

Що ж до сучасного загального стану сімейно-шлюбних стосунків, то згідно з результатами вибіркового обстеження Держкомстату «Умови життя домогосподарств», у країні загальна кількість домогосподарств становила 17,7 млн. З них 14,1 млн (або 79,7%) були сім'ями, 2,9 млн домогосподарств (або 8%) провадилися одинаками; всі інші — це домогосподарства, що складаються з осіб, у яких немає сімейних зв'язків. Далі сім'ї можна поділити на такі, де є діти до 18 років, і на такі, де дітей немає або вони вже стали дорослими. Їх співвідношення виглядає як 44,2% до 55,8%. Іншими словами, в Україні більше половини сімей не мають дітей і підлітків у своєму складі. У країні також відбувається процес постаріння сімей, тобто зростання питомої частки родин із осіб старших від працездатного віку. Таких сімей налічувалося понад 14% від загальної кількості родин. Натомість молодих сімей стає дедалі менше; того ж року молоді сім'ї (або подружжя, де вік чоловіка й дружини не перевищує 28 років) становили лише 17,7% від загальної кількості подружніх пар.

Усі ці процеси суттєво ускладнюють повноцінний розвиток сім'ї, створення подружніх пар. В Україні дедалі поширенішими стають такі тенденції:

- зменшення кількості шлюбів та збільшення кількості розлучень;
- зростання питомої ваги бездітних сімей і родин з однією дитиною;
- поширеність абортів;
- зростання питомої ваги неповних сімей;
- зростання частки дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі.

Зазначені тенденції, що набрали воістину універсальних масштабів у світі і в нашій країні, збільшують кількість наукової літератури, в якій цей феномен зміни сучасної сім'ї дістає критичну оцінку і розглядається як такий, що перебуває у стані кризи і навіть смерті. Вже згадуваний Дж.Голтроп виокремлює 6 критичних позицій з приводу сучасної сім'ї в західних наукових працях.

- Песимістичні твердження про занепад і руйнацію сім'ї; вони звичайно виводилися з протиставлення сучасної сім'ї родині патріархальній у традиційних суспільствах (Р.Флетчер).

- Оптимістичніша позиція про невідповідність інституту сім'ї сучасному індустріальному та постіндустріальному суспільству, але зі сподіваннями, що сімейне життя зможе модифікуватися відповідно до вимог часу (Б.Мор).

- Уявлення про те, що сім'я є гальмом на шляху суспільного поступу, бо своє головне завдання — соціалізацію дітей — вона виконує не досить добре, бо дітям у родині прищеплюються погляди й переконання, що не відповідають соціальній реальності, яка блискавично змінюється. Виховані й готові до певних умов життєдіяльності в суспільстві діти, виходячи в соціальне життя, наштовхуються на нові умови і ситуації, навичок пристосування до яких вони не отримали. Саме тому вони неспроможні жити в новому, зміненому

соціальному оточенні і свідомо чи позасвідомо гальмують те нове, що зростає у суспільстві (В.Райх, Г.Маркузе).

- Критика сім'ї як твердині грубості й насильства. Ця позиція аргументується статистикою сімейних злочинів.

- Феміністська критика сім'ї як інструменту закріпачення жінки (К.Міллер, Дж.Мітчел).

- Критика сім'ї за те, що вона частіше від інших соціальних інститутів створює передумови для психічних захворювань і розладів психічних станів внаслідок несприятливих сімейних обставин (Р.Лейн).

Отже, в середовищі західних соціологів переважають думки щодо кризи і загибелі сім'ї. Багато з них вважає, що сім'я досягла стану глибокого розкладу і що цей процес є незворотним. Однак Н.Смелзер зазначає, що серед західних дослідників є чимало таких, котрі, не закриваючи очі на певні негативні тенденції, висловлюють оптимістичніші сподівання. Вони, як зазначає Н.Смелзер, позитивно ставляться до розпаду нуклеарної родини та очікують, що виникатимуть нові форми сім'ї і шлюбу, які сприятимуть створенню відповіднішого середовища і збільшенню можливостей самовияву і самовиразу всіх членів сім'ї. Інші соціологи вказують на вже існуючі нові форми сім'ї, що здаються незвичними і навіть шокуючими, але набувають дедалі більшого поширення у західному світі: шлюбні контракти на певний відтинок часу, шлюб із трирічним випробувальним терміном (без народження дітей), груповий шлюб, полігінія, «серійна моногамія» (тобто багаторазовий вступ у шлюб), «консенсуальний шлюб» (тобто шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації), «візитні союзи» (тобто роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий час — час нанесення візиту), шлюб між особами однієї статі, сімейне життя в комуні (на кшталт ізраїльських кібутців або сімейних комун в американському суспільстві).

Таким чином, щодо стану і перспектив розвитку сім'ї в західних країнах існують досить різні погляди, втілені у два різні гасла. Перше — «Прощавай, родинно!», друге — «Чутки про смерть сім'ї надто перебільшені» (парафраз відомого вислову Марка Твена, який прочитав у газеті некролог про самого себе).

Українські соціологи також не схильні надто драматизувати стан сучасної сім'ї і розглядати її майбутнє лише у похмурій перспективі. Вони, звичайно, як і їхні західні колеги, стурбовані наростанням негативних тенденцій і явищ у становищі сім'ї та внутрішньородинних стосунках, багато в чому зумовлених кризовим станом українського суспільства. Проте і вони зазначають появу позитивних змін, як от розширення свободи вибору для чоловіків і жінок, утвердження рівності становища і взаємин, зростання рівноправ'я в родинях, більші можливості контактів між поколіннями, загалом більша орієнтація на сім'ю. На думку О.Якуби та інших вітчизняних соціологів, численні опитування свідчать про те, що дедалі більша кількість людей в нашому суспільстві розглядає сім'ю як вищу цінність. Нинішні зміни відбуваються під знаком повернення цінностей родини як твердині виживання і добробуту. Дослідження життєвих орієнтацій населення країни протягом останніх років

засвідчують доволі сталу тенденцію до пріоритету цінності сім'ї серед основних сфер життя. Для більшості людей на перше місце виходить турбота про забезпечення «нормального рівня життя для себе та своєї родини». Звідси й оптимістичні прогнози частини соціологів щодо розвитку сім'ї в XXI столітті як вільного союзу, заснованого на коханні, співробітництві, спільному веденні домашнього господарства й вихованні дітей.

Науковці пропонують низку рекомендацій, впровадження яких видається можливим і в кризових умовах. До них належать:

1. Поновити сімейне законодавство України шляхом створення нового Кодексу про шлюб та сім'ю з урахуванням кризової соціальної ситуації в державі: конкретизувати питання про власність подружжя, порядок укладення шлюбних контрактів, нормативні аспекти припинення шлюбу, правові обов'язки батьків щодо виховання та забезпечення дітей.

2. Виробити державні та ринкові механізми кредитування і підтримки молодих та малозабезпечених родин, «інкубаторів» малого сімейного бізнесу (як от: сімейних підприємств, навчальних закладів, центрів організації дозвілля тощо).

3. Запровадити державну експертно-ліцензійну службу для вирішення питань організації дитячих будинків сімейного типу, питань усиновлення і т. ін.

4. Втілити у соціальну практику державний та стимулювати приватні механізми страхування молоді родини, дітей, пенсіонерів-членів сімей.

5. Заохочувати утворення системи державних та регіональних фондів аліментарної підтримки, розвитку освіти та педагогічних інновацій, підтримки студентської науки, товарних фондів пільгового забезпечення молодих сімей, молодіжних бірж праці тощо.

6. Створити в системі державних служб сім'ї відділення з медико-психологічної, медико-терапевтичної та профілактичної допомоги родинам, які цього потребують.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Серед тенденцій розвитку сучасної сім'ї виділяють :

- зростання кількості розлучень, неповних сімей та позашлюбних дітей, людей, що не одружуються, подружжів без оформлення шлюбу;
- зменшення тривалості шлюбу, розміру сім'ї і народжуваності дітей, кількості повторних шлюбів.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

Таким чином, сім'я як одна з найстаріших біосоціальних спільнот нині зазнає величезних змін. Ці зміни мають глобальний універсальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм родинного життя і шлюбу. Однак це не означає загибелі сім'ї як такої: нові часи відкривають нові, неznані раніше обрії у стосунках чоловіка, жінки і дитини. Роль соціології полягає саме в тому, що вона здатна вчасно помітити нові явища, дослідити їх, виявити тенденції і перспективи, нагромадити соціологічну інформацію для вироблення виваженої державної сімейної політики, дієвої у масштабах всієї країни. Для української соціології це — одне з нових і важливих завдань.

**ТЕМА № 9. «КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН.
АКТУАЛЬНІСТЬ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ.
ДУХОВНІ ЦІННОСТІ СУЧАСНОСТІ»
(2 години)**

ПЛАН ЛЕКЦІЇ:

ВСТУП

1. Поняття культури та специфіка її дослідження в соціології
2. Основні категорії соціології культури
3. Специфіка соціокультурної ситуації в Україні

ВИСНОВКИ

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Волков Ю.Г. Основы социологии и политологии. – М.: 2 изд., доп., 2019.
2. Горлач Н.Л, Кремень В.М. Соціологія. Підручник. – К: Центр навчальної літератури. 2019.
3. Касьянова В.В Социология. М.; 2019.
4. Ленова О.В. История классической социологии. М; 2019.
5. Мкртчян Е.Р. Основы социологии: учебное пособие. Волгоград, 2017.
6. Соціологія. Підручник. За ред. Проф. В.Г. Городяненко.-3-тє вид., перероблене доповнене - К.,2008.
7. Черниш Н.І. Соціологія. Підручник за рейтингово-модульною системою. 5-те вид., перероблене і доповнене.-К.,2009.

МЕТА ЛЕКЦІЇ:

курсанти повинні знати зміст поняття «культура», її основні складники і головні форми.

ВСТУП

Нині культура, особливо національна, набуває першочергового значення в розвитку незалежної української держави. Адже соціальні зрушення, динаміка соціальних і економічних перетворень можуть бути ефективними лише тоді, коли вони підтримані і закріплені культурою, включені в систему культурної діяльності.

Задачі лекції: вміти розрізняти поняття культура і цивілізація; визначити предмет соціології культури; аналізувати наявні в Україні субкультури.

Ключові слова: «культура», «субкультура», «елітарна культура», «матеріальна, духовна, художня культура», «цінності культури», «цивілізація».

1. ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ ТА СПЕЦИФІКА ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В СОЦІОЛОГІЇ

Поняття культури є надзвичайно широким, бо культурне охоплює соціальне в усіх його формах і впродовж усієї історії існування людства. За свідченням німецького лінгвіста І.Нідермана, термін «культура» як самостійна лексична одиниця існує лише з XVIII ст. Раніше цей термін трапляється тільки у словосполученнях, означаючи функцію чогось: *cultura juris* (вироблення правил поведінки), *cultura scientiae* (здобуття знань, досвіду), *cultura literarum* (удосконалення мови) і т. ін. У більшості лінгвістів не викликає сумніву те, що своїм походженням слово «культура» (лат. *cultura* — обробіток, виховання, освіта, розвиток, шанування) зобов'язане латинським словам *colo*, *colere* (виросити, обробляти землю, займатися землеробством). *Cultus* — це землеробська праця (звідси — *agri cultura*). Отже, здавна під культурою розуміли всі ті зміни в навколишньому середовищі, які відбувалися під впливом людини, на відміну від змін, викликаних природними причинами.

Але з XVIII ст. термін «культура» почав застосовуватися стосовно людей та їхньої творчої діяльності: він дістав узагальнююче значення і ним стали називати все створене людиною. При такому підході культуру можна розглядати як створену людиною «другу природу», надбудовану над першою, «природною природою», як увесь створений людиною світ. Це знаряддя праці, соціальні форми життя, звичаї, вірці, норми, соціально регульована поведінка, соціальний контроль тощо. Якщо все те, що створене людиною і відрізняє її від тварин, і становить суспільство, то навіщо вживати якесь додаткове поняття? На думку О.Якуби, насправді суспільство і культура — це нетотожні поняття, бо вони співвідносяться як характеристики цілого та його якісних властивостей. Визначення культури, яке дає цей відомий харківський соціолог, звучить так: поняття культури означає якісну характеристику суспільства, передає міру його прогресу, рівень і міру досягнень у значенні панування над силами природи і своїми власними соціальними зв'язками та стосунками. У найзагальнішому розумінні цього слова культура — це системна інтегративна якість суспільства, втілення досягнень у його розвитку.

Дещо в іншому аспекті розглядає поняття культури Н.Смелзер, один з найвизначніших представників американської соціологічної думки. Порівнюючи тваринний світ і світ людини, він зазначає, що поведінка тварин переважно інстинктивна. Натомість людська поведінка набагато менше зумовлена прямим генетичним контролем. Що ж формує поведінку людини, організує людське життя? Функцію, яку в житті тварин виконує генетична запрограмована поведінка, в житті людей здебільшого здійснює культура. Тому Н.Смелзер визначає культуру як систему цінностей, уявлень про світ і правил поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя. Отже, тут наголошується, що культура, по-перше, створюється людьми, а по-друге, що цій культурі навчаються. Оскільки культура не набувається біологічним шляхом, кожне покоління відтворює її і передає наступним поколінням. Цей процес є основою соціалізації: в результаті засвоєння цінностей, вірувань, норм,

правил та ідеалів відбувається формування особистості дитини і регулювання її поведінки.

Таким чином, культура становить собою явище складне і багатогранне, тому вона є предметом дослідження багатьох наук. В економічних науках досліджується, як їхній аспект, культура виробничої діяльності, в політології активно розробляється поняття політичної культури, в культурології — поняття культурно-історичних типів, в етнології — культура, що формується на основі етнічних особливостей тощо.

Однак не можна розглядати культуру лише як сукупність цінностей, вірувань, звичаїв, моральних норм; її доцільно уявляти також у вигляді організованої системи поведінки. Це зумовлює розгляд насамперед структури культури. Її вивчення почалося з 1949 р., коли американський дослідник Е.Гобель запропонував визначити для вивчення найменшу одиницю культури, яка дістала назву культурного елементу. Під цим поняттям мається на увазі далі неподільна одиниця зразка поведінки, матеріального продукту чи мислення. Відтак культурними елементами можна вважати ту чи ту річ, створену людиною, жест, дію, музичну фразу тощо. Культурні елементи можуть бути одночасно частинами різних етнічних/національних культур, культур різних суспільств і різних часів. Культурні елементи комбінуються в культурні комплекси. Вищим рівнем у структурі культури є культура певного інституту, яка складається із серії культурних комплексів.

Складність і багатовимірність культури зумовлює ускладнення системи соціологічного знання, пов'язаного з культурними явищами і процесами, а відповідно і його структури. Українські дослідники цієї проблеми вважають, що доцільно вирізнити три основні рівні соціології культури:

- теоретична загальна соціологія культури (її завданням є розробка теоретичних моделей суспільного функціонування культури як цілого);
- соціологічна теорія культури та її основних напрямів, таких, як соціологія мистецтва, соціологія дозвілля, етнокультурсоціологія, соціологія освіти, виховання тощо;
- емпіричні дослідження функціонування культури в різних сферах життєдіяльності суспільства, скеровані на фіксацію специфіки культурних явищ, їхньої динаміки в кількісних і якісних показниках та індикаторах.

ВИСНОВКИ З ПЕРШОГО ПИТАННЯ:

Отже, широкі потреби різного типу суспільств у культурі стимулюють розширення поля соціологічних досліджень і зростаючу диференціацію їхніх дисциплін. Так, від соціології художньої культури та соціології виховання відокремилась особлива галузь — соціологія естетичного виховання, і цей процес триває далі.

2. ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ СОЦІОЛОГІЇ КУЛЬТУРИ

Переважає більшість соціологів вважає стрижнем і ядром культури систему цінностей і норм. У цьому контексті культура визначається як певна система важливих для людини смислових комплексів — цінностей, які здатні виступати регулятивними принципами індивідуальної та групової поведінки.

Поведінка людей у суспільстві, у конкретній соціальній спільноті або групі визначається насамперед їхньою орієнтацією на певні цінності. В одному й тому самому суспільстві далеко не всі люди притримуються однакових для всіх цінностей, по-різному ставляться і сприймають принципи добра і зла, рівності, свободи, справедливості. Одні люди є прибічниками колективізму, інші — індивідуалізму, для одних головне в житті — кар'єра, для других — багатство, для третіх — чесність і порядність. Але це не означає, що суспільство або соціальна група не можуть мати спільних соціальних цінностей, які вони висувають, утверджують і захищають. В.Гуденау, якого цитує Н.Смелзер, зауважує, що цінності — це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких людина повинна прагнути. Вони становлять основу моральних принципів. Наприклад, у християнській моралі — це Декалог, Десять заповідей, що передбачають збереження людського життя («не вбивай»), подружню вірність («не чини перелюбу»), повагу до батьків («шануй свого батька і матір свою») тощо. В.Гуденау акцентує на тому, що різні культури можуть надавати перевагу різним цінностям (героїзму на полі бою, художній творчості, аскетизму) і кожний суспільний устрій встановлює, що є цінністю, а що ні.

Російські соціологи у визначенні цінностей наголошують не лише наявність у системі цінностей певних переконань із приводу мети життя, а й думок про основні шляхи й засоби, що ведуть до досягнення цих цілей. Іншими словами, для них соціальні цінності відповідають на питання, як ставитися до того, що вже є або має бути.

Українські соціологи акцентують на тому, що цінності є узагальненням емпіричного досвіду людства і мають свою градацію і типологію. Серед цінностей вони називають:

- смисложиттєві (уявлення про добро і зло, щастя, ціль і сенс життя; приклад — калокагатія у стародавніх греків як єдність добра і краси);
- вітальні (від лат. *vitalis* — життєвий; це цінності життя, здоров'я, особистої безпеки, добробуту, сім'ї; цінності освіти, кваліфікації, правопорядку і т.ін.);
- цінності суспільного визнання і покликання (любов до праці, соціальне становище, служіння громаді й людям);
- цінності міжособистісного спілкування (чесність, безкорисливість, доброзичливість);
- демократичні цінності (права людини взагалі, свобода совісті, слова, переконань, вірування, свобода політичного вибору, національний суверенітет);
- партикулярні цінності (прив'язаність до малої батьківщини, сім'ї, віра в Бога, прагнення до Абсолюту).

Соціальні норми є похідними від цінностей і ґрунтуються на них. Під соціальними нормами розуміють правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють поведінку людей, суспільне життя відповідно до цінностей певної культури і зміцнюють стабільність і єдність суспільства. О.Якуба визначає норми як такі, що відображають загальні вимоги суспільства, конкретних соціальних спільнот до поведінки їхніх членів. Це волевияв, що дає змогу здійснювати соціальний контроль і дає зразок поведінки. Дотримання цих норм забезпечується в суспільстві зазвичай через застосування соціальних заохочень і соціальних покарань (або позитивними і негативними санкціями).

Норми поділяються на правові й моральні. Правові норми проявляються у вигляді закону або іншого державного чи адміністративного акту, містять чіткі диспозиції, які визначають умови застосування певної юридичної норми, а також санкції, здійснювані відповідними органами. Дотримання моральних норм забезпечується силою громадської думки, морального обов'язку людини. Крім того, соціальні норми можуть спиратися не лише на юридичні та моральні акти й уявлення, а й на звичай і традиції. Отже, цінності пов'язані з культурною орієнтацією людської діяльності, а норми — з соціальною орієнтацією суспільства. Соціальні норми відповідають не на питання про ставлення до явищ і процесів соціальної дійсності (як цінності), а на питання про те, що і як з ними робити. Якщо соціальні цінності визначають загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей, то соціальні норми — конкретні установки щодо цієї поведінки, її взірці, або зразки.

Можна здійснити вертикальний аналіз соціокультурного середовища, звертаючи увагу насамперед на певні форми культури. Реалізація цього другого аспекту аналізу дає можливість вирізнити у внутрішній структурі культури такі її форми:

- загальнолюдська культура (у сенсі культури, виробленої людством протягом всієї історії його існування, яка спирається на загальнолюдські цінності істини, добра, краси, справедливості тощо);
- суперкультура (у значенні культури, створеної конкретним суспільством, котра передається з покоління в покоління);
- субкультура (в розумінні культури як сукупності переконань, цінностей, норм, зразків поведінки, характерних для певної соціальної спільноти; приклад — національні, професійні субкультури, субкультура організацій тощо);
- контркультура (у сенсі культурної моделі певної групи, яка проти#стоїть або перебуває у конфронтації до панівної суперкультури та субкультур просуспільних спільнот. Смелзер наводить приклад відомої контркультури в західному суспільстві — бгеми, а в ній — стиль життя і поведінки хіппі. Для їхньої культури характерним є прагнення до самовияву, бажання жити сьогоdnішнім днем, вимога цілковитої свободи, любов до екзотики. Це входить у конфлікт із такими цінностями панівної західної культури, як самодисципліна й самообмеження, копітка праця з метою досягнення успіху і т.ін.);
- девіантна культура (як різновид субкультури; притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою; приклад — стиль життя й анти#соціальна поведінка груп наркоманів, сатаністів тощо);

- особистісна культура (мається на увазі культура конкретного індивіда, або особисті).

Ще один аспект аналізу розмаїття культурних форм дозволяє зауважити у більшості європейських суспільств на початку ХХ ст. дві домінуючі форми: високу (або елітарну) і народну (або фольклорну) культури. Як зазначає Н.Смелзер, до високої культури увійшли класичні музика, живопис, література, створені фахівцями високого класу для найзаможніших верств суспільства (еліти). Народна культура, до якої входили казки, фольклор, пісні і міфи, належала бідним. Але з появою засобів масової інформації (радіо, масових друкованих видань, телебачення) відбулося стирання меж між високою та народною культурами, внаслідок чого виникла масова культура, не пов'язана з регіональними, релігійними або класовими субкультурами. Культура стає масовою, коли її продукти стандартизують і поширюють серед широкої публіки. І українські, і зарубіжні соціологи наголошують на тому, що масова культура, пов'язана з уніфікацією і стандартизацією духовного начала в особистості, в суспільстві, є поверхневою і меншою мірою збагачує духовно, ніж найкращі взірці високої культури. Один із західних дослідників Л.Лоувенталь вважає, що ця обставина, з-поміж інших, не сприяє створенню умов для повнішої реалізації особистості в американському суспільстві. Харківський соціолог О.Якуба, загалом погоджуючись з таким розумінням масової культури, водночас виражає зазначення, що негативні характеристики масової культури не заперечують високого рівня окремих її проявів.

Закінчуючи аналіз головних понять і категорій соціології культури, наголосимо на соціальних функціях культури. Найбільш дослідженими з них є:

- пізнавальна (дослідження в галузі культури дають змогу адекватно думати про суспільство в цілому, його спільноти, групи й людину- особистість зокрема);
- функція соціальної пам'яті, або передання соціальної спадщини (культура зберігає, передає і вдосконалює людський досвід);
- освітньо-виховна (саме культура робить людину людиною в процесі соціалізації, за допомогою навчання і виховання, через соціальну трансляцію набутого людством досвіду від старших поколінь до молодших; разом з тим набута й засвоєна культура є базою для творчої іноваційної діяльності);
- регулятивна (цінності, ідеали, норми й зразки поведінки певної культури під час соціалізації стають частиною самосвідомості особистості, формують і регулюють її поведінку);
- комунікативна (від лат. *communicatio* — шлях сполучення, форма зв'язку, акт спілкування; саме культура є одним з найпоширеніших і ефективних засобів спілкування людей, дозволяє їм краще пізнати й зрозуміти одне одного);
- інтегративна і дезінтегративна (з одного боку, культура здатна згуртовувати людей, забезпечувати цілісність співтовариства, з другого — вона має властивість поділяти людей, протиставляти їх одне одному, іншим спільнотам, оскільки вони належать до різних субкультур).

ВИСНОВКИ З ДРУГОГО ПИТАННЯ:

Категоріальна система соціології, визначившись у своїх благових поняттях, у нових умовах все більше відповідає потребам часу.

3. СПЕЦИФІКА СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передовсім необхідно зауважити, що, на відміну від світових тенденцій, в Україні культура не перетворилася на провідний чинник розвитку суспільства; вона й далі на маргінальному місці узбіччя державної політики. За висловом відомого українського вченого С.Павлюка, тактика суспільної еволюції перехідного періоду з численними компромісами фактично нейтралізувала фундаментальну основу націо- і державотворення, а політично розпорошена національна еліта не запропонувала систематизованої оптимальної моделі української держави. Не надавши алгоритму суспільним перетворенням в усіх сферах, суспільство було введене у стан хаотичності й аритмії, надаючи сфері економіки роль суспільної панацеї (тобто універсального засобу проти всіх недуг і на всі випадки). Зовсім не було взято до уваги виняткового чинника стабілізації та гармонізації суспільства — національну свідомість і культуру. Адже стрижневим компонентом усієї суспільної будови разом із державою є ідеологія як система цінностей, яку визнає й засвоює суспільство, виступаючи тим самим консолідуючою максимою, здатною мобілізувати національну енергію для здійснення найвищої суспільної мети — повноцінного розкриття і правового забезпечення природних задатків людини.

Що ж до якісних характеристик сучасного стану культури в Україні, то їх можна згрупувати в такий спосіб:

- співіснування в одному культурному просторі двох культур із неоднаковими можливостями: домінуючої російської чи російськомовної та маргінальної української, коли виразно проявляються тенденції до подальшої русифікації в багатьох сферах суспільного життя, зокрема інформаційно-комунікативній. Якщо 1990 р. відсоток україномовного накладу журналів складав 90%, то 2002 р. — лише 31%. Відповідно 1990 р. 17 млн. накладу газет з 25 млн. видавалися українською мовою, а 2002 р. ця пропорція виглядала як 32 млн з 87 млн., тобто українською мовою друкувалося лише 37% накладу. Порівняно з 1990 р. питома вага періодичних видань українською мовою у 2002 р. впала з 87% до 34%, або більш ніж у 2,5 рази;

- співіснування (вживаючи наведені вище міркування Н.Смелзера) явищ культурного етноцентризму та культурного космополітизму. У першому випадку йдеться про ситуацію, коли панівна перевага і вищість визнається лише за однією з існуючих культур і зневажаються носії інших культурних цінностей. В Україні найчастіше проявляється російський етноцентризм із поцінуванням української культури як меншовартісної, шароварної та загумінкової. Культурний космополітизм означає процес творення людини

безнаціональної, без роду і племені як потенційно агресивної і неврівноваженої соціальної істоти, що зазвичай притаманне молодим людям;

- поширення «вестернізації» та «американізації» з орієнтаціями переважно на взірці західної масової культури, коли переважна більшість кінофільмів — американські або західноєвропейські (до того ж надзвичайно низької якості), коли полиці книгарень і кіосків заповнили перекладні західні детективи, сентиментальне читиво і порнографічна низькопробна продукція, а радіо- і телефір — англomовні шлягери. Нині з легкої руки американського соціолога Г.Рітцера дедалі більше вживається термін «макдональдизація», який означає розповсюдження принципів їдальні швидкого обслуговування в інших сферах суспільства включно з освітою, сімейними відносинами, відпочинком, політикою тощо; в сучасній Україні явища «макдоналізації» трапляються і в прямому, і в переносному значенні, коли кількість їдалень «Макдональдс» у тому чи тому українському місті перевищує кількість наукових книгарень;

- творення сурогатної культури в усіх її проявах, яка позбавлена найсуттєвішого — етнічного колориту, етнічної неповторності як вагомої естетичної прикмети високості, цивілізаційності (навіть якщо йдеться про російськомовну сурогатну культуру, різножанрові зразки якої виглядають блідим нагадуванням справжніх національних шедеврів);

- проникнення ринкових відносин у сферу культури, що призводить до її дальшої комерціалізації та створює стан, коли український культурний простір стає легкою здобиччю ділків від культури і бізнесу. Тому навіть у кількісному вимірі імпортна культурна продукція набагато перевищує вітчизняну, має привабливіші для споживача шати, приносить більшу фінансову вигоду тим, хто впроваджує її на українському ринку. Водночас експорт української культурної продукції не має масового характеру; сучасна українська культура мало відома у світі. Багато діячів української культури і дотепер вважають, що основне завдання у культурній сфері — повернення до спадщини минулого, і виявляють дивну апатію та пасивність щодо розвитку її нових форм і напрямів. А малооригінальна культура, за словами І.Дзюби, яка не може запропонувати щось вартісне іншим культурам, приречена на пасивну роль у духовній взаємодії світових культур, на запозичення і наслідування, на репродукцію, а не на творче продукування культурних зразків високої якості, конкурентоспроможних і визнаних в усьому культурному світі;

- зростання рівня релігійності населення країни знаходило прояв як у збільшенні кількості членів традиційних релігійних громад, так і в дедалі більшому поширенні нетрадиційних релігійних організацій (див. докладніше працю Н.Дудар і Н.Филипович).

Можна назвати декілька причин кризового стану сфери культури в Україні. Це насамперед зменшення державної підтримки, а також такі негативні явища, як географічна неоднорідність культурного простору та спадщина радянських часів. На відміну від монокультурних країн-сусідів (наприклад, Польщі) український культурний простір характеризується внутрішньою суперечливістю, оскільки в ньому можна вирізнити принаймні три соціокультурні середовища: україномовне українське, російськомовне

українське і російськомовне російське. Ще досить помітними лишаються відмінності між першим і третім з них, розташованих на географічних полюсах України (Схід — Захід), що дає підставу деяким авторам наголошувати на існуванні «двох Україн». Так, наприклад, М.Рябчук пише, що Схід і Захід країни — це досить різні світи, різні цивілізації, від архітектури і до способу мовлення й мислення місцевих жителів. Східняки й західняки, продовжує він, не лише розмовляють різними мовами, а й голосують за цілком інші партії, ходять до інших церков, орієнтуються на цілком інші культурні моделі, цивілізаційні й геополітичні центри, сповідують інші, принципово непримиренні й непокєднувані історичні міфи та наративи, бачать не тільки минуле, а й майбутнє краю цілком інакше. Відтак маємо ніби дві України та пов'язані з ними міфи і пророцтва.

Однак соціологічні дослідження різних соціологічних інституцій (серед них і Центру дослідження громадської думки Львівського національного університету за участю автора) засвідчують дещо іншу картину. Дедалі помітнішою стає тенденція до поступового стирання низки відмінностей між населеннями Сходу і Заходу та до зближення регіонів, що проявляється у формуванні української політичної нації у значеннях кордонів і громадянства. Я.Грицак із цього приводу зазначає, що на своєму найглибшому рівні — на рівні готовності громадян добровільно й постійно співпрацювати між собою заради спільної вигоди — громадянська культура львів'ян (як представників Заходу країни) принципово не відрізняється від культури донеччан (представників Сходу); обидві мають підставові вади, зумовлені спільним радянським минулим.

Перехід від тоталітарного режиму до формування нового соціального ладу, відкритого громадянського суспільства, створив в Україні таку ситуацію, яку соціологи називають станом аномії, притаманним власне перехідним суспільствам. Змістом цього процесу є велетенські соціо-культурні трансформації, які стосуються також безпосередньо сфери культури. Маються на увазі дві підставові речі: формування нової системи цінностей і норм при збереженні залишків напівзруйнованої старої, а також вироблення нових типів соціокультурних зв'язків між людьми, між людьми і соціальними інститутами, між ними та державою тощо. На мікрорівні (тобто на рівні окремої особистості) цей стан аномії знаходить прояв у формуванні особи, за виразом Є.Головахи і Н.Паніної, із свідомістю мозаїчно-амбівалентного (тобто внутрішньосуперечливого) типу. Зрештою такий тип свідомості притаманний в Україні нині не тільки окремій особі, а й широким верствам населення в цілому. У соціології термін «амбівалентність» уперше використав Р.Мертон, який розглядав двоїстість та суперечливість соціальної позиції особи і групи як прямий наслідок соціальної аномії.

Характеризуючи специфіку посттоталітарної амбівалентності, названі українські соціологи розглядають її сутність у трьох аспектах:

- у масовій та індивідуальній свідомості взаємовиключні ціннісно-нормативні системи співіснують не як антагоністи, а як узгоджені елементи єдиного типу свідомості й емоційного ставлення до соціокультурної дійсності;

- суперечливі системи цінностей характерні не для різних соціальних груп і спільнот, конкуренція між якими могла б призвести в кінцевому підсумку до встановлення якоїсь однієї ієрархічної системи, а фактично для кожної з соціальних груп і спільнот;

- амбівалентність проявляється у суперечливому поєднанні демократичних цілей соціальних перетворень і тоталітарних засобів реалізації демократичних цілей.

Найвиразніше вона простежується у паралельній орієнтації особи на суперечливі, а то й на взаємовиключні цінності й норми. Маючи амбівалентну свідомість, людина цілком здатна обстоювати одночасно необхідність ринкової економіки і твердих цін та соціального захисту з боку держави; виступати за повну незалежність України і за її входження до союзу Росії та Білорусії (приклади таких політичних преференцій можна знайти в наступній темі цього курсу лекцій); за відродження української мови та культури, але із збереженням дальшого панівного становища мови й культури російської, узаконеного в так званих двох офіційних мовах тощо.

Для з'ясування суті і проявів соціокультурної амбівалентності населення країни та характеристики її наявних станів слід звернутися до аналізу тієї інформації, яка постачається відомими соціологічними осередками країни. У цій частині теми використовуються результати довготермінових і теперішніх соціологічних досліджень українських учених із Інституту соціології та Центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова.

Київський учений О.Семашко акцентує, що в Україні склалася нова ситуація, котра породжує нову соціокультурну реальність посттоталітарного суспільства. Вона дедалі активніше проникає у стосунки між людьми, позначається на сфері культури і знаходить прояв:

- у зміні соціальної орієнтації та ідеалів, у новому соціальному виборі;
- у переоцінці вартостей і формуванні їх нової ієрархії;
- в акцентуванні цінностей особистості на всьому полі соціуму й культури,
- у зростанні ступенів свободи, різноманітності та строкатості напрямів духовного життя як однієї з умов поновлення самодостатнього розвитку культури;
- у знятті «жорсткого» ієрархічного управління сферою культури і зростанні самостійності її розвитку в регіонах країни;
- у формуванні нової інфраструктури культури і нових принципів управління нею;
- у формуванні нових соціально-духовних потреб, шкали і критеріїв оцінки явищ культури та мистецтва, нових смаків і уподобань, у появі нових елементів способу життя;
- у складанні нових взаємин між учасниками культурного життя (в художньому житті між митцем, публікою, критикою та громадськістю);
- у зміні статусу, а відповідно й ролі та функцій національної культури, яка стає одним з визначальних чинників прогресу суспільства, розвитку його державності;

- у зміні соціального статусу релігії, релігієзації багатьох верств населення і клерикалізації деяких з них, зростанні й впливу на мораль суспільства.

ВИСНОВКИ З ТРЕТЬОГО ПИТАННЯ:

Таким чином, культура України дістане потужні імпульси свого вільного безперешкодного розвитку у власній незалежній державі і зможе невдовзі посісти гідне місце в сім'ї світових культур.

ВИСНОВКИ З ТЕМИ:

1. На дослідження стану культурного життя населення України спрямовані зусилля соціологів з метою створення моделі майбутньої культури України, перспективного культурологічного образу.
2. Нова культурна політика в Україні вимагає нового соціологічно вивіреного знання нової культурної реальності.